АННАЛЫ

ANNALS
OF
LEMKIVSHCHYNA

VI

ANNALS

of

Lemkivshchyna

Vol. 6

Editor: MARIE DUPLAK

THE LEMKO RESEARCH FOUNDATION, INC.

CLIFTON, N.J. 2001

АННАЛИ

Лемківщини

Ч. 6

Редактор: МАРІЯ ДУПЛЯК

ФУНДАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕМКІВЩИНИ

КЛІФТОН, Н.Дж. 2001

Всі права застережені

All Rights Reserved

The Editor is responsible for the selection and acceptance of all pertinent material, including articles, abstracts, special items and historical records. Statements and opinions in the *Annals of Lemkivshchyna* are the responsibility of authors, and do not necessarily reflect the views of the Editor or the Lemko Research Foundation.

Copyright © 2001 by The Lemko Research Foundation, Inc.

Ґрафіка на стор. 5 авторства Андрія Степана

Graphic on p. 5 by Andrij Stepan

Published by:
THE LEMKO RESEARCH FOUNDATION, INC.
P.O. BOX 7
CLIFTON, N.J. 07011-0007
USA

З друкарні COMPUTOPRINT CORP., 35 Harding Ave., Clifton, NJ 07011
Tel. (973) 772-2166 Fax: (973) 772-1963 e-mail: computopr@aol.com

50-им РОКОВИНАМ АКЦІЇ "ВІСЛА"

присвячується

"Терном заростають дороги і стежки. У дике поле перемінив ворог квітучу колись землю. В цьому полі тільки самітні могили юних борців залишились по лісах, вершинах і ярах... Могили ті стоять на сторожі західнього кордону українських земель та гомонять про долю-волю України".

(М. Х. "Лицарі чести")

Дорогий Читачу!

Віддаємо у Твої руки довгоочікуваний том "Анналів Лемківщини", який повністю присвячений великій трагедії української нації, а зокрема її західньої частини, населення якої у післявоєнних роках було насильно вигнане зі своїх прадідівських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя.

Минуло пів століття з того часу, коли в наші села увійшло польське військо та, під нагайкою, наказало залишити свою хату, свою землю, і повело нас на вигнання...

50 літ про цей страшний злочин, вчинений на нашому народі — світ мовчав. Чомусь ця трагедія в ширших кругах української діяспори була призабутою.

Але, завдяки нашій наполегливій праці на крайових рівнях тут, на еміґрації, та української громади в Польщі і Україні, про ганебну акцію "Вісла" заговорили не тільки в Україні і Польщі, про неї заговорив увесь світ. Найвища громадська установа, Світовий Конґрес Українців проголосив дні, від 28 квітня до 29 липня 1997 р., "Днями Пам'яти жертв акції 'Вісла'". 11-те травня 1997 року Об'єднання Українців у Польщі проголосило Днем Скорботи.

І хоч ми розкинені по всіх закутках світу, у цей день ми в молитовному об'єднанні відзначили 50-ту річницю нашої гольготи.

На сторінках цього видання читач знайде матеріяли конференцій, доповіді, спогади, а передусім документи-звернення

українських лемківських організацій і установ та крайових і центральних українських громадських організацій до різних урядових чинників, з урядами України і Польщі включно.

Ми, жертви депортаційних акцій 40-их років робили і надалі робитимемо усе, щоб події тамтих днів не пішли у забуття, щоб кривди заподіяні нам, були направлені.

На сторінках цього числа "Анналів" ми старалися записати частину трагічної історії українського народу, яку тим способом передаємо нашим дітям, онукам та усьому цивілізованому світові.

Марія Дупляк,
редактор.

ON THE 50th ANNIVERSARY OF ACTION "WISLA"

The twentieth century was especially tragic for the Ukrainian people. The repercussions of tragic events are forcing us to commemorate the great famines, mass repressions, brutal deportations, nuclear disasters, and attempts to remove and eradicate whole regions and their populations. One of the saddest events was the forceful deportation of the Ukrainian people from their ethnic lands, such as Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Nadsannya and Pidlashya. When the Second World War ended, the Ukrainian lands noted above were seceded by the Soviet Union to Poland.

In 1947, the Polish Government unleashed an illegal action to eradicate the Ukrainian population from the above provinces with the ultimate goal of removing the Ukrainian people from these lands. This was carried out through illegal deportation.

The security services of the post World War Polish Government instituted a reign of terror and the security services of the regular army formations were deployed, saturating the entire region. The most brutal and devastating phase was the last phase known as code name *"Wisla"*. The illegal action of "Wisla" was designed to remove the Ukrainian population that managed to evade the 1944-1946 deportation to the Ukrainian Soviet Socialist Republic. This population was forcefully deported and scattered all over Poland without any civil rights or the right to return to their ethnic lands.

The underlying reason and guiding philosophy of Action "Wisla" was the ethnic cleansing of Ukrainian lands and a quick assimilation of the Ukrainian population with Poland. The deportees were given limited rights. Under constant police surveillance, the deportees were not able to travel in order to prevent anyone from returning to their native lands. In addition, the Government instituted a policy of mass eradication of the villages and houses of worship.

In total, Action "Wisla" resulted in much destruction: 346 churches were destroyed and 120 geographic names were changed. Many

villages ceased to exist and cemeteries were ploughed over. Architectural relics were destroyed or removed.

The next phase was of psychological nature with an intense anti-Ukrainian campaign started by the Communist Polish Government. The mass media created an evil enemy of anything Ukrainian. Ukrainians in Poland were doomed for total humiliation and eventual extinction. The Ukrainian Soviet Socialist Republic Government in Kyiv did not even lift a finger to protect the civil rights of the persecuted Ukrainian people in Poland.

The Ukrainian Government conveniently overlooked the Ukrainian minority violators of human rights. The Bilateral Agreement of 1993 between the Polish and Ukrainian governments was signed to protect against the mistreatment of the remaining Ukrainians in Poland. But still today, our free Ukrainian Government makes no effort to intervene in Ukrainian human rights violations in Poland. How strange that there exists no change in the status of the Ukrainian minority in Poland. Even more bizarre is the fact that the Polish Sejm, up to now, has not condemned the shameful action of the 1947 "Wisla" as illegal and shameful and has not afforded the survivors, the injured party (Ukrainians), an apology. No one even thinks of examining the question of returning the confiscated wealth of lands or property. The Polish Government has no plan to help protect and expand the national cultural and religious needs of Ukrainians in Poland. On the contrary, we have a systematic polonization of the Ukrainian population in Poland.

Four years ago, we commemorated the 50th anniversary of this evil event, "Wisla". We ended the twentieth century with a void in history. The totalitarian systems have collapsed, and the oppressive regimes are in the garbage bin of history. As we begin the twenty-first century, we need a deep analysis of the tragedies that nations experienced in the twentieth century.

We need to know the cause of mass starvation, executions, deportations, concentration camps, the ethnic cleansing, and the holocaust. Most of all, we need to know "Wisla". We can not allow this shameful period to pass into the twenty-first century.

Today in the perspective of time, let us reflect what we, Ukrainians, can do to record and retain the knowledge of this horrendous period. We must save the historical events, the tragedy of the last 50 years, and pass it on to our children, our grandchildren, and the whole civilized world.

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА В ЛЕМКІВЩИНІ*

ЮЛІЯН ТАРНОВИЧ

Вступ

Лемківщина займає простори повітів: міського, сяніцького, частину березівського, кросснянського, ясельського, давнього грибівського, горлицького й новосандецького. В 1914 р. жило на цій території 245-250 тисяч українського населення, що мешкало в 400 селах і присілках, в 10 містах і кільканадцятьох містечках.

Лемківщина давним-давно втратила свій дійсний зв'язок з найближчою суцільно-українською етнографічною територією, східньою Галичиною, ще під кінець XIV століття. Коли в східній. Галичині були бодай сякі-такі проблеми державного самостійницького життя, коли Перемищину обороняв ще Детько, а Белзьке князівство воєвода Дрозд, Лемківщина, а саме її західня частина за Сяном була вже під постійною польською владою. Під цією владою лишалась вона аж до розбору Польщі. Річ ясна, що ця влада навіть не старалася освідомити населення Лемківщини під національним оглядом, бо це ж було проти її державницьких і національних інтересів.

По переході західньої Галичини з Лемківщиною під австрійську владу, не було кому зайнятися Лемківщиною. Народне шкільництво так як би не існувало, хоч австрійський уряд, а з ним і вища церковна влада постоювали на те, щоб основувати школи та ширити просвіту між населенням. Ці зусилля йшли намарне. Брак приміщень, а ще більше великий брак учителів та ще нерозуміння потреби освіти серед самого населення й нижчого духовенства,

---

* Рукопис автора Ю. Тарновича (*1903—†1977) знаходиться в бібліотеці-архіві НТШ в Нью Йорку. Редакція складає подяку НТШ за дозвіл надрукування цього матеріялу.

довели до того, що Лемківщина майже не мала шкіл, а де вони навіть були, там вислід праці майже жодний. Цими школами майже ніхто не турбувався; місцеві двори (комісії) воліли мати в селі корчму ніж школу, або церкву.

Само населення, дуже вбоге, не могло оплачувати навіть дяка, що мав би вчити в селі. На основі сказаного докладно можемо уявити собі цей страшний занепад усякого культурного життя в Лемківщині.

Були ще й інші причини. Одна з них нехіть до важкої, невдячної праці. Кожний старався оминати цю країну, де треба було добре напрацюватись та за марний гріш.

Еміґрація та американські доляри, що ними щедро підпомагали еміґранти-лемки своїм рідним у старому краю, появилися значно пізніше, коли Лемківщину захопили в свої руки русофіли.

Ґрунт під русофільство підготовила на Лемківщині мадярська революція, та похід російських військ на поміч австрійському цісареві в 1849 р., щоб цю революцію припинити. Мадярські революційні війська напакостили чимало лемкам по цей і той бік Карпат. Грабунки та знущання не уставали, аж війська російського царя припинили революцію та дали змогу лемкам віддихнути. Згадка про це та оповідання про "русского царя" лишилося на довгі роки в пам'яті лемків.

Далі прийшли роки абсолютного режиму в Австрії, що штовхнули більшість нашої інтеліґенції в обійми русофільської ідеї, а ця вся інтеліґенція в ці часи на Лемківщині — це духовенство й вчительство. До того Лемківщина, що довгі роки стримувала на собі натиск сильнішого сусіда з заходу, що з традиції та власних спостережень знала й добре бачила, як її випихають щораз більше на схід або асимілюють, з природи речі сталася консервативною, бо в тому консерватизмі бачила свою національну оборону. До сусідів ставилася з уродженою нехіттю чи недовір'ям, а навіть з погордою. Лемко твердо держався свого. Але аґітатори русофільства потрапили заграти на тих найбільше чуттєвих струнах його народнього почуття. Впевняли, що український рух прямує до того, щоб наш нарід віддати на поталу полякам, що рух цей викликаний та підсилюваний поляками та іншими. Вони впевняли лемка, що його захист — це російський цар, самодержець усіх "русских" земель, що тільки там, а не деінде, знайде лемко для себе поміч.

Лемківщина, цей гарний куток української землі, була пе-

ред війною так задурманена русофільством, що здавалося, що вона зовсім пропала для української ідеї. Українці в Лемківщині були дуже слабо зорганізовані, тому мали малий вплив на людей. Коли вони старалися поширювати свої часописи або книжки, противники все знаходили спосіб спаралізувати їхній вплив. При тому не перебирали противники в засобах і втовковали в несвідомий народ таку шалену ненависть не тільки до української ідеї, але й до самої назви "Україна", що він майже по нинішній день не може позбавитися від цього дурману.

Стан культурних, освітніх і кооперативних установ у Лемківщині був дуже малий. На кінець 1912 р. було в Лемківщині: читалень "Просвіти" — 22, філій "Просвіти" — 2, читалень ім. Качковського (русофільських) — 109, філій цього товариства — 2, читальних церковних братств (русофільських) — 5; Кружків Сільського Господаря — 7, малочарських спілок (русофільських) — 3, Товариств "Січ" і "Сокіл" — 3, Товариство "Рускі дружини" (русофільські) — 2, християнських склепів у селах — 16, один кружок для навчання анальфабетів (у селі Дубне) та два села без коршем. Шкіл з українською мовою навчання було — 179, з польською мовою навчання по селах, що їх зачисляємо до лемківської території — 32, парафіяльних шкілок — 6. Зовсім не було шкіл приблизно у 170 селах, та більших присілках. Українські установи існували переважно в ліському й сяніцькому повітах.

Світова війна та гострі австрійсько-мадярські переслідування зруйнували й ці незначні культурні надбання. Не зважаючи на велике знищення, війна зліквідувавла частинно русофільський нахил у людей Лемківщини. Спритні агітатори, що всякими способами підтримували русофільство, зникали з виду. Але їх учень, нарід Лемківщини, обвинувачений в державній зраді, опинився в австрійських островах смерти. Багато пішло з відступаючими російськими військами та розпорошилось головно по Великій Україні. Там пізнали вони — хто такі росіяни та хто українці. Вони приглядалися до повстання української держави, деякі працювали в українських установах, а дехто навіть служив в Українській Армії. Цей рух мусів вплинути на них освідомлюючо. Вони, вернувшися додому, принесли зміну своїх давніх русофільських поглядів. Також песовісна робота русофільських провадирів у Росії відсунула лемків від захвалюваного цими провідниками "єдинства" українців-галичан з росіянами (великоросами). Тих знову, що лишилися вдома, змінили недовпізнання російські царські війська,

бо між ними було багато українців. Вплив українських військових частин російської армії в Лемківщині, освідомлення наших людей, що вернулися з України чи Росії, а ще й дещо вплив американської еміґрації спричинювали меншання русофільства, а зріст українських впливів. Як цей вплив зростав, доказ на те, що після підписання Берестейського миру в деяких лемківських церквах відслужили навіть урочисті Богослуження.

Розвал Австрії та проголошення у Львові суверенної Української Держави розбудили ще більше національну свідомість на Лемківщині, утвердили її. У 30 селах східньої Лемківщини створився навіть рід окремої Республіки (Окружний Комісаріят Великого Вислока й Команчі), що силами своєї міліції вдержався майже три місяці, поки переважаючі сили польських військ не зайняли цілої Лемківщини.

Невдачи визвольних змагань придушила, але не вбила розвиненого національного почуття; навпаки, збільшувала та вдержувала його. Причинилися до цього ще й ті, що по зайнятті Лемківщини польською владою опинилися на еміґрації в Чехословаччині, тепер вератлися до краю. Визвольний рух, хоч і не приніс сподіваних наслідків, мав цю добру сторону, що Лемківщина рушилася із свого мертвого сну, втратила свою нехіть до української національної ідеї. Почали основуватися українські установи, кооперативи, будувалися власні Народні Доми. Нарід не лякався вже слова "українець, український", почав горнутися до своєї книжки, часописів, цінити себе та своє.

Одначе поляки теж не спали. Вони постановили втопити Лемківщину в своєму національному морі та вирівняти етнографічну Польщу на південно-західньому відтинку, щоб у цей спосіб міцною ногою станути нарешті на Карпатах. І тому польські чинники дбайливо піддержували на Лемківщині русофілів, які ніколи не вагалися вести й продовжати руїнницьку роботу між мало свідомими тоді лемками, щоб лише вдержати себе на поверхні життя. Їх головна ціль — створити з Лемківщини бастіон цареславної політики.

Поляки надіялися, що такий стан на Лемківщині може принести їм легким коштом великі користи. Тимто й не диво, що тяжко приходилося скрісталізувати свою здорову думку народові, на якого йшов з усіх сторін безпощадний наступ та пізнати в часах тяжкого поневолення — свій національний шлях.

З кінцем жовтня 1918 р. на Лемківщину прийшла вістка,

що австро-угорський цісар Кирило видав маніфест, в якому обіцює перебудову тодішньої Австрії на окремі народні держави, ті що кожний нарід має собі вибрати Національну Раду, яка поставить свої домагання й жадання до перебудованої держави. Тоді то поляки організуються та захоплюють усі міста і містечки в Лемківщині в свої руки. Поза своєю роботою — толерують зразу віча й зарадження Лемківщини, бо самі ще заслабі й невпорядковані, а до цього сподівалися, що боротьба українців з русофілами принесе їм користь.

Одначе вже в грудні 1918 р. Польща ближче приглядається та інтересується розполітикованою Лемківщиною, посилає туди своїх леґіонерів, присилає покликуючі карти до польського війська, жадає вибору різних комісій, данини на розбудову свого "панства", контрибуції для своїх військових частин, робить облави в селах Лемківщини за рекрутом, наставляє свою поліцію, доносників, тощо. Одним словом: посягає по владу над Лемківщиною. А русофіли далі бешкетують і радять у селах на Лемківщині зі своєю "Русскою Радою". Вони пускають "качку" між народ, що саме Чехія склонна прилучити Лемківщину до своєї республіки, доки не відбудується Росія, бо в міжчасі впав царат і царська Росія потопала в огні великої революції. Таке жадання поставила "Русская Рада" на вічах у Фльоринці, Брунарах, коло Грибова, Криниці, Руському Устю та інших місцевостях. Делеґати з Лемківщини їздили до Чехії, нараджувалися, торговали, а нарід на Лемківщині годувався вістями й ждав... А поляки щораз сильніше затіснювали свої окови над Лемківщиною. Поляки йшли переможною силою вперед, підтримані Францією. Зачався час загальної бранки до польського війська, податки, асекурації, впроваджування польської мови в урядах і школах і т.д.

1919 рік застав Лемківщину під польською корлигою.

Адміністративний поділ Лемківщини

Польонізація Лемківщини не почалася від 1919 р. Цей процес прибрав від цієї пори далеко більші розміри, як до світової війни. Вправді менше шкоди могли поляки зробити Лемківщині за австрійської влади, одначе денаціоналізаційна струя йшла на Лемківщину від заходу вже від перших початків сусідства наших земель з польськими північно-західними окраїнами.

Поляки вбивалися чотирьома клинами в лемківський орга-

нізм. Напором вздовж Попраду й попри Дунаєць, випирали автохтонів у глиб Бескидських гір з кращих і більше врожайних долин над цими ріками та самі тут будували свої оселі, або силою змушували лемківське населення до переходу на латинство.

Другим клином врізувалися поляки до міст: Новий Санч, Грибів, Горлиці, щоб заволодіти сондецькими долами, — другою найбільше на Лемківщині врожайною долиною по сяніцьких долах.

Найсильніший наступ поляків ішов від Ясла поза Коросно до Романова та Яслиськ, щоб сильним муром відгородити середину Лемківщини від сяніцьких земель.

Врешті від Ряшева, Стрижева поза Березів старалися поляки зійти до Сянока, а відтак Лупківським провалом та опануванням урожайних смуг над першим споковищем Сяну, покласти свою межу між нашим національним материком і лемківсько-бойківським проміжжям.

Ціллю цих урізувань та клинового наступу поляків було поділити Лемківщину на окремі дрібні частини, щоб по їх окруженні польським морем, створити штучні острови на цілій Лемківщині. Врешті, на випадок сильнішого опору нашого населення перед переходом на польське, випхати наш нарід у глибокі гори, де цей нарід у наслідок економічного виснаження, руїницьких плянів поляків мусітиме врешті таки скорше-чи-пізніше сполячиться. Це все робили поляки по думці свого пляну "на зніщенє Русі". Отже відгородженням Лемківщини від її материка мали поялки затопити цю країну в багні своєї латинізаторської політики.

Головним засобом до цієї своєї польонізаторської праці служив полякам адміністративний апарат. Отже всі староства, що кожне мало в своїй окрузі окреме завдання з підпорядкованою собі поліцією, польськими "саможондами" та рільничо-економічними товариствами, які всякими засобами мали Лемківщину "приєднати" до польської "мацєжи".

Життя в Польщі йшло таким темпом, що по перших зв'язках її державного апарату та наладнанні своїх економічних основ, прийшла девалюація польського гроша, лиха конюнктура, що в першу чергу вдарила на малоземельне поселення — й у цьому не минула своїми наслідками й Лемківщини. Швидко падали ціни на господарські предмети, головно на збіжжя, домашні тварини. До того нарід був зморений та виснажений численними податками. У Польщі мусіло прийти — мимо штучних застриків і

французької позички для Польщі — заломання економічно-господарської структури. Настала всевладна криза.

Можливо, що Лемківщина, замкнена в собі, видержала б переможно ці часи, одначе події, що заіснували на передодні світової війни, відродилися в цілій Лемківщині та від 1924 р. поступово виснажували організм нашої країни.

До того польська адміністраційна влада згори подумала й постановила, як має забратися до Лемківщини. В першу чергу відділила цю країну під адміністративним оглядом від її осередкових центрів, а головно, від її національного материка.

Цілу Лемківщину, навіть і з цими повітами, що здавна були приділені до тодішнього львівського воєвідства, отже цілий повіт з Риманівщиною, Яслищиною (від містечка Яслиська) та підкоростянськими нашими національними селами, далі Буківщину з цілою команецько-вислічанського закрутою, березівським повітом з округою Березів—Динів та вкінці частину ліського повіту, яка тісно зв'язувалася з сяніцькими землями, — відділено до Краківського воєвідства. Мало того, що відділено, бо й судівництвом зв'язано цю частину Лемківщини з Краківською апеляцією та підпорядковано під вищий окружний суд у Ряшеві. Отже наше лемківське населення з-под Ослави, або Солинки, чи теж з-над джерел Вислока, в своїх справах в окружному суді мусіло шукати своїх прав аж у Ряшеві. Це між іншими мало на меті позбавити прав населення східньої Лемківщини, вживати в судових справах своєї матірної мови, так у письмі, як і в усній правно-судовій обороні. Вкінці, внаслідок неприязности в цьому місті своїх оборонців-адвокатів — населення тої частини Лемківщини мусіло шукати своїх прав або в адвокатів поляків, або жидів.

Цей адміністративний поділ мав ще й це на меті, щоб підпорядкувати села східньої Лемківщини під чужі для них так національно, як теж господарсько-економічні зарядження польської адміністраційної та самоуправної влади й потребам її економіки.

Могло деколи вважатися, що під цією країною зависнуло якесь прокляття та лемківський нарід засуджений тут на все, що тільки хочете, лише не на своє здорове життя.

Поляки в своїх замірах знали, що треба в першу чергу вибити з голів населення Лемківщини будь-яку ще віру в український рух, тому далі підтримували зразу масковано, а потім зовсім явно русофілів, які мали пособляти полякам у їхній системі й наступі на Лемківщину.

Шкільні польські інспектори, що співпрацювали сильно з адміністрацією, не прогайнували ні одної нагоди, щоб завчасу не зорієнтуватись у ситуації та заздалегідь приготовити собі список таких українських учителів, яких треба — по думці поляків, як шкідливих для польської справи, скорше чи пізніше усунути з посади, або погнати, чи теж перенести — в найкращому випадку вглиб польських земель під Радом, Кельці, Варшаву, або на мазурські піски.

До польонізування Лемківщини мала теж на думку польської адміністрації причинитися хвиля польських колоністів-мазурів, яких посаджувано в чисто українських селах Лемківщини. Там наділювали їх польські пани-шляхтичі найкращим полем у цих селах на догідні, бо довгоречищеві сплати. Так усадовили мазурів у Боську над Вислоком, Синяві—Бартошевій—Каменах, коло Риманова, Вороблику Шляхецькому, Заболотних коло Сянока, Загірю, Барвінку коло Дуклі, Ростоці Великій коло Лабовії, Крижівці, Висовій, Криниці, Жеґестові та в інших селах Лемківщини.

Ще більше зло йшло в Лемківщину від копальняних робітників, бо Польща законтрактувала нафтові терени в цілій Лемківщині різним чужонаціональним, а головно жидівсько-французьким фірмам, які до копальняних робіт не приймали місцевих робітників, тільки самих поляків.

На основі нового польського закону про державні кордони і міністеріяльного розпорядку з 10.VI.1938 р. поширено прикордонний пояс на цілі повіти Лемківщини: у краківському воєвідстві новосандецький, горлицький та ясельський; у львівському: короснянський, сяніцький, ліський (тодішний). На основі старого розпорядку з 23.XII.1927 р. про кордони держави прикордонний пояс обіймав простір повітів ширини 30 км. від граничної лінії. Одначе польський міністр внутрішніх справ на основі нового закону з 1938 р. поширив прикордонний пояс на цілі повіти та на збірні громади й міста деяких повітів. Крім прикордонного поясу цей розпорядок означував ще граничну дорогу й прикордонну смугу. Ця дорога обіймала простір ґрунту ширини найбільше 15 метрів від граничної лінії, або такий самий простір ґрунту здовж берега граничних вод. Прикордонна смуга обіймала простір ширини двох (2) кілометрів від граничної лінії здовж цієї лінії.

У зв'язку з уведенням прикордонного поясу прийшло в Лемківщині обмеження руху на цілому просторі прикордонної смуги, або в деяких її відтинках, якщо це необхідне для охорони

держави; зокрема узалежнення від дозволу адміністраційної влади побуту у цій смузі осіб, що там постійно не мешкають. Від цього обов'язку були звільнені: польські громадяни цих місцевостей в прикордонній смузі, в яких мають нерухоме майно, або бодай мешкали впродовж шістьох місяців від хвилини діяння цього розпорядку. Далі державні та самоуправні урядовці, службовці та особи, що мають пашпорти, або відповідні перепустки. Повітова влада (воєвода теж) запальної адміністрації (староства) могла заборонити замешкувати та перебувати на просторі прикордонної смуги на обмежений час, або на постійно, якщо цього вимагали огляди безпеки й охорони держави. Далі староство могло заборонити замешкувати й перебувати в прикордонній смузі на час від 1 до 3 років особам, покараним правосильним судовим присудом, або правосильним рішенням адміністраційної митної чи скарбової влади за протидержавну діяльність, за паскування, або нарушування постанов закону про кордони держави. Особам, покараним за провини супроти безпеки держави міг староста заборонити перебувати та замешкувати в прикордонній смузі на час до 10-ох років. Така постанова старости була негайно до виконання.

Чергова точка закону була: у прикордонній смузі могла польська влада переводити вивласнення нерухомостей для державного скарбу, якщо це було потрібне для охорони держави.

Дальше: у прикордонному поясі воєвода мав право заборонити з оглядів публічної безпеки, або охорони кордонів — працювати поодиноким особам у торговельних чи промислових підприємствах і в установах публічної ужиточности, припинити або заборонити діяльність кожного товариства, союзу, або кооперативи чи теж їх філій і відділів, якщо їх діяльність не вказана з оглядів публічної безпеки, або охорони держави.

Врешті, що найважніше чи найболючіше для населення Лемківщини: в прикордонному поясі могли набувати нерухомості тільки поляки й то за дозволом дотичного воєводи, хіба, що діставали їх на основі законного дідичення. Цього дозволу потрібно також на виорендування нерухомостей, продовження договору аренди, ужиткування або управи нерухомости. Купно нерухомости без дозволу воєводи неважне (те саме аренди й т. д.).

Вкінці: особи, які бажають замешкати в одній з місцевостей в прикордонній смузі, повинні були виєднати собі дозвіл дотичного староства. Але воєводи мали право узалежнити побут осіб у прикордонному поясі, які там постійно не мешкають, від

виєднання спеціяльного дозволу, з тим, що дозвіл на тимчасовий побут (напр. мітникам у горах) могла видавати дотична адміністраційна влада з огляду на місце замешкання; на час, потрібний до осягнення своєї цілі з тим, що староста може продовжити побут; мешкати тільки в цих місцевостях, в яких влада дозволила мешкати, або перебувати; староста міг у кожній хвилині заборонити особі дальший побут у дозволеній місцевості. Людина, якій воєвідська влада заборонила дальший побут, мусіла покинути прикордонну смугу до 24-ох годин. Нічний рух у цій смузі без спеціяльного дозволу заборонений (від заходу до сходу сонця!).

Були ще інші заборони в цьому розпорядку, як напр. заборона годувати голуби, ходити до ліса, держати в себе телефон, ходити з фотографічним апаратом і т. д.

Найважніша справа крім виселювання осіб з прикордонного поясу Лемківщини, була заборона купувати неполякам у цій смузі нерухомости, отже й поле. Цією забороною трапляла польська адміністрація в само серце Лемківщини: Хочеш купити поле, побудувати в Лемківщині свою хату — то мусиш статися поляком!

Шкільна політика

Польська влада вичистила Лемківщину від усіх українських учителів. Переселила їх в корінно польські землі, або на мазурські піски. Поляки потрапили на різних собою препарованих з'їздах "зєм ґурскіх" та прогульках до "ойчистеґо ґраду" Кракова чи Варшави кричати "кохаймося", одначе в тому самому часі гнобили населення Лемківщини в нечуваний в історії спосіб.

Мало того, що поляки попереносили всіх українських учителів з Лемківщини, але й розділили учительські рідні, окремо жінку та окремо мужа.

Кожна школа в Лемківщині дістала поляка вчителя; у багатьох випадках такого, що ледви відрізнював одну українську букву від другої. А про правильне читання, засадниче знання української мови, літератури, українського письменства такий поляк учитель не мав жадного поняття.

Врешті, коли в скорому часі переконалися польські адміністративні чинники, що не багато вдіють самим підюджуванням русофілів з Лемківщини проти українців і всього, що українське, продумали ще хитрішу штуку.

Поляки разом з русофілами по довших нарадах у Кракові, Горлицях і Новому Сончі надіялися зловити гордого лемка на гачок "окремішности" та припинити таким чином усі культурно-освітні впливи українських читалень "Просвіти", кружків "Сільського Господаря", "Відродження", "Бідної Школи", Лугів, Соколів та інших національних клітин, які несли з собою в лемківську хату культуру, краще господарське життя, тверезість і здоровий порядок та взірцевий лад у Лемківщині, — та вкінці кооператив; впливи на стихійне національне відродження та єднання Лемківщини з її національним материком.

Тому то на приказ і поручення поляків зладив русофіл Методій Трохановський (учитель народної школи в Криниці) т. зв. "Лемківський буквар", переклавши цілі речення й уступи з польського букваря до першої народньої кляси. Цей переклад зроблений у лемківсько-польсько-словацькому діялектах, якого й сам "автор" не всилі зрозуміти! Навіть ілюстрації спільні для обох букварів.

Буквар цей вийшов накладом польського видавництва шкільних книжок при Кураторії львівської шкільної округи. В цьому букварі не було ані міністеріяльного розпорядку, ані відповідньої завваги щодо продажі та вживання цього буквара в народніх школах. А державне польське видавництво шкільних книжок у львівській кураторії писало на всіх шкільних книжках до вжитку в народніх школах: "В народніх школах мають вживати тільки книжок, дозволених міністерством Віроісповідань і Публічної Освіти". Кожна книжка, видана паньствовим (державним) накладом державного видавництва шкільних книжок мала на заголовному листку печатку з польським орлом і написом: "Паньствове В-тво ксьонжек школьних у Кураторії окренґу Школьнего Львовскего". Примірників, що не мали такої печатки, не вільно було ані продавати, ані вживати до навчання в школах.

Отже, всі шкільні книжки мали такий напис і печатку. Зате "лемківський" буквар ані не мав такого напису, ані печатки. Та все ж таки впродовж повних сімох років туманили польські вчителі дітей Лемківщини цими "букварями" та продавали й наказували їх уживати в народніх школах у Лемківщині. А тому, що шкільна справа Лемківщини принципіяльна й для загальної педагогіки та для загального престіжу українців, бо загальна педагогіка давно вирішила цю справу, що дітей учиться від наймолодших літ тільки в літературній мові даної нації, без огляду на територіяльну чи говіркову приналежність окремих місцевостей, — в цьому випадку

поляки в своїх реалізаціях політики пішли всупереч своїм попереднім розпорядкам та здоровій логіці. Щоб тільки в основах знищити Лемківщину! І тому саме на терені 4-ох повітів Лемківщини зробили "вийняток" та ввели лемківську говірку (якраз найменше заступлену в українській літературі!) до шкільних читанок у такому викривленому й неправдивому вигляді, що не тільки шкільні діти місцевого населення Лемківщини зовсім не розуміли, ані тим більше поляк учитель.

А за саботування цих букварів сипалися високі кари на батьків шкільних дітей, як напр.: господар Іван Піх із села Лосє коло Лабової (таких були сотки!) заплатив за те тільки, що зовсім розумно оспорював і доказував недоцільність таких "лемковських" букварів — кару 100 зл. на основі оречення старости в Новому Санчі. Таких випадків було від часу введення лемківського букваря сотки на Лемківщині. Так то батьків, що правно й морально обстоювали зовсім згідно з польським законом про шкільництво з 31.VII.1924 р. право до науки своїх дітей в українській мові та ставали в обороні рідної нації й рідної культури, карали тюрмою.

Населення Лемківщини було б може й дало собі раду з "букварями", одначе краківський "Ілюстровани Курієр Цодзєнни" у своїй надмірній щирості дійшов був аж до такого висновку, що для "спольонізованих волохів" (по його думці для нашого населення в Лемківщині!) треба завести в школах польську мову викладову. Отже наперед забрано українців-учителів з Лемківщини, потім уведено лемківські букварі, а на кінці постановлено польською мовою як викладовою ущасливити українські діти в школах Лемківщини.

Апостольська Адміністрація Лемківщини

Польська адміністраційна політика створила в 1934 р. з частини території греко-католицької перемиської епархії т. зв. Апостольську Адміністрацію для Лемківщини.

Існування цієї Апостольської Адміністрації на Лемківщині спиралося на двох прилюдно правних актах, а саме: 1) на конвенції, підписаній між польським тодішнім урядом і Апостольською Столицею в 1934 р. і 2) на декреті св. Конґреґації для Східньої Церкви з 10 лютого 1943 р. Внаслідок дипломатичних договорів, що їх перевела Апостольська Столиця з польським урядом, заклю-

чено в 1934 р. між обома договірними сторонами спеціяльну конвенцію щодо церковних справ Лемківщини. Торкалася вона дев'ятьох західніх деканатів греко-католицької перемиської епархії, а саме: буківського, горлицького, грибівського, динівського, дуклянського, короснянського, мушинського, риманівського та сяніцького, що обіймали разом 121 греко-католицьких парафій з числом 128,000 вірних.

Польський уряд згодився у згаданій конвенції на створення на території згаданих деканатів спеціяльної провізоричної, церковно-територіяльної, канонічно й цивільно-правної одиниці під назвою "Апостольська Адміністрація Лемківщини". У цій конвенції постановлено дальше, що цією церковно-територіяльною областю має управляти священик, званий "апостольським адміністратором", залежний в своїх урядових функціях від Апостольської Столиці в Римі з юрисдикцією, що в кононічному праві зветься "inristictio qŭasiepiscopalis".

Апостольського адміністратора має на основі згаданої конвенції дотувати польський державний скарб з платнею, устійненою для католицьких епархіяльних єпископів. Крім цього рішено, що апостольський адміністратор буде тримати при собі до помочі трьох членів курії, які так само на основі дотичних норм, устійнених конкардатом з 10 лютого 1925 р., підписаного між Апостольською Столицею (Ватиканом) і польським урядом (б. Польською Річипосполитою) будуть оплачувані з польського державного скарбу.

Згадана конвенція мала при кінці клявзулю цього змісту, що конвенція має обов'язувати впродовж 10 років цебто від 1934 р. до 1944 р. включно. Якщо перед кінцем цього часу ні одна з договірних сторін не виповіла б конвенції, тоді ця конвенція автоматично продовжувалась би на такий самий протяг часу, — цебто аж до 1954 року включно. Цим самим на такий самий протяг часу продовжувалося б і само існування Апостольської Адміністрації для Лемківщини, для якої конвенція є цивільно-правною основою.

Згадана конвенція, якої французький текст разом з польським перекладом знаходився в актах папської нунціятури у Варшаві та в актах Апостольської Адміністрації в Сяноці, — не була ратифікована польським сеймом і не проголошена в т. зв. "Віснику законів Р. П.", ані теж не опублікована в ніякому офіціяльному органі, яким напр. був "Монітор Польскі", або "Дневник міністерства віроісповідань і освіти".

Греко-католицький перемиський єпископ-ординарій не стратив своєї єпископської юрисдикції, щодо теренів, обнятих т. зв. Апостольською Адміністрацією Лемківщини. Його юрисдикція була тільки засистована на час тривання цієї Апостольської Адміністрації та її мав виконувати від хвилини оснування Апостольської Адміністрації сам апостольський адміністратор для Лемківщини. З моментом вигаснення т. зв. Апостольської Адміністрації Лемківщини — ціла Лемківщина автоматично мала вернутися назад у фактичний склад греко-католицької перемиської епархії, а тоді теж і віджила б автоматично й юрисдикція перемиського єпископа-ординарія.

Канонічно-правна основа існування Адміністрації спирається на декреті св. Конґреґації для Східньої Церкви з дня 10 лютого 1934 р., отже цим самим декретом був теж призначений перший апостольський адміністратор Лемківщини в особі о. д-ра Миколи Ногарянського, військового капеляна у Варшаві. Одначе він не прийняв цієї гідности.

Польська адміністраційна влада й польські духовні круги, заінтересовані в цій ділянці, що мала статися помостом до цілковитого винародовлення й польонізації українського населення в Лемківщині, кілька місяців гляділи за новим кандидатом та знайшли його врешті в особі б. пароха з Горожанни (рудецького повіту), о. д-ра Василя Масцюха, русофіла та уродженця Лемківщини.

Він стався дійсно першим т. зв. апостольським адміністратором Лемківщини, прибравши собі, як дорадників і помічників різних русофілів — о. Івана Полянського й Йосифа Сєкєржинського. Але до року він помер. По його смерті знову впродовж одного року управляв Апостольською Адміністрацією бувший канцлер о. Масцюха, о. І. Полянський, парох у Королівському Вороблику, коло Риманова, сяніцького повіту. Цей о. Полянський всіми силами старався та шукав між польською шляхтою попертя, щоб остатися при кермі Апостольського Адміністратора. Одначе його поведінка та життя були причиною, що польський єпископ Лісовський виразно спротивився цьому, висказавши свої пропам'ятні слова: "Byłbym ciężko zgrzeszył, gdybym rękę swą przyłożył do nominacji ks. Polańskiego na apostolskiego administratora". Полянський мусів відійти та на місце апостольського адміністратора вишукала польська влада з початком 1937 р. професора духовної семінарії в Станиславові, о. д-ра Якова Медвецького, слабовату та несамостійну людину, крайнього фанатика русофілізму, так, що

практичним керманичем стався при кермі Апостольської Адміністрації згаданий вже о. Йосиф Сєкєржинський, з роду поляк з Сянока, тим більше, що первісний осідок Апостольської Адміністрації перенесено з Риманова-Живця до Сянока.

Формальною передумовою створення цієї установи мав бути факт поширювання православ'я на Лемківщині, і потребою його поборювання якраз при помочі спеціяльно до цього т. зв. апостольського адміністратора.

Апостольська Адміністрація в дійсності була на те, щоб при її допомозі поляки винародовили цілу Лемківщину. Бо вже самий факт відірвання Лемківщини від її матірного церковного осередка в Перемишлі, суспендування апостольським адміністратором українських священиків за те тільки, що вони українці, а не "русскі", цебто русофіли, далі суспендування включно з задержуванням їх платень за те, що вони самі читали та між своїми вірними поширювали українські національні та українські релігійні часописи, книжки та інші друковані речі; вживання в урядуванні Апостольської Адміністрації російської мови й т. д., це все докази на те, що польська влада старалася при помочі цієї Апостольської Адміністрації розбити національну єдність між українським населенням Лемківщини, увести роздор, колотнячу, міжусобиці та створюванням різних теорій про "окреме лемківське польське плем'я", "поляків греко-католиків", "ходачкової шляхти" перевести свій плян цілковитого винародовлення Лемківщини.

Перемиський ординаріят і місцеве греко-католицьке духовенство, у своїй великій більшості українське та виховане в строго католицькому дусі, були в силі та спроможности побороти в Лемківщині варшавське православ'я, штучно поляками засіяне в Лемківщині та піддержуване на місці всіми клітинами польської адміністрації та русофілами.

Регіональна політика православ'я та русофіли

Польські урядові чинники старалися за всяку ціну ослабити здоровий організм Лемківщини. Польська рука, що пропаґандою провослав'я розпалила на Лемківщині вогонь братовбивчої релігійної боротьби, рівночасно зробила підготовчі кроки для витворення штучного лемківського сепаратизму, щоб лемка цілковито відгородити від його матірного українського пня.

Мета цієї регіональної політики: втопити Лемківщину в

свому національному морі та вирівняти етнографічну область на полуднево-західньому відтинку, щоб ось так міцною ногою станути нарешті на Карпатах. І тому поляки дбайливо піддержували в Лемківщині збанкротованих русофілів, які не хотіли позбутися своїх мрій щодо Лемківщини як домени своїх впливів. Вони, ці русофільські "політики не вагалися вести руїницьку роботу в Лемківщині, щоб лише удержатися на поверхні життя. Між лемків кинули вони головню релігійної боротьби. Одначе з ширенням варшавського православ'я провалилися й тільки цим підготовили між молоддю ґрунт під безбожництво й жидокомуну. І так пропаґанда православ'я перемінилась уже в політичну авантуру, а ситуація щораз більше ускладнювалася.

Отже, ці русофільські менери, бачучи безнадійність ситуації, рішили просто ради свого хліба, за всяку ціну вдержатися на поверхні життя й задержати в своїх руках те, що ще задержати дасться. Стративши цілковито ґрунт під ногами в східній Галичині, звернули вони всю свою увагу на Лемківщину, де сподівалися найти русофільські села. І так граючи безсовісно на почуваннях лемка, впоїли вони в його переконання, що виключну вину за кривавий терор, який австрійська влада перевела в 1914 р. на наших селянах та який в першій мірі вдарив русофілів, несуть українці. Дальше впоїли вони в лемка переконання, що одиноким ратунком лемка перед "українізацією" є перехід на православ'я, бо православ'ям відгородиться він китайським муром від греко-католицького духовенства, яке є головним ворогом його "русскости". Аґітатори православ'я не стидалися найтемнішої демагогії, щоб лише Лемківщину відірвати від греко-католицької церкви й лемка усунути з-під впливів греко-католицького духовенства. Вмовляючи в лемка, що через перехід на православ'я спасе він себе від українізації, вони його свідомо обманювали, затаюючи боротьбу за українізацію православної церкви в Польщі, боротьбу, яка при найбільше ворожому становищі русофільської православної єрархії таки робила поступи. Лемко далі скоро переконається, що через перехід на православ'я не тільки не позбувся українських священиків, але сталося навпаки. Адже православні священики жонаті чи з родинами, не маючи доходів з поля, будуть обставинами примушені більше брати за церковні послуги, як попередні. А ці же православні аґітатори обіцювали лемкові цілком щось інше, а саме, що православна церква дасть йому "русских" священиків і то таких, що будуть все дармо робити.

При всіх своїх успіхах, аґітатори православ'я на около 160,000 населення Лемківщини перетягнули на православ'я всього около 20,000, якщо русофільські проводирі мали певність або, бодай, надію перетягнути на православ'я хоч би половину лемків, то напевно не виїздили б ніколи (якщо йшло про вибір першого апостольського адміністратора Лемківщини!) зі своєю "компромісовою" концепцією греко-католицького єпископа-русофіла. Пропаґанда православ'я осягнула тільки тому успіхи, що не було ніякої контраакції. Але русофіли, підпомагані поляками пішли далі, бо всіми силами старалися витворити таку абсурдну ситуацію, що в однім селі будуть і "рускі" лемки православні й "рускі" лемки греко-католики й український священик православний та "руский" священик греко-католик. А через подружжя й подружжі зв'язки повстане в одній родині кілька віроісповідань і кілька народностей. Отже, вихід з цього хаосу — перехід до польської віри, щоб не було більше "роздору" й баламути. Тоді ще прибудуть лемки римо-католики. Бо лемко заломиться й ліком для нього має бути латинство, щоб мати вже раз спокій та відзискати рівновагу духа!

АКЦІЯ «ВІСЛА» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН XX СТОЛІТТЯ[*]

50-ЛІТТЯ АКЦІЇ "ВІСЛА": ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

МИКОЛА КУГУТЯК

У квітні 1997 року українська громада відзначила 50-ліття операції "Вісла" — акції депортації українського населення зі своїх етнічних теренів Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя на північно-західні землі Республіки Польща. Цей злочинний захід був підготовлений, організований і здійснений комуністичним тоталітарним режимом Польщі та СРСР і мав на меті остаточне розв'язання українського питання шляхом форсованої денаціоналізації і польонізаці української меншини. Реалізація акції "Вісла" супроводжувалася масовим терором, насильницьким переселенням сотень тисяч мирних жителів, позбавленням їх елементарних прав людини, винищенням українських економічних, громадських, культурних і релігійних установ.

Депортаційна акція "Вісла" є прикладом етноциду, здійсненого у мирний час тоталітарним режимом польської держави проти своїх громадян української національности. Реалізація насильницького переселення українців зі своїх етнічних земель здійснювалася у період розробки основоположних документів Організації Об'єднаних Націй, зокрема, — Декларації прав людини, що кваліфікує ці дії як злочин проти людства. Однак Польща, яка

---

[*] Статті опубліковані на стор. 29-109, це доповіді й матеріяли регіональної конференції «Акція "Вісла": причини і наслідки», проведеної суспільно-культурними товариствами "Лемківщина" і "Надсяння" при підтримці відділу у справах національностей та міграції Івано-Франківської обласної державної адміністрації 19 квітня 1997 р. у місті Івано-Франківську. Складаю подяку п. Іларіону Вус за підготовку та переслання цих матеріялів для їхньої публікації. *М. Дупляк — редактор.*

є членом ООН з 1945 року, дотепер на офіційному рівні не засудила депортаційних акцій.

Українсько-польські відносини на сучасному етапі характеризуються зближенням позицій і поглядів на основні проблеми загальносвітового і європейського розвитку. Спільність підходів у питаннях європейської і північноатлантичної інтеґрації зумовлена геополітичним розташуванням обох держав, об'єктивно сприяє піднесенню українсько-польських відносин до рівня стратегічного партнерства. Візити високих посадових осіб, які проходили останнім часом, активізація економічних і культурних контактів служать підтвердженням взаємної зацікавленості в необхідності продовження цього діялоґу і зближення.

Однак на шляху встановлення добросусідських відносин між нашими державами, слід подолати тягар перешкод і упереджень. Це стосується загоєння ран минулого, об'єктивної моральної і політично-правової оцінки подій, які мали місце під час і після закінчення Другої світової війни. Особливе місце у цьому комплексі проблем займає подолання соціяльних і етно-політичних наслідків акції "Вісла" та депортаційних процесів 1944-1946 років. Українське населення Закерзоння, яке постраждало від депортаційних акцій та репресій, дотепер не має відповідного соціяльного захисту, задоволення своїх національно-політичних, культурно-освітніх і релігійних потреб.

Ця проблема становить предмет гострої політичної дискусії у польському суспільстві. Польські демократичні кола, усвідомлюючи необхідність українсько-польської співпраці на сучасному етапі, виступають за усунення перешкод на шляху взаємозближення. Виявом цього є багатолітня діяльність еміґраційної ліберальної інтеліґенції, згрупованої навколо редаґованого Єжи Гедройцем і Юліушем Мєрошевським паризького журналу "Kultura". Демократичні сили Польщі, маючи більшість у сенаті, добилися засудження ним 3 серпня 1990 року акції "Вісла". Однак, ця постанова* дотепер не схвалена сеймом — нижньою палатою польського парляменту.

У 1997 році із засудженням депортаційних акцій виступили близько 200 польських політичних і культурних діячів, в т. ч. Ганна Сухоцька, Лєшек Бальцерович, Чеслав Мілош, Анджей Вайда та інші, які у своїй заяві висловили сподівання щодо відшкодування

---

* Гляди ст. 230-231.

сеймом завданих у рамках операції "Вісла" польськими властями моральних кривд і матеріяльних втрат переселенцям української національности.

Президент Польщі Александр Кваснєвський в інтерв'ю професорові Богданові Осадчукові з нагоди наближення 50-річчя акції "Вісла" закликав подолати цю спадщину з метою налагодження відносин між нашими державами.[1] Під час візити польського президента до Києва 21 травня 1997 року було підписано акт примирення — декларацію "До злагоди і єднання", в якій знайшли осуд крайні прояви націоналізму і екстремізму в польсько-українських відносинах.

Зроблено певні кроки по інформуванню польського суспільства про справжні цілі, хід і наслідки депортаційних процесів. Це, насамперед, праці польських дослідників українського походження Євгена Місила[2], Миколи Сивіцького[3], Романа Дрозда[4] та інших.

Ці проблеми викликають також активізацію українофобських рухів певної частини польського суспільства, що знайшло свій вияв у створенні урядової "Комісії розслідування злочинів проти польської нації", антиукраїнських публікаціях Едварда Пруса, Віктора Поліщука і т. п. Вони вимагають від польського уряду узалежнення осудження акції "Вісла" із засудженням українською стороною подій на Волині 1942-1944 років.

Депортації українців із своїх етнічних земель у Польщі не знайшли адекватного відображення у вітчизняній історичній науці. Тільки в роки незалежности започатковано видання збірників документів, матеріялів і спогадів про переселення українців з Закерзоння[5]. Дослідження згаданої проблематики активізувалося з

---

[1] А. Кваснєвський: "Україна - важливий наш сусід, партнер у європейських відносинах" // Час. Time. 1996. №49. 13 грудня.

[2] Misiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty. Warszawa, 1993. 524s.

[3] Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.3. Warszawa, 1994. 440s.

[4] Drozd R. Droga na zachód. Warszawa, 1997.

[5] Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. Івано-Франківськ, 1994, с.120.

Оленич І. Доля Лемківщини. Львів, 1992. с.119.

Дмитрик І. Записки українського повстанця. (В лісах Лемківщини). Львів, 1992, с.160.

Кривуцький І. Закерзоння моє спалене // Літопис Червоної Калини. Львів, 1993. №10-12, с.42-45.

Ломницький Я. Тернистою дорогою. // Дзвін. Львів, 1993. №4-6, с.102-105.

наближенням 50-ліття сумнозвісної акції "Вісла".[6]

Необхідність встановлення історичної справедливости спонукає українську громадськість вимагати від польського парляменту об'єктивної моральної і політично-правової оцінки депортаційної акції "Вісла", компенсації завданих українському населенню збитків і втрат. Ці заходи лежать в основі діяльности Об'єднання українців Польщі, суспільно-культурних товариств "Лемківщина", "Надсяння", "Холмщина" та інших. За їхньою ініціятивою у квітні 1997 року було проведено ряд наукових конференцій у Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі та інших містах.

Зокрема, наукова конференція "Акція 'Вісла': причини і наслідки", яка відбулася 19 квітня 1997 року в Івано-Франківську, ухвалила звернення до Президентів України і Польщі з вимогою засудити злочин 50-літньої давности, розробити спільну міждержавну програму етнічного і соціяльного відродження української меншини в Польщі та порушити питання перед парляментами обох країн про надання статусу депортованих всім переселенцям 1944-1947 і 1951 років. Оскільки деформації національної структури населення на українсько-польському пограниччі готувалися і обґрунтовувалися націоналістичним спектром польського суспільно-політичного руху протягом першої половини XX ст., тому на конференції акцію "Вісла" 1947 року було розглянуто у взаємозв'язку з міжнаціональними відносинами 20-30 років та обміном населенням між Польщею і УРСР у 1944-1946 рр., було проаналізовано соціяльно-економічні і національно-політичні аспекти впливу згаданих процесів на сучасний стан міждержавних відносин.

У сучасних реаліях пожвавлення українсько-польської співпраці і активізації двохсторонніх відносин на усіх рівнях, минулі кривди не повинні стояти на перешкоді, однак об'єктивна моральна і політично-правова оцінка тих подій є необхідною умовою і запорукою цього зближення та встановлення стосунків добросусідства і стратегічного партнерства.

Щерба Г., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. Лондон, 1992. №2. с.198-208.

[6] Депортації. Західні землі України кінця 30-их — початку 50-их р. Документи, матеріяли, спогади. 1939-1945 рр. Т.1. Львів, 1996. С.750.

Макар Ю.І. Характер та наслідки акції "Вісла" // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діяспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття. Київ;.Чернівці, 1997. Ч.1, с.574-582.

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ У ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ПОЛ. XX СТ.

МИКОЛА ГЕНИК

Українське питання та проблеми українсько-польських відносин займали важливе місце у політичних концепціях польського суспільно-політичного руху, що диктувалося розташуванням, чисельністю і роллю обох народів у центрально-східній Європі, необхідністю узгодження геополітичних інтересів та розв'язання складних міжнаціональних антагонізмів.

На початку XX ст. в умовах боротьби за ліквідацію іноземного гноблення на східних окраїнах колишньої Першої Речіпосполитої зазначилося протистояння українського і польського визвольних рухів. У польській партійно-політичній системі сформувалися дві основні концепції розв'язання міжнаціональних суперечностей. Ліводемократичний табір, насамперед соціялісти, розглядав сусідній український народ як союзника у визвольній боротьбі проти спільних гнобителів і підтримував ідею утворення української держави, федеративний зв'язок з якою мав би стати ґарантією незалежности Польщі[1].

Польський націоналістичний табір, прийнявши доктрину суспільного дарвінізму, став на шлях заперечення доцільности існування української держави. Реалізація принципів цієї політики в суспільно-політичній, соціяльно-економічній і культурній галузях спрямовувалася на створення перешкод та гальмування національ-

[1] Hołowko T. Przez dwa fronty. T.I. Warszawa, 1932. S.253-254. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. Kraków, 1911. S.213. Wasilewski L. Zarys dziejów PPS. Warszawa, 1925. S.112.

ного розвитку українців і їхню денаціоналізацію. У програмі Національно-демократичної партії (НДП) стосовно національно-визвольних рухів українців зазначалося, що "партія прагне до всестороннього ослаблення цих ворожих напрямків шляхом безоглядного поборювання безпідставних претензій при одночасному і енергійному зміцненні на даній території польського елементу та його цивілізаційної праці "[2].

Політична думка ендеків, сформована у працях Р. Дмовського, Я. Л. Поплавського та інших, висуваючи гасло безоглядної і примусової асиміляції непольських національностей та сприймаючи український національно-визвольний рух за небезпечного конкурента для великодержавних інтересів Польщі, вважала постання української держави небажаним явищем. Це пояснювалося перешкодами для відновлення Речіпосполитої в історичних кордонах та для ведення асиміляційної політики щодо українського населення. Крім того, в ідеологів "вшехполяків" викликала побоювання перспектива геополітичного розташування Польщі між Німеччиною і Україною, яка на їхню думку, перед загрозою російського імперіялізму проводитиме германофільську політику[3].

У період відновлення і становлення польської держави ендеки виступали основними противниками федералістичної політики Ю. Пілсудського і зближення з Українською Народною Республікою, ініціяторами ведення активних наступальних дій на сході, спрямованих на повалення української державности та інкорпоративне приєднання "східних кресів" до Польщі[4].

---

[2] Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze rosyjskim. Kraków, 1903. S.20.

[3] Archiwum Akt Nowych (dalej cyt.: AAN), Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 9, k.49, 61; sygn.10, k.18-21.

Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Warszawa,1934. S.115.

Dmowski R. Świat powojenny i Polska. Warszawa, 1932. S.242-245, 264.

Wapiński R., Roman Dmowski. Lublin, 1988. S.111.

Garlicki A. List R. Dmowskiego do A. Skarbka w 1919 r. // Przegląd Historyczny (dalej cyt.: PH). Warszawa, 1973. N1. S.138.

Friszke A. Naród, państwo, system władzy w myśli politycznej ZLN w latach 1919-1926 //Ibid. 1981. N1. S.51.

Maj E. Nowoczesny patriotyzm J.L. Poplawskiego // Studia Historyczne. Kraków, 1991. N3. S.409.

[4] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі цит.: ЦДІАУЛ), ф.146, оп.8, спр.3809, арк.37.

Державний архів Тернопільської області, ф.231, оп.1, спр.84, арк.12.

Ідеологія ендеції силкувалася довести відсутність єдиного українського народу, трактуючи населення західно-українських земель як етнос, якому відводилася роля складової польської нації. Звідси посилений натиск на етнонімі "русин", вилучення слова "українець" з офіційної термінології, запровадження назв "Східня Малопольща" і "Червенська земля" замість "Східня Галичина" і т.п.[5]

Українське питання становило одну з найважчих проблем відродженої польської держави. Чисельність, компактність заселення, високий рівень національно-державницької свідомости української меншини та міжнародний характер українського питання зумовили актуальність і перманентну гостроту цієї проблеми у польській суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду. Основним змістом процесу формування політики Другої Речіпосполитої в українському питанні була дискусія про національний чи багатонаціональний характер Польської держави.

Висунена у програмі Народньо-Національного Союзу (ННС), в який трансформувалася НДП у 1919 р., концепція побудови однонаціональної польської держави передбачала національну асиміляцію меншин за допомогою комплексу дискримінаційних заходів. Трансформація національної структури населення західньо-українських земель, з одного боку, мала досягатися посиленням асиміляційного тиску на українців: позбавленням ряду демократичних свобод, створенням перешкод при прийнятті на державну роботу, запровадженням мережі польських і утраквістичних шкіл, розпорошенням української інтеліґенції по вакансіях в етнічній Польщі, заміною її у східній Галичині поляками із західних воєвідств[6]. З іншого боку, передбачалося проведення цілеспрямованої колонізаційної політики в аґрарно перенаселеній східній

Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії /1920-1939/. К., 1985. С.10.

[5] ЦДІАУЛ, ф.431, оп..1, спр.3, арк. 2.

Grabski S. Wszyscy Polacy głosują, na №8. Czego Polsce potrzeba? Warszawa, 1922. S.10.

Berezowski Z. Kwestia ukraińska a pokój z Rosją // Gazeta Warszawska. Warszawa, 1920. №70. 11 marca. S.1.

Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921-1926 // PH. 1976. N4. S.594.

[6] Державний архів Івано-Франківської області /ДАІФО/, ф.2, оп.1, спр.139, арк.170.

Галичині. Усунення українського селянства від участі у парцеляції дворянських маєтків та поселення на західньо-українських землях військових осадників і колоністів мало на меті посилення польського елементу та спонукання безземельного українського селянства до еміґрації за океан[7].

Ця політика була сприятливим ґрунтом для зближення і консолідації правоцентристського табору у польській партійно-політичній системі. Ендеція отримувала вигідне знаряддя польонізації і зміни національної структури населення на західньо-українських землях. Частина консерваторів, спрямувавши потік селянства з Польші на "східні креси", зберігала свої маєтки від аґрарної реформи. Праве крило людовців — Польська народна партія "П'яст", — вирішувала земельне питання польського селянства, що мало досягатися усуненням українського населення від участі у парцеляції. Крім того, лідер "П'яста" В. Вітос вказував на масову польську колонізацію як засіб забезпечення східних кордонів держави[8]. З цією метою ендеція розвинула у своїх сателітських організаціях, зокрема — польських Національних організаціях східньої Галичини, активну діяльність, спрямовану на недопущення переходу дворянської землі в українські руки та збереження "польського стану посідання".

В освітній галузі діяльність націоналістів спрямовувалася на ополячення українського шкільництва, особливі зусилля ендеки прикладали до польонізації Львівського університету, створення перешкод для навчання у ньому українського студенства та недопущення відкриття українського університету у Львові[9].

Великого значення націоналістичний табір надавав проведенню перепису населення у вересні 1921 р. для задокументування польського характеру "східних кресів" шляхом штучного піднесення відсотка польського населення. Під впливом ендеків результати перепису були спрепаровані таким чином, що у східній Гали-

---

[7] Rybarski R. Naród, jednostka i klasa. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane, 1926. S.252.

[8] ЦДІАУЛ, ф.581, оп.1, спр.103, арк.9.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Polskie Stronnictwo Ludowe "Wyzwolenie", sygn. 21, k.44.

Program szczegółowy PSL // Piast. Kraków, 1922. N19. 7 maja. S.7.

Zakrzewski A. Wincenty Witos — chłopski mąż stanu w latach 1918-1926 // Kwartalnik Historyczny (dalej cyt.: KH). Warszawa, 1968. N3. S.580.

[9] Державний архів Львівської області, ф.256, оп.1, спр.36, арк.18.

чині українці становили тільки відносну більшість[10]. Заперечуючи наявність абсолютної української більшости у південно-східних регіонах Другої Речіпосполитої, що вимагало б ведення гнучкої національної політики, шовіністичні сили відкидали пропозиції соціялістів щодо надання територіяльної автономії західньоукраїнським землям та закликали уряд до прискорення інкорпораційних процесів та поширення польського адміністративного поділу на східну Галичину[11]. Внаслідок опору націоналістичних партій ініційованому Польською соціялістичною партією (ППС) у 1922 р., проєкт закону про територіяльну автономію східньої Галичини, було модифіковано у напрямку воєвідського самоуправління та нівелювання прав української більшости. Змінений проєкт 26 вересня 1922 р. було ухвалено сеймом, однак, не задовільняючи жадну зі сторін, закон не було впроваджено у дію протягом всього міжвоєнного періоду[12].

Загострення політичної боротьби навколо питання про національний чи багатонаціональний характер Польської держави, яка проходила на тлі поглиблення кризи парляментаризму, сприяло консолідації націоналістів з поміркованими консервативними і людовими партіями правоцентрального табору. Підписання 17 травня 1923 р. Лянцкоронського пакту між бльоком правих партій — Християнським союзом національної єдности ("Хеною") і "П'ястом" — передбачало забезпечення польського характеру держави та нарощування асиміляційної політики на "східних кресах", яке мало досягатися протеґуванням польському елементові, прискоренням земельної реформи та усуненням українського селянства від участи у парцеляції. Акцент робився на першочергову польську колонізацію стратегічно важливих земель — приміської зони, придорожної і прикордонної смуги та регіонів, на яких порівняно швидко можна створити польську більшість, — Волині й Поділля. Ставилося завдання компактним польським ва-

---

[10] O polskość kraju i miasta // Rzeczpospolita. Lwów, 1921. N232. 28 sierp. S.1.

Proszyński M. Ziemia Czerwieńska // Rzeczpospolita. Warszawa; Kraków; Lwów; Poznań; Wilno, 1923. N75. 17 marca. S.3.

[11] Hołowko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. Warszawa, 1922. S.30-34.

Grabski S. Z codziennych walk i rozważań. Poznań, 1923. S.37.

[12] Ustawy i rozporządzenia z lat 1918-1934. T.1. Warszawa, 1936. S.341-343.

Zamorski J. Rozbiór Polski // My i Narodowa. Warszawa, 1922, N38. 23 wrześ. S.3.

лом розчленувати українську етнічну територію з метою полегшення наступної польонізації[13].

Принципи Лянцкоронського пакту стали програмою діяльности уряду "Хєно-П'яста", очоленого В. Вітосом. Активізувалося Польське товариство опіки над східними кресами (ПТОнСК), яке проголошувало своїм завданням "зміцнення польського елементу на кресах всіма засобами культурного і суспільного впливу"[14]. Засуджуючи національну політику "Хєно-П'яста" на західньо-українських землях, орган соціялістів "Robotnik" писав, що "ендеція йде на креси з гаслом, що там немає (...) українців (...), що маса місцевого населення - це тільки етнографічний матеріял, який всіма засобами і якнайшвидше необхідно польонізувати"[15].

Суперечности у правлячому таборі навколо проблем національної і земельної політики та рішуча опозиція з боку лівих сил і національних меншин спричинили падіння кабінету В. Вітоса наприкінці 1923 р. та унеможливили спробу реалізації доктрини національної держави.

В цих умовах націоналісти змушені були з тактичних міркувань послабити асиміляційний тиск, який став набирати більш прихованих форм. Ендеки використали участь у позапарляментському кабінеті В. Грабського для спрямування ходу плянових реформ у русло своїх програмових вимог. Найяскравіше це проявилося у процесі розробки пакету законів, які мали регламентувати використання польської й української мов у адміністрації, судівництві та шкільництві. Опрацювання проєктів проходило під безпосереднім керівництвом міністра освіти ендека С. Грабського.

Законопроєкти допускали застосування української мови у п'яти воєвідствах; тобто Холмщина, Підляшшя і частина Лемківщини не входили у сферу їхньої юрисдикції. Використання української мови у шкільництві узалежнювалося від національної структури населення та результатів шкільних плебісцитів при забезпеченні істотних пільг польській мові. Передбачалося активне

---

[13] Głabiński S. Wspomnienia polityczne. Pelplin, 1939. S.527.

Діло. Львів, 1923. Ч.45. 1 черв. С.1.

[14] AAN, Urząd Wojewódzki w Łucku, sygn.1, k.57.

ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.147, арк.49; спр.202, арк.24.

Odezwa Pol. Tow. Opieki nad Kresami // Rzeczpospolita. 1923. N257. 20 wrześ. S.6.

Lupina Z. Organizacje satelickie ZLN // KH. 1982. N4. S.616.

[15] Robotnik. Warszawa, 1923. N257. 21 wrześ. S.1.

впровадження утраквістичних шкіл як замаскованого засобу польонізації. Внаслідок дискримінаційних положень згаданого закону та зловживань місцевих органів влади його реалізація перетворилася у нищення і ополячення українського шкільництва. Таким чином, "закон Грабського" став ланкою на шляху національної асиміляції української меншини[16].

Масове невдоволення недалекоглядною національною політикою ендеків було однією з причин поразки повторної спроби реалізації доктрини національної держави урядом "Хєно-П'яста" у травні 1926 р. та приходу до влади авторитарного режиму "санації". Усунені від влади ендеки стали в рішучу опозицію до обмежених спроб реформування санаційним табором принципів національної політики на західньо-українських землях[17]. В нових умовах політичної боротьби націоналістичний табір вдався до перегрупування сил: ННС в 1928 р. було перетворено в Національну партію (НП), а в 1926 р. "Хєно-П'яст", який покидали людовці і консерватори, — у Табір Великої Польщі (ТВП).

Опозиційне ставлення до національної політики "санації" та її концепції державної асиміляції меншин актуалізувало дискусію в націоналістичному таборі щодо програми національної політики. На відміну від НП, яка під керівництвом С. Гломбінського схилялася до продовження попереднього курсу, Рух Молодих ТВП зробив спробу внесення коректив у напрямку зміни метод цієї політики. Виявом цього став вихід книги Є. Гєртиха, в якій закликалося до застосування більш елястичних метод національної політики на західньо-українських землях. Автор рекомендував не створювати умов для міжнаціонального протистояння, не розглядати колонізацію як основну методу польонізації "кресів", трактувати українське населення як одну з регіональних груп польської нації. З метою національної асиміляції пропонувалося впровадження утраквістичних шкіл з перевагою польської мови викладання, поступову заміну кирилиці латинською азбукою тощо. Загалом Є. Гєртих не виступав за концептуальний перегляд програми національної політики, оскільки національна асиміляція українського насе-

---

[16] ЦДІАУЛ, ф.841, оп.1, спр.64, арк.1.

ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.392, арк. 5,9.

Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. Warszawa, 1927. S.6.

[17] ЦІДАУЛ, ф.309, 1, спр.2690, арк. 6-10.

лення залишалася кінцевою метою. Відмінности з НП стосувалися продовження термінів і пом'якшення метод асиміляції та маскування справжніх цілей цієї політики[18].

Незважаючи на певну відмінність у поглядах на проблеми національної політики, спільним у діяльности націоналістичного табору залишалося прагнення до зміцнення і увічнення польського панування на західньо-українських землях шляхом зміни національної структури населення. На фоні загострення міжнаціональних відносин у другій половині 30-их років спостерігалася консолідація націоналістичного табору, що проявилося у створенні Узгоджувального секретаріяту польських суспільних організацій у Львові (УСПСО). У своєму меморіялі з 28 листопада 1938 р. УСПСО домагався від уряду проведення політики, спрямованої на досягнення 51-відсоткової польської більшости на західньо-українських землях[19].

З іншої сторони, провал спроб реформування національної політики, усунення поміркованих ліберальних політиків (К. Бартля, Т. Голувка та інших) від керівництва та наростання тоталітарних тенденцій вплинули на еволюцію правлячого санаційного табору в сторону ендецьких концепцій розв'язання українського питання. Виявом цього стала "пацифікація" східньої Галичини у 1930 р., активізація ревіндикаційної акції, спроби "навернення" до польськости загродової шляхти та етнічних груп. Форсування цієї політики відбувалася наприкінці 30-их років у зв'язку з назріваючою воєнною загрозою. Реалізація політики "зміцнення польськости" на західньо-українських землях відбувалося при активній підтримці угрупувань, які перебували під впливом ендеків: Польського товариства опіки над східними кресами, Національної орга-

---

[18] Program Stronnictwa Narodowego // Gazeta Warszawska. 1928. N307. 16 paźdz. S.6-8.

Giertych J. O program polityki kresowej. Warszawa, 1932. 146S.

Glabinski S. Sprawa ruska na Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa, 1937. S.64.

Rudnicki S. Obóz Wielkiej Polski w okresie kryzysu gospodarczego // PH. 1971. N2. S.254-255.

Wapiński R. Endecja wobec kwestji ukraińskiej i białoruskiej // Słowianie w dziejach Europy. Poznań, 1974. S.307.

[19] ЦДІАУЛ, ф.841, оп.1, спр.80, арк.1.

Głabinski S. Ziemia Czerwieńska — odwieczna, nierozerwalna część Polski. Lwów, 1939. S.16.

Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T.1. S.270.

нізації жінок і т.п.[20]

У період Другої світової війни, особливо на завершальному етапі, українське питання знову набуло актуальности в польській суспільно-політичній думці, проєктуючись на проблему визначення кордонів та устрою післявоєнної Польщі. Пролондонське підпілля, перебуваючи на позиціях непорушности східних кордонів Другої Речіпосполитої, загалом базувалося на своїй ідеології міжвоєнного періоду. Антиукраїнською спрямованістю відзначалася діяльність націоналістичного табору Національної партії, Конфедерації нації, групи "Шанєц" і т.п.

Національна партія значно радикалізувала свої погляди на польську політику в українському питанні. Заперечуючи можливість будь-якої польської підтримки ідеї української державности, націоналісти пропонували розв'язати українське питання у південно-східних воєвідствах шляхом масового обміну населення з СРСР. Вимагалося проведення державної політики, яка б забезпечила абсолютну польську більшість у кожному регіоні. Засобами для досягнення цієї мети мали служити переселенські процеси українців у центральні і західні воєвідства Польщі, форсування польської колонізації західно-українських земель, заохочення добровільної еміґрації українців за кордон, обмеження виховної ролі української церкви і школи та проведення репольонізації певної частини населення[21].

Група "Шанєц", яка походила з довоєнного Національно-радикального табору, продовжуючи трактувати українське питання як внутрішньо-польську проблему, вважала нереальною перспективу створення української держави після Другої світової війни. Акцентувалася увага на "вині" українців перед польською

---

[20] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939р.). Івано-Франківськ, 1993. С.182-183.

Швагуляк М. "Пацифікація": Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. С.52.

[21] Giertych J. O przyszłość Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej. Londyn, 1946. S. 18-21.

Drozd R. Stanowisko polskiego podziemia prolondynskiego w kwestji ukraińskiej w latach 1939-1944 // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Івано-Франківськ, 1997. С.268-273.

Misiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Zustriczi. Warszawa, 1990. N3-4. S. 160-162.

Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. S. 206-207, 212.

державою за коляборацію з Німеччиною і Радянським Союзом та пропонувалося застосування принципу колективної відповідальности. Вважаючи українцями тих "русинів", у яких сформувалося почуття національної окремішності, "Шанєц" прагнув позбутися "українців" і після цього допускав можливість співпраці з "русинами", яких передбачалося повністю польонізувати. При "очищенні теренів від українських бур'янів" ідеологи "Шанця" пропонували створення системи концтаборів для українців[22].

Місцеві осередки центристських угрупувань пролондонського табору на західньо-українських землях, зокрема соціялістів, людовців, Партії праці та ін., з певними застереженнями погоджувалися на висунуту націоналістами програму розв'язання українського питання чи пропонували свої варіянти, які в окремих положеннях (переселення українців, польська колонізація західньоукраїнських земель, польонізація освіти, ліквідація кириличного альфавиту і т.п.) не суперечили основній концепції націоналістів[23].

Таким чином, ідеологічне обґрунтування депортаційної політики стосовно українського населення з метою деформації національної структури населення західньої України здійснювалося націоналістичним спектром польської суспільно-політичної думки протягом першої половини XX століття. У прагненні по будови однонаціональної польської держави правонаціоналістичні сили опрацювали концепцію національної асиміляції української меншини. Важливе місце у процесі зміни національної структури населення західньо-українських земель займали інспіровані і примусові переселенські акції стосовно корінного населення з метою полегшення наступної польонізації реґіону.

Ліворадикальні сили, які прийшли до влади у Польщі в 1944 р., спонукувані націоналістичною опозицією та радянським керівництвом, при появі труднощів у національній політиці на південно-східних окраїнах вдалися до реалізації пропонованих правонаціоналістичними партіями концептуальних положень обмежених маштабами Закерзоння. Виявом цього стала політика етноциду щодо українського населення та депортаційні акції у рамках операції "Вісла".

---

[22] Bąbenek S. Wizje przyszłej Polski w programie grupy "Szaniec" // PH. 1973. N1. S. 126-127.

[23] Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T.II. S. 82-83, 233-235.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ВОЛОДИМИР КОМАР

Згідно з умовами Ризького договору (18 березня 1921 року) та рішеннями Ради Послів (15 березня 1923 року) етнічно українські землі Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя та Галичина відійшли до складу Польщі.

Результати перепису 1921 р. засвідчили проживання в межах Польщі біля 4 млн. громадян української національности, що складало близько 15% населення держави[1]. Зважаючи на їх кількість, компактне розташування у стратегічно важливих південно-східних воєвідствах і вороже несприйняття польської державности, українська проблема стала однією з найскладніших в національній політиці Польщі. Українська меншина складала переважаючу більшість населення Галичини і Волині[2]. В таких умовах національна політика Польщі на західньо-українських землях фактично зводилась до вирішення українського питання.

Після приходу до влади режиму санації на чолі з Юзефом Пілсудським офіційно проголошеною урядовою програмою національної політики стала державна асиміляція меншин. Передбачалось, не змінюючи етнічної приналежности представників непольських народів, виховати їх льояльними громадянами Польської республіки. Для цього пропонувалось забезпечити українцям деякі свободи в економічній, релігійній та культурно-освітній сфе-

[1] Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Warszawa, 1927. S. 56.

[2] Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі (Етнографічні відношення). Чікаго; Нью-Йорк, 1963. С. 26.

рах без надання територіяльної автономії. Проте до 1930 року у польського керівництва не виробилось цілісної концепції для реалізації цієї політики. Виняток становила "Волинська програма" Генрика Юзевського. Засяг політичного експерименту воєводи Г. Юзевського визначався територією лише одного Волинського воєвідства і проводився за погодженням з Ю. Пілсудським[3].

Слід зазначити, що реалізація програм національної політики вже в перших роках правління санації відбувалася з врахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо кожної меншини зокрема. Теорія регіоналізму полягала в застосуванні відмінної національної політики в окремих історичних і географічних областях на Західній Україні. Селективність визначалась розвитком міжнародньої ситуації, ступенем льояльності меншини відносно держави, національною свідомістю, чисельністю населення, його розміщеннями, соціяльною структурою[4]. Виходячи з цих принципів, політика польських властей в Галичині, Волині, Холмщині та Підляшші, Поліссі і Лемківщині відзначалася певними особливостями. Вагомий вплив на формування політики санаційного уряду справляла опозиція, зокрема її праве крило, насамперед угрупування національної демократії (ендеції). Ендеки заперечували існування єдиної української нації. Вони притримувались помилкових теорій про наявність окремих етнічних груп: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо і виступали за їх національну асиміляцію[5].

Наростання тоталітаристських тенденцій правлячого табору у 30-их роках проявилося у відході від політики державної асиміляції і прийнятті ендецьких концепцій. Яскравим доказом цього факту стала сумнозвісна "пацифікація" 1930 року, супроводжувана масовими репресіями щодо українського населення. Погоджуючись з польським політологом і спеціялістом з українського питання Александром Бохенським, можна ствердити, що "не зважаючи на декларативні заяви уряду, теза національної асиміляції від 1921 року до 1935 року була без перерви пануючою"[6].

---

[3] Gazeta Polska. 1930. 5 czerwca.

[4] Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926-1935 // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. Lublin, 1992. S. 152.

[5] Giertych J. O program polityki kresowej. Warszawa, 1932. S. 188.

[6] Bocheński A., Łos S., Baczkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa, 1938. S. 14.

Протиріччя у таборі санації, що намітилися у першій половині 30-их років, особливо проявились після смерті фактичного диктатора держави Ю. Пілсудського 12 травня 1935 року[7]. Боротьба за владу розгорнулася між трьома угрупуваннями, що об'єднувалися навколо осіб прем'єр-міністра Валери Славека, президента Ігнаци Мосціцького та новопризначеного генерального інспектора збройних сил Едварда Ридз-Сміґли[8]. Розбіжності поглядів в урядовому таборі позначилися на вирішенні української проблеми в Польщі. В 1935-1937 рр. в національній політиці паралельно розвивалися три напрямки. Перший з них, репрезентований Е. Ридз-Сміґлим, військовим міністром Тадеушем Каспжицьким та вищим генералітетом, активізував діяльність по "зміцненню польськості" на сході Польщі[9]. Прихильники ліберальних метод на чолі з прем'єр-міністром В. Славеком започаткували в травні-червні 1935 р. політику нормалізації польсько-українських стосунків. Одночасно з цими двома напрямками на Волині продовжував реалізовуватись політичний експеримент, що проводився з 1930 року воєводою Г. Юзевським.

Політика по "зміцненню польськості" у південно-східних воєвідствах держави розпочалася ще за життя Ю. Пілсудського. Проте активна праця в цьому напрямку припала саме на 1935 р. Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені боротьбою за владу у правлячому таборі, загостренням політичної ситуації у зв'язку з радикалізацією суспільних настроїв і активізацією діяльності опозиційних партій та складною міжнародною ситуацією і, зокрема, зовнішньою загрозою з боку фашистської Німеччини і Радянського Союзу[10]. Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, військові перебирали на себе функції цивільної адміністрації. В цьому пляні зміцненню східних кордонів віддавалось пріоритетне значення. На це вплинули, зокрема, і особисті погляди Ю. Пілсудського. На так званих "східних кресах" єдиною реальною опорою режиму у випадку війни визнано польське населення. Внаслідок його малочисельності було визначено першочергове завдання — змінити

---

[7] Miedziński B. Wczoraj, dziś, jutro. Warszawa, 1938. S. 318.

[8] Singer B. Od Witosa do Sławka. Paryż, 1962. S. 318.

[9] Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warzawa, 1993. S. 13.

[10] Stawiecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935-1939. Warszawa, 1969. S. 21.

національну структуру населення Західньої України. В цей час великого значення набирали широкозакроєні акції "шляхти загродової", лемківського та гуцульського регіоналізмів.

Ідеологічним обґрунтуванням до активізації "шляхетського" руху стала книга Владислава Пульнаровича, видана у 1929 році[11]. Описуючи давню історію Турківського повіту Львівського воєвідства, автор, зокрема, наголошував, що "тут поряд з лемками, бойками, тухольцями живуть нащадки давнього польського лицарства на пограниччі"[12]. В. Пульнарович визнавав той факт, що "шляхтичі — греко-католики і розмовляють руською мовою", але заперечував саму можливість існування шляхетської верстви в українців[13]. Не заглиблюючись в питання етногенезу цієї групи населення робився висновок, що "шляхтичі" — це зукраїнізовані поляки, і ставилось за мету їх реполонізувати.

Для реалізації цієї акції територію "східних кресів" було поділено на п'ять регіонів: Підкарпатський (Львівське і Станиславівське воєвідства), Подільський (Тернопільське воєвідство), Волинський, Поліський і Північний (Новогрудське і Віленське воєвідства)[14]. Прогнозовано, що необхідно реполонізувати населення в межах 800 тис. — 1 млн. осіб[15]. З огляду на загострення політичної і міжнаціональної ситуації в східній Галичині, конкретну працю розпочато в Турківському повіті. Тут, згідно з даними перепису 1931 р. було всього 5% римо-католиків[16]. З метою популяризації "шляхетського руху" почав виходити часопис "Побудка". Для ознайомлення новоявлених шляхтичів з досягненнями польської культури проводились за рахунок державного бюджету екскурсії по історичних місцях Польщі. Спочатку керівництво акцією покладено на відділи парамілітарної організації — Стрілецького Союзу[17]. Пізніше були залучені інші польські організації. Це, на наш погляд, переслідувало мету приховати дійсних ініціяторів цієї

---

[11] Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru. Turka, 1929.

[12] Ibid. S. 132.

[13] Ibid. S. 133.

[14] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej - AAN), Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski, sygn. 1, k. 7-8.

[15] Ibid. k. 9.

[16] Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.12.1931 r. Województwo Lwówskie. Warszawa, 1938. S. 32.

[17] Bogalecki T. Związek Strzelecki wobec słowiańskich mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczny. Tom LXXXVI. 1995. Zesz. 3-4. S. 357.

акції — вище військове керівництво польської армії.

Широкого розмаху набрали так звані лемківський та гуцульський регіоналізми. Ідеологічним підгрунтям для цього послужили теорії, викладені у працях ендека Є. Гертиха. Оскільки полонізація лемків і гуцулів, з огляду на їх розташування у важкодоступних гірських районах та притаманний їм консерватизм, видавалась проблематичною, було використано тактику інспірування і штучного підживлення сепаратистських прагнень етнічних груп українського народу.

З цією метою 12 грудня 1933 р. було створено Товариство Приятелів Гуцульщини. Його головою став генерал Т. Каспжицький. Діяльність товариства прикривалась опікою над місцевим фолкльором, ремеслами і туристичним рухом[18]. На кошти товариства видавався пропагандистський щомісячник "Гуцульський календар". До праці в товаристві були задіяні воєвідські адміністративні органи[19].

Значно більших масштабів набула акція на Лемківщині. Її керівництво очолив Лемківський воєвідський комітет. До його складу входили представники президії ради міністрів (ПРМ), міністерства внутрішніх і військових справ, куратори Краківського та Львівського шкільних округ, а також члени старорусинських лемківських організацій. Владні структури намагалися політичними та економічними методами підтримувати старорусинів, як союзників у боротьбі з українським рухом[20]. З українських шкіл Лемківщини всіх вчителів-українців переміщено на етнічно польські землі, а на Лемківщину прислано поляків. Кульмінацією освітньої політики стало культивування окремої "лемківської мови" і навчання в молодших клясах на основі так званого "Лемківського букваря"[21]. Адміністративними методами підтримувався перехід лемків-уніятів у православ'я. Це проводилося з метою відокремлення їх з-під впливу національно-свідомого духовенства Перемиської єпархії. Для решти віруючих греко-католицького обряду було створено окремо єпархію в Риманові[22].

---

[18] Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО), ф.2, оп. 1, спр. 1552, арк. 7.

[19] AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej MSW), sygn. 946, k. 66.

[20] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rękopisy Ukraińskie, UNDO, mf. 71923, k. 290.

[21] Ibid. Mf. 71931, k. 8.

[22] AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej MSZ), sygn.521'9, k.37.

Одночасно з форсованим зміцненням польського характеру західньо-українських земель в травні-червні 1935 року було започатковано політику нормалізації польсько-українських стосунків. Ідейною основою для неї послужили політичні концепції польських консерваторів. З польської сторони втіленням цих задумів зайнялися прем'єр-міністер Польщі В. Славек і міністер внутрішніх справ М. Косцялковський. Базою для порозуміння став виборчий компроміс між урядом Польщі та лідерами найвпливовішої партії Західньої України — Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО)[23]. Представники ліберальної частини в уряді намагалися за допомогою цієї політики зміцнити власні позиції у правлячому таборі, здобути підтримку українського населення Галичини у виборах до сейму і сенату 1935 року, стабілізувати національні відносини в державі та переорієнтувати вістря українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрямок. Представники УНДО В. Мудрий та В. Целевич сподівались зберегти українські економічні та культурні надбання в Польщі від повного знищення, укріпити позиції своєї партії в суспільстві і не допустити дезорієнтації українського національно-визвольного руху. Виконання нормалізаційної угоди польський уряд свідомо обмежив територією східньої Галичини.

Реалізація політичного експерименту воєводою Г. Юзевським на Волині досягла свого апогею в першій половині 1935 року. Його метою була державна асиміляція українців і найтісніше поєднання цього регіону з Польщею[24]. В умовах абсолютної переваги українського населення така політика, на думку Г. Юзевського, була єдиним засобом утримання цих земель від сепаратистських тенденцій[25]. Воєвода намагався адміністративними методами зміцнити Сокальський кордон (штучно створена бар'єра між Галичиною та Волинню з метою недопущення розгортання українського національно-визвольного руху). Концентрація зусиль воєводи зосереджувалась на двох напрямках: 1) ліквідація українських угрупувань на Волині, котрі мали осередки в Галичині (так була ліквідована кооперація і товариство "Просвіта"); 2) утвердження на базі польсько-української співпраці нових форм суспільно-політичного життя на Волині. З цією метою ще на початку 30-их років

[23] ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 387, арк. 2.
[24] AAN, MSW, mf. 1800/1, k. 5.
[25] Józewski H. Życie konspirowane // Karta. Warszawa, 1991. № 5. S. 56.

створено проурядову партію Волинське Українське Об'єднання (ВУО), кооперацію "Гурт", "Рідні хати" та "Просвітянські хати". Не зважаючи на видимі успіхи, політика Г. Юзевського не здобула підтримки серед місцевого населення — поляків і українців. Перші звинувачували його в українофільстві. Другі не погоджувались на створення українських організацій під керівництвом поляків. Різко негативну позицію до починань воєводи зайняли військові, особливо після смерті Ю. Пілсудського.

19 грудня 1935 року було створено Національний Комітет (НК) при ПРМ Польщі[26]. На черговому засіданні 22 лютого 1936 року розглядались "українські постуляти", представлені головою УНДО В. Мудрим. Задоволення українських вимог мало скласти програму-мінімум для реалізації політики нормалізації. Уряд, обмеживши половинчастими рішеннями, відхилив більшість "українських постулатів". Серед них — "Про заборону колонізації українських земель". Представники УНДО доводили неможливість проведення колонізаційної політики польським елементом в умовах, коли більше 60% українських господарств володіли менше 2 га землі[27]. Незважаючи на це, в другій половині 1936 року розпочалася нова хвиля польської колонізації на землях Західньої України. Санаційний уряд виділив для цих цілей 13 275 га землі[28]. Політика "зміцнення польськості" вступила в нову стадію, а до її реалізації все більше втягувались урядові структури, зокрема НК.

Політична поразка В. Славека та ослаблення позицій І. Мосціцького призвели до зміцнення ролі Е. Ридз-Сміґли в державі. 15 липня 1936 року прем'єр-міністер Феліціян Славой-Складковський оголосив генерального інспектора збройних сил другою (після президента) особою в державі і зобов'язав всіх міністрів підпорядковуватись його наказам[29]. Нижчі військові чини, наслідуючи приклад командування, активно втручались у внутрішньо-політичні питання. З ініціятиви командуючих округів активізувалось місцеве польське населення "східних кресів". На території Галичини 74 польські організації об'єдналися в Секретаріят порозуміння

---

[26] AAN, Prezydium Rady Ministrów (dalej PRM), sygn. 5219, k. 37.

[27] AAN, MSZ, sygn. 2266, k. 46.

[28] Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919-39 рр. — Львів, 1971. С.197.

[29] Болдов А.К. Подготовка "санации" к созданию своей политической организации (май 1935 - февраль 1937 гг.) // Советское славяноведение. 1981. № 3, С. 40.

польських суспільних організацій. Наприкінці 1936 року створено Координаційний комітет в Любліні, що поширив свою діяльність на всі східні воєвідства. Польські організації ставали знаряддям для реалізації політики "зміцнення польськості" на Західній Україні. В таких умовах політика нормалізації і волинський експеримент Г. Юзевського втратили всі шанси на реалізацію.

21 лютого 1937 року було створено проурядову партію Табір національної єдності (ТНЄ). Отже, остаточно сформувався авторитарний тип правління в Польщі. Ідейна декларація лідера ТНЄ Адама Коца ототожнювала поняття "держави" і "нації". Концепція польського національного елітаризму автоматично виключала трактування національних меншин як рівноправних громадян в державі. В українському питанні це позначилося на остаточному відході уряду від доктрини державної асиміляції і повернення до ендецьких програм для створення однонаціональної Польської держави.

Новий етап в національній політиці Польщі на західньоукраїнських землях розпочався екстермінаційними діями військових одиниць. Дуже відома акція була проведена Корпусом Охорони Прикордоння (КОП) в с. Гриньки Крем'янецького повіту Волинського воєвідства. Наприкінці 1937 року під загрозою виселення з прикордонної зони змушено 400 православних українців перейти на католицизм.

Наступним кроком у "зміцненні польськості" на "східних кресах" стала так звана ревіндикаційна акція на Холмщині. Тут, як відомо, в результаті реалізації національної політики майже не залишилось українських шкіл, кооперативів і культурно-просвітницьких організацій. Єдиним засобом самоідентифікації українців залишалась православна віра, що нерідко ототожнювалась з національністю. Православ'я стало основною перешкодою на шляху польонізації українців.

Програма денаціоналізації українців Холмщини і Підляшшя, що мала продовжуватись десятки років, на практиці була замінена репресіями. Її керівництво очолив Координаційний комітет, на чолі котрого став командуючий військовим корпусом в Любліні генерал Мєчислав Сморавінський. Польська пропаґанда поширювала твердження, що православне населення Холмщини є зрусифікованими поляками, яких необхідно повернути до польської національності і католицької церкви. Дії військових зводились до нищення православних церков, каплиць, цвинтарів і три-

вали близько двох місяців. Вже до 16 липня 1938 року було зліквідовано 127 об'єктів (в тому числі: церков — 91, каплиць — 10, домів молитви — 26, передано католицькій церкві 3 святині)[30]. Після того акція вступила в нову фазу. Для приховання участи польського війська в ревіндикації, її керівництво було передано Товариству розвитку східних земель (ТРСЗ).

У відповідь на посилений наступ поляків на західноукраїнські землі Організація Українських Націоналістів (ОУН) зактивізувала свою діяльність. Найбільшого розмаху вона набрала на території Тернопільського воєвідства[31]. Реакція польських властей не забарилася. Використовуючи принцип колективної відповідальности, військові під керівництвом генерала Густава Пашкевича провели другу (після 1930 р.) пацифікацію українського населення Тернопільщини.

Нечуване загострення польсько-українських відносин, актуалізація справи Карпатської Русі в Чехословаччині, консолідація українських партій навколо ідеї Контактного комітету в Галичині призвели до прийняття урядом ще жорсткіших заходів в українському питанні.

Остаточну розробку і юридичне схвалення новий курс політики санаційного уряду в українській проблемі одержав в постанові Ради Міністрів Польщі про зміцнення польського елементу в Західній Україні, яка була прийнята на початку березня 1939 року. Метою урядової програми була зміна національної структури населення південно-східних земель[32]. Пропонувано використати всі наявні в арсеналі держави засоби для швидкого здобуття кількісної і якісної переваги польського населення в усіх ділянках соціяльно-економічного і культурного життя. У зв'язку з цим виникала необхідність внесення змін у деякі закони. Так, закон про воєвідське самоврядування з 26 вересня 1922 року стояв на перешкоді проведення масової колонізації польським елементом східньої Галичини. Мовні закони з 31 липня 1924 року, що привели до значного погіршення стану українського шкільництва, на даному етапі вже не задовольняли польську владу. Утраквістичні (двомовні) школи мали бути замінені виключно поль-

---

[30] Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo Okręgu Korpusu II, I. 371. 2. 173.

[31] Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, sygn. K -410, k. 2-8.

[32] AAN, PRM, sygn. 148-264, k. 392.

ськими навчальними закладами[33]. Вчителів-українців плянувалось переселити у центральні та західні воєвідсва Польщі. Використовувано закон про кордони держави, згідно з яким у прикордонній смузі місцева адміністрація під приводом боротьби з антидержавними виступами, могла обмежити особисту діяльність громадян, свободу пересувань, можливість набування нерухомого майна, заборонити діяльність кооперативів тощо[34].

Програма уряду по "зміцненню польськості" на західньоукраїнських землях передбачала застосування раніше випробуваних метод. Серед них — активізація акції "шляхти загродової", регіоналізми, військове осадництво, сільська і міська польська колонізація, заморська еміґрація та внутрішня міґрація українців, фавоpизування владою польського ремесла і торгівлі. Окремі міністерства пропонували більш конкретні заходи. Так, наприклад, міністер комунікацій наполягав на звільненні 800 українців із служби на залізницях[35]. Великі надії в реалізації намічених плянів покладались на польські громадські організації: Секретаріят порозуміння польських суспільних організацій у Львові, Стрілецький союз, Товариство народної школи, Товариство розвитку східних земель та ін.

Початок Другої світової війни перешкодив реалізації польських урядових плянів на землях Західної України.

Отже, складні і суперечливі тенденції пошуку шляхів і метод розв'язання української проблеми в Польщі завершились напередодні Другої світової війни поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалось політиці "зміцнення польськості" в Західній Україні. Ініційована вищим військовим керівництвом ця політика в 1939 році переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були включені уряд, збройні сили та громадські організації, внаслідок чого загострилися польсько-українські відносини. Це негативно вплинуло не тільки на становище української меншини, а також значно послабило Польську державу в період воєнної загрози з боку фашистської Німеччини.

---

[33] Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). К., 1985. С. 175.

[34] Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 18 lipca 1936 r. № 55. Poz. 397.

[35] AAN, PRM, sygn. 148-264, k. 396.

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩІ У 1944-1946 рр.

ІВАН КОЗЛОВСЬКИЙ

Українське питання, що було центральною проблемою національної політики урядів СРСР і II Речіпосполитої, а з початком Другої світової війни стало предметом гострої дипломатичної боротьби й однією з головних перешкод в налагодженні тривалих взаємин між польським еміґраційним урядом і сталінським керівництвом, дісталося в спадщину сформованому при активній підтримці Москви Польському Комітетові Національного Визволення (ПКНВ). Встановлення державного кордону по "лінії Керзона" з невеликими відступами від неї на користь Польщі, яке знайшло відображення у "попередньому" (таємному) радянсько-польському договорі з 26 липня 1944 р., не відповідало ні пропаґованому Кремлем етнічному принципові вирішення прикордонних суперечностей (в т. ч. польсько-українських), ні задуманій польською комуністичною владою ідеї відбудови Польщі як мононаціональної держави: в нових кордонах Речіпосполитої Польщі (РП), головним чином на території Жешівського (12 повітів), Люблінського (9 повітів) і частково Краківського (2 повіти) воєвідств, залишалося, за різними даними, від 5,462 тис.[1] до 1 млн. українців,[2] а на території 6 західних областей УРСР від 885,302[3] до

[1] Skrzynecki P. Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946. Warszawa, 1983. S.4.

[2] Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej... // Wojskowy przegląd historyczny. 1959. N1. S.3.

[3] Евсеев И.Ф. Сотрудничество УССР и ПНР (1944-1960 гг.). 1962. С. 126.

1,182, 100[4] осіб польської національності.

Не спромігшись на встановлення державних кордонів, максимально наближених до етнічних, Москва вирішила скореґувати їх шляхом т. зв. "обміну" населення — масового переселення українців з їх етнічних земель — Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського населення (громадян II Речіпосполитої польської і жидівської національності) з західних областей України до РП.

Підписаний 9 вересня 1944 р. Е. Осубкою-Моравським і М. Хрущовим у Любліні договір між ПКНВ і урядом УРСР про "евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР"[5], а також виконавча інструкція до нього виготовлена Радою Народних Комісарів (РНК) УРСР безпосередньо після його підписання[6] та "Додаткова інструкція для внутрішнього службового користування районних представників ПКНВ в справах евакуації",[7] виготовлена польською стороною наприкінці грудня 1944 р., склали формальну нормативно-правову базу для виселення українців з південно-східних воєвідств Польщі — процесу, який тривав кілька років і став однією з перших трагічних сторінок історії українського народу після Другої світової війни.

Визначений ст. 2 Люблінської угоди термін "евакуації", який передбачав розпочати її 15 жовтня 1944 р. і закінчити до 1 лютого 1945 р., виявився нереальним: мала кількість добровольців, а також сувора зима 1944-1945 рр. спричинили призупинення переселенської акції і започаткували систематичне продовження строку її закінчення: перший раз до 1 травня, вдруге — до 1 листопада 1945 р.,[8] втретє — до 31 грудня 1945 р. (закінчення терміну реєстрації),[9] вчетверте — до 15 червня 1946 р.[10] На пропо-

---

[4] Центральний Державний архів громадських організацій України, ф I, оп.23. ч.1, спр.711, арк.18.

[5] Текст договору: ЦДАГОУ, ф I, оп.23, ч. 1, спр.713, арк.72-83. У спеціальній літературі часто зустрічається визначення "Люблінська угода" чи "Люблінський договір".

[6] Archiwum Akt Nowych (д л : AAN), Główny Pełnomocnik d/s ewakuacji... w Łucku, sygn.1, k.1-10.

[7] Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. T.1. Dokumenty. Warszawa, 1996. S.73-78.

[8] Ibidem. S.182.

[9] Ibidem. S.224-226.

зицію польської сторони стосовно чергового продовження терміну закінчення акції українська сторона відповіла категоричною відмовою. 6 травня 1947 р. у Варшаві віце-прем'єр уряду РП А. Кожицький і заступник голови Ради Міністрів УРСР В. Старченко підписали Заключний протокол до договору від 9 вересня 1944 р.[11]

Реалізація акції виселення українського населення з Польщі була покладена на спеціяльно створений урядами обох держав виконавчий апарат, який діяв паралельно (що свідчить про відсутність повної довіри сторін одна до одної) і, по суті, дублював та контролював один одного:

— головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації українського населення мав свого польського відповідника в особі головного представника уряду РП у справах евакуації українського населення. В структурі переселенських органів можна прийняти застосоване І. Біласом окреслення їх як "органів першої ланки",[12] які поряд із сприянням регулярному функціонуванню організації і пляновому ходові "евакуації" мали здійснювати нагляд і контролю (як підпорядкованих їм "органів другої ланки", так і один одного - *І. К.*) за правильним виконанням договору.

На посаді головного уповноваженого працювали Микола Підгорний (від початку переселенської акції до початку 1946 р.) та Михайло Ромащенко (від початку 1946 р. до її закінчення). Слід згадати про посаду першого заступника головного уповноваженого, яку обіймали спочатку заступник народнього комітету внутрішніх справ УРСР, полковник державної безпеки Т. Кальненко, а від 10 грудня 1945 р. до закінчення акції — П. Коноваленко, тобто кадрові працівники НКВС високої рангі. Перший заступник головного уповноваженого нарівні з головним уповноваженим мав у своєму розпорядженні і підпорядкуванні відповідний адміністративний апарат і створював при кожному районному уповноваженому уряду УРСР аналогічні органи, які очолювали кадрові працівники НКВС УРСР нижчої рангі.

Функції головного представника польського уряду виконували — консул Мєчислав Рогальський (від початку акції до червня 1946 р.) і Юзеф Беднаж (від 15 червня 1946 р. до її закінчення);

---

[10] Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP. Zesp.6, t.502, w.32, k.172.

[11] Misiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty. Warszawa, 1993. S.229-231.

[12] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.1. К, 1994. С. 203.

районні уповноважені головного уповноваженого уряду УРСР із своїми польськими відповідниками — районними представниками головного представника уряду РП, назвемо їх "органами другої ланки", проводили безпосередню роботу з організації виконання Люблінської угоди (від реєстрації на виїзд до відправлення ешелонів з переселенцями). Апарати районних уповноважених і районних представників діяли в 15 повітах Польщі — Білгорайському, Владавському, Горлицькому, Грубешівському, Замостянському, Красноставському, Ліському, Любачівському, Новосондецькому, Перемиському, Сяніцькому, Томашівському, Холмському, Ярославському та Яслівському.

Вагому ролю в апараті районних уповноважених відіграли їх заступники. Так розроблена народним комітетом внутрішніх справ УРСР ще до підписання Люблінської угоди інструкція для заступників районних уповноважених, покладаючи на останніх відповідальність на здійснення "евакуації" українців до УРСР, зобов'язувала їх "своєю роботою сприяти добрій організації всієї роботи в евакуації"[13]. Робота ця полягала у вивченні всього ходу переселенської акції, настроїв населення з її приводу і "різних явищ, пов'язаних з нею", насамперед — недопущення проникнення на територію України учасників українського національно-визвольного руху, поява яких там була для радянських властей небажаною. Крім того, як випливає з інструкції, яку довів до відома своїх підлеглих на нараді у Любліні 1 грудня 1944 р. Т. Кальненко, в обов'язок їм ставилося також відображати "засміченість районних апаратів районних представників польської сторони "аківцями" (вояками Армії Крайової (АК) — *Ред.*) й іншими реакційними елементами",[14] що ще раз підтверджує факт існування недовіри сталінського керівництва до своїх "колег" з новоствореного комуністичного уряду РП.

Роботи апаратів головного уповноваженого і головного представника, контрольовані відповідними структурами НКВС, інспектувалися відповідними "органами вищої ланки" — структурними підрозділами урядів обох країн: комісією при Раді Міністрів УРСР в справах евакуації і переселення (голова І. Русецький) і генеральним уповноваженим уряду РП в справах репатріяції (цю посаду обіймав віце-міністр В. Вольський). Механізм контролі

[13] Цит. за: Білас І. Репресивно-каральна система... С. 207.
[14] Там же. С. 211.

останніх з боку імперського центру, який безсумнівно існував, окрім згаданих представників НКВС, поки що залишається недослідженим.

Весь апарат головного уповноваженого виїхав 19 вересня 1944 р. з Києва до Любліна, причому у їхніх відрядженнях зазначалося, що названі працівники "відряджаються в м. Люблін за спеціяльним завданням уряду УРСР", а 13 жовтня районні уповноважені з відповідним апаратом працівників виїхали в повіти для організації переселенської акції.

Переселення в Білгорайському, Замостянському, Ліському, Любачівському та Ярославському повітах розпочалося, як і передбачалося, 15 жовтня 1944 р., в Сяніцькому — 3 грудня 1944 р., а в деяких повітах навіть швидше (Перемиському — 10 жовтня, Владавському і Томашівському — 13 жовтня, Грубешівському — 14 жовтня 1944 р.), тобто було підготовлене повітовими представництвами головного представника ПКНВ ще до прибуття на місця районних уповноважених українського уряду. Після звільнення від німецької окупації в січні 1945 р. нових територій РП, населених українцями, було організовано їх переселення з цих районів, яке розпочалося 25 січня 1945 р. в Любартівському, 5 березня — Родзанському, 1 квітня — Горлицькому, 2 квітня — Ярославському, 4 квітня — Новосандецькому повітах. Для останнього із згаданих повітів апарату районного уповноваженого і повітового представника не було призначено, оскільки цю роботу виконали працівники переселенського апарату Сяніцького повіту[15]. Подібним чином була вирішена проблема виселення українців і для згаданого попередньо Любартівського повіту, де організацією переселення українців займався апарат районного представництва Владавського повіту.[16]

Що ж до тривалості переселення, то найшвидше воно було закінчене в Родзанському (17 травня 1945 р.), Любартівському (28 червня 1945 р.), Красноставському (15 липня 1945 р.), Ярославському (20 липня 1945 р.). Білгорайському (15 грудня 1945 р.) та Холмському (24 грудня 1945 р.) повітах РП. У решті повітів ситуація із завершенням виселення українців виглядала наступним чином: Замостянський повіт (15 березня 1946 р.), Новосондецький (1 червня 1946 р.), Любачівський (4 червня 1946 р.), Перемиський (14

[15] AAN, Główny Przedstawiciel d/s ewakuacji..., sygn. 397/160, k.172.
[16] AAN, Główny Przedstawiciel..., sygn. 397/162, k.77.

червня 1946 р.), Томашівський (24 червня 1946 р.), Любартівський і Горлицький (28 червня 1946 р.), Ліський (29 липня 1946 р.), Владавський і Сяноцький (2 серпня 1946 р.), Грубешівський (29 грудня 1946 р.).

Різні дослідники, які у своїх роботах в більшій чи меншій мірі торкаються проблеми виселення українського населення з Польщі в 1944-1946 рр., виділяють у ході цієї акції кілька етапів. Так, польські автори А. Щесняк і В. Шота[17] поділяють акцію на три етапи:

1-ий: від 15 жовтня 1944 р. до кінця серпня 1945 р. — окреслюють як добровільний, тобто переселення здійснювалося силами переселенських комісій і місцевих адміністрацій (222,509 осіб);

2-ий: від 3 вересня 1945 р. до 2 серпня 1946 р. — переселення реалізувалося з активною участю Війська Польського (260,152 особи);

3-ій: від серпня до грудня 1946 р. — переселення окремих сімей існуючими ще структурами головного представника і головного уповноваженого (5950 осіб).

Український історик І. Білас[18] виділяє два етапи:

1-ий: вересень 1944 - липень 1945 рр. — який "мав би бути добровільним, але вже від початку 1945 р. спеціяльні збройні формування приступили до мордування українців, щоб прискорити виконання переселенської акції";

2-ий: вересень 1945 — червень 1946 рр. — "апогей насильницького виселення українців з території Польщі до УРСР".

Молодий польський історик українського походження Роман Дрозд[19] також виділяє два етапи в ході переселенської акції:

1-ий: від 15 жовтня 1944 р. до початку вересня 1945 р. — переселено 221,231 особу (як бачимо, автор, подаючи кількість виселеного українського населення, уникає оцінювання характеру акції — *І. К.*);

2-ий: від 3 вересня 1945 р. до 2 серпня 1946 р. — виселено 260,217 осіб за участю 3, 8 і 9 дивізій піхоти (дп) ВП (причому автор помилково датує початок діяльності операційної групи (ог)

---

[17] A.B. Szcześniak, W.Z. Szota. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973. S.222-223, 231.

[18] Білас І. Репресивно-каральна система... С. 213, 222-223, 228-229.

[19] Drozd R. Droga na zachód. Warszawa, 1997. S.18-20.

"Жешув" вереснем 1945 р., тоді як насправді вона була створена наприкінці березня 1946 р.).

Якщо стосовно характеристики 1-го й 2-го етапів, виділених Р. Дроздом та А. Щесняком і В. Шотою можна дискутувати, то виділений останніми третій етап не знайшов документального підтвердження.

Аналіза архівних матеріялів і опублікованих документів дає підстави стверджувати, що найповнішою і найбільш детальною на сьогоднішній день є аналіза основних етапів переселенської акції 1944-1946 рр. запропонована польським істориком українського походження Євгеном Місилом,[20] який виділяє в її ході 4 етапи:

1-ий: від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. — переселено 19,899 українців (5,035 сімей) — мешканців кількох десятків українських сіл, спалених навесні і влітку 1944 р. відділами АК і батальйонів хлопських;

2-ий: від січня до кінця серпня 1945 р. — переселено 209,786 українців (54,609 сімей) почався тиск адміністрації, а також збройні антиукраїнські акції польського підпілля I Корпусу Внутрішньої Безпеки з метою збільшення кількости "бажаючих" виїхати до УРСР;

3-ій: від вересня до кінця грудня 1945 р. — примусове виселення з Польщі до УРСР 81806 осіб (22854 сім'ї) за участю 3, 8 і 9 дивізій піхоти ВП;

4-ий: від 1 січня до 15 червня 1946 р. — примусове виселення 252422 українців (47192 сімей) за допомогою 3, 8 і 9 дп ВП, від 5 квітня 1946 р. операційною групою "Жешув", яке характеризувалося зростанням темпа і брутальності акції.

Як же визрівало і приймалося рішення про застосування військових підрозділів ВП з метою примусового виселення українського населення з Польщі?

Якщо до кінця 1944 р. певна кількість українців (головним чином ті, чиї господарства були знищені війною) подавала добровільно заяви на виїзд до УРСР, то з початком 1945 р. цей показник різко зменшився, а від середини 1945 р. надходження заяв взагалі припинилося.

Такий стан справ викликав невдоволення функціонерів Державного Репатріяційного Управління, створеного 7 жовтня

---

[20] Misiło E. Repatriacja czy deportacja... S.10-14.

1944 р. з метою розселення польських сімей, які повертались в рамках "обміну" з Західної України і мали бути розселені по українських господарствах.

В листі до головного представника польського уряду від 15 січня 1945 р. керівник відділу осадництва Цеховський звертається з проханням "викликати прискорення евакуації українського населення" з Ярославського, Перемиського, Пшеворського, Ланьцутського, Жешівського, Ніського, Любачівського, Сяніцького і Ліського повітів, де "евакуація українського населення іде надто повільно"[21].

Районний представник польського уряду в справах "евакуації" українського населення А. Недзеля у звіті з 1 червня 1945 р. на ім'я головного представника, підкресливши активний опір українців, які "на все готові, тільки б не виїхати", звітував: "Існуючий характер евакуації не дасть бажаних результатів... без відповідної участі Війська Польського, яке забезпечить нам безпеку і остаточно вирішить справу евакуації"[22].

Не залишилася осторонь і українська сторона. Так, згідно з повідомленням Т. Кальненка, надісланого у вересні 1945 р., головний уповноважений уряду УРСР порушив клопотання перед польським урядом про "надання військової допомоги у прискоренні масової депортації українського населення"[23].

Рішення про застосування 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська Польського в переселенській акції було прийняте 22 серпня 1945 р. на нараді в міністерстві суспільної адміністрації за участю міністра Владислава Керника, що головував на ній, начальника генерального штабу ВП генерал-полковника Корчіца, командирів згаданих дивізій, представників органів безпеки, люблінського і жешівського воєвод. Того ж дня головний представник Ю. Беднаж провів з цього приводу нараду з головним уповноваженим М. Підгорним, а 30 серпня — інструктивну нараду з повітовими представниками польського уряду, на якій останні отримали детальну інформацію і відповідні розпорядження.[24] Питання взаємодії місцевих адміністрацій з військовими підрозділами в ході здійснення останніми виселенської акції обговорювалися на нарадах, які збирали люб-

---

[21] AAN, Główny Przedstawiciel..., sygn. 397/162, k.139.

[22] Ibidem, sygn.397/163, k.270.

[23] Цит. за Білас І. Репресивно-каральна система... С.226.

[24] Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, MAP/304, k.50.

лінський і жешівський воєводи, зокрема останній 25 серпня 1945 р. провів нараду з участю старост воєвідства, керівництва 9 дивізії піхоти ВП і громадянської міліції.

1 вересня 1945 р. на територію Ліського, Любачівського і Перемиського повітів прибули відповідно 8, 3 і 9 дивізії піхоти ВП із завданням виселити українське населення з 50 кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР.

8 і 9 піхотні дивізії розпочали акцію 3 вересня 1945 р., а 3 дивізія — 6 вересня 1945 р. У випадку відмови українців від переселення командування військових підрозділів, задіяних в акції, мало наказ примусово виселяти їх у глибину РП, де вони мали бути розселені в польських селах по 2-3 сім'ї. Географія діяльности 3, 8 і 9 дивізії піхоти не обмежилася лише територією трьох згаданих повітів: з наближенням до завершення виконання покладених на них завдань структурні одиниці цих підрозділів виконували виселенні операції українського населення з території інших повітів.

Українське населення намагалося уникати примусового виселення різними шляхами, основними з яких були:

— втеча в ліси при наближенні військових підрозділів, які мали на меті виселення мешканців української національности;

— видання українцями себе за поляків і перехід на римокатолицький обряд;

— звернення до органів влади із запевненням про свою льояльність до польської держави.

Важливу ролю у боротьбі з насильницьким переселенням відігравали відділи Української Повстанської Армії на Закерзонні. Початково УПА не протидіяла йому, однак, коли восени 1945 року переселенська акція набрала характеру масової й примусової депортації, упівці почали активно протидіяти виселенню українців.

Найбільш розповсюдженими засобами протидії депортації українського населення з боку УПА були:

— широка пропагандистська та аґітаційна діяльність;

— диверсії на залізницях (підрив колії, знищення вокзалів, мостів);

— ліквідація задіяних у переселенській акції підрозділів Війська Польського;

— знищення органів, які займалися організацією переселення;

— визволення і повернення додому переселенців, конвойованих військовими підрозділами ВП до польсько-українського

кордону.

Реакцією польських властей на такий розмах протидії виселенню стало створення на початку квітня 1946 р. операційної групи "Жешув", основу якої склали 8 і 9 дивізії піхоти ВП, які мали досвід проведення акції виселення, а також 14 і 18 піхотні полки (пп) та сили прикордонних і внутрішніх військ, громадянської міліції й органів безпеки.

Налагодивши взаємодію згаданих структур, керівництво операційної групи "Жешув" у травні 1946 р. "добилося збільшення кількості виселених на 180% у порівнянні з квітнем 1946 р."[25] Так, лише підрозділами 8 і 9 дивізії піхоти протягом травня 1946 р. було виселено відповідно 5,785 сімей (26,428 осіб) і 3,624 сім'ї (15,014 осіб). Досягнуте темпо було підставою для оптимістичних заяв керівництва групи про закінчення акції у визначений термін, хоча на початок червня виселенню лише з території Жешівського воєвідства підлягали 7,057 сімей (27,787 осіб), а з врахуванням Люблінського і Краківського воєвідств — 14,045 українських сімей, які згідно з підрахунками переселенських органів ще залишилися на території згаданих воєвідств.

Головний уповноважений уряду УРСР М. Ромащенко в листі до генерального уповноваженого уряду РП В. Вольського з 31 травня 1946 р. (під грифом "цілком таємно"), висловлюючи задоволення з приводу "досягнутого завдяки ефективним заходам польської сторони для сприяння евакуації" значного посилення темпа виселення українців, наголошував на необхідности "в період, що залишився до закінчення терміну, не лише не допустити послаблення у здійснюваній роботі, а й добитися певного, цілком можливого й реального посилення роботи"[26].

Порушивши встановлений договором принцип добровільности переселення, комуністичний уряд Польщі при повному схваленні і навіть заохоченні радянської сторони депортував протягом 1 січня — 15 червня 1946 р. 47,192 сім'ї (252,422 особи). Всього від початку акції до 2 серпня 1946 р. з території Польщі було виселено 122,454 сім'ї (482,109 осіб), в т. ч.: з Жешівського воєвідства 62,751 сім'ю (260,110 осіб), або 97,4% від загальної кількости передбачуваних для виселення з території воєвідства українців; з Люблінського — 54,795 сімей (200,690 осіб) або 96,3%; з краківського —

[25] Centralne Archiwum Wojskowe, IV.501. 1/A- 630, k.988.
[26] AAN, Centralny Pełnomocnik..., sygn.15, k.31-32.

4,908 сімей (21,311 осіб) або 90%.

Згідно з доповідною запискою першого заступника головного уповноваженого В. Коноваленка з 10 серпня 1946 р. на ім'я секретаря ЦК КПЗУ Д. Коротченка і міністра внутрішніх справ генерала-лейтенанта Т. Строкача 80,301 сім'я (322,868 осіб) переселенців була розміщена в 6 західних областях Української РСР.

Серед переселених з Польщі було згідно з національною структурою: українців — 439,135 осіб, росіян — 23,846, білорусів — 126, русинів — 18,759, інших національностей — 243 особи; згідно з соціяльною структурою: селян — 288,444 особи, кустарів — 4,447, робітників — 1,817, службовців — 1,176, сільськогосподарських працівників — 750, вчителів — 759, транспортних працівників — 733, священослужителів — 287, медиків — 118, науковців — 11, інших фахівців — 964, непрацюючих (переважно похилого віку) — 182,603 особи.[27]

Згідно зі статистичними даними переселенських комісій на липень 1946 р. в південно-східних воєвідствах РП залишалося 3,239 сімей (14,325 осіб) українців, а також 7,214 змішаних сімей (26,927 осіб). Насправді ж кількість українців на той час становила близько 170,000 осіб.[28]

Невдала спроба остаточного розв'язання українського питання шляхом примусового виселення решти українського населення, здійснена польським урядом у другій половині 1946 р., висунула на перший плян пропоновану військовими і органами безпеки концепцію переселення українців, котрі залишилися, на західні й північні землі РП, яка була реалізована в 1947 році в рамках сумнозвісної акції "Вісла".

---

[27] Білас І. Репресивно-каральна система... С. 232.

[28] Podlaski K. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Białystok, 1990. S.77-78.

ОСНОВНА МЕТА АКЦІЇ "ВІСЛА"

РОМАН ДРОЗД

Уряд СРСР, реалізуючи імперіялістичну політику, прагнув до підпорядкування країн Центральної і Східньої Европи та розширення своєї території на заході, що проявлялося у територіяльній експансії коштом сусідніх держав, зокрема Польщі. З цією метою 20 липня 1944 року у Москві було створено польський комуністичний уряд під назвою Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Він став для радянської сторони знаряддям реалізації імперіялістичних намірів стосовно Польщі. Й. Сталін визначив не тільки особовий склад ПКНВ, але й погодився на переведення його членів до Любліна лише після укладення таємного договору про східний кордон Польщі, який мав пролягати по ріці Буг. Це була типова політика довершених фактів, а одним з прикладів такої політики стало прагнення радянської сторони до встановлення штучного етнічного кордону між Польщею та СРСР. Цей намір пляновано реалізувати методою масових переселень. Додамо, що вони спочатку мали закінчитися до 1 лютого 1945 року, тобто до відкриття Ялтинської конференції, на якій "велика трійка" плянувала прийняти рішення щодо східнього кордону та уряду польської держави.

На користь переселення з Польщі національних меншин висловлювалися польські комуністи, які хотіли бачити майбутню Польщу однонаціональною державою. Це розглядалося також як спосіб розв'язання назрілих національних проблем, в основному українського питання, яке особливо стало актуальним в роки війни. Слід зауважити, що з подібних позицій виходила також українська сторона. Очевидно, що позиція польських комуністів щодо переселення українців обумовлювалася досвідом періоду

Другої Речіпосполитої, якій не вдалося у своїй діяльности розв'язати українське питання. На теперішнім етапі досліджень важко визначити, чи польські комуністи перейняли, і в якій мірі, погляди польських некомуністичних угрупувань зі східньої Галичини, які висловлювалися за переселення українців після війни до СРСР чи розпорошення їх у центральній і західній частині Польщі[1].

9 вересня 1944 року ПКНВ підписав з маріонетковим урядом Української РСР договір про обмін населенням. Договір стосувався поляків, осілих в Україні, та українців у Польщі. Згідно з його умовами, обмін населення повинен був носити добровільний характер. Однак, обидві сторони прагнули позбутися зі своєї території громадян небажаної національности. Внаслідок цього плянованe переселення швидко набрало рис примусу. Польські органи влади спочатку змушували українців до виїзду адміністративними і політичними методами, однак це не принесло очікуваних результатів. На довершення цього у середині 1945 року настав крах всієї переселенської акції. Перед органами влади постала дилема: визнати право українців залишитися на своїй рідній землі чи змусити їх до виїзду. Вибрано останній варіянт, оскільки тільки він відповідав загальній концепції однонаціональної держави.

3 вересня 1945 року на територію південно-східньої Польщі було спрямовано три дивізії Війська Польського, основним завданням яких було здійснення переселення українців. Підтвердженням цього служить рішення Воєводського комітету безпеки в Жешові, який наказав виділити 2/3 особового складу полків для акції переселення[2]. Управління громадської безпеки в Жешові рекомендовало навіть переселяти мішані родини, якщо батько не був поляком[3]. Такий підхід органів влади до переселення спричинився до того, що воно набрало рис депортації, застосованої щодо

---

[1] Misiło S. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Zustriczi. 1990. N 3-4. S.158-163. (Tezy o kwestii ukraińskiej uchwalone przez wspólne komisje Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Narodowego, Stronnictwa Pracy Obszaru Lwów z sierpnia 1943 r.)

[2] Chojnecki S. Organizacja i działalność bojowa Grupy operacyjnej "Rzeszów" (kwiecień-październik 1946) // Zeszyty Naukowe WAP. 1987. N 3. S.140. Повністю до виселення населення був використаний 32 піхотний полк 8 піхотної дивізії (CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.III.608. Raport-sprawozdanie z dokonanej kontroli biegu akcji zwalczania bandytyzmu przez jednostki 8 DP i 9 DP i wysiedlenia ludności ukraińskiej w województwie rzeszowskim i lubelskim z lutego 1946 r.).

[3] CA MSW, MAP, sygn. 134. Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Rzeszowskiego za luty 1946 r. z 15 marca 1946 r.

власних польських громадян української національности. За участю військових підрозділів було виселено понад 260 тисяч осіб[4], а всього у 1944-46 рр. до УРСР було виселено майже 500 тисяч українців.

Акція переселення була застосована також стосовно греко-католицького духовенства, оскільки польські органи влади вбачали в цьому можливість ліквідації цієї конфесії у Польщі. Боротьба проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ) була спричинена, з одного боку, рішенням Львівського псевдособору (8-10 березня 1946 року), який під натиском органів радянської влади ліквідував греко-католицький обряд: а з другого боку, прагненням знищити українське національне життя, в якому ця Церква відігравала важливу ролю. 25 червня 1946 року польські органи влади заарештували ординарія Перемиської дієцезії єпископа Йосафата Коциловського та передали його радянській стороні. Подібна доля спіткала його суфрагана єпископа Григорія Лакоту. Внаслідок нищення духовного життя українців загинуло біля 30 греко-католицьких і православних священиків[5]. Частину клеру було заарештовано і засуджено на термін від 4 до 10 років[6]. До УРСР виселено близько 300 греко-католицьких священиків[7], православне духовенство[8] і членів консисторії Автокефальної православної церкви з Холму[9]. У Люблінському воєвідстві зменшено кількість православних парафій до семи і одного манастиря[10]. Частину святинь влада передала римо-католицькій церкві, а інша частина була зруйнована чи розібрана.

---

[4] Skrzynecki P. Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946. Warszawa, 1988. S.31.

[5] Ольшанські Т. А. Навколо операції "Вісла" // Україна і Польща між минулим і майбутнім. Львів, 1991. С. 51.

[6] Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 // Suczasnist. 1989. N 3-4. S. 14.

[7] Місіло Е. Греко-католицька церква в Польщі (1944-1947) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. Львів, 1991. С.104.

[8] AAN, MAP, sygn. 1051. Pismo Departamentu Wyznaniowego MAP do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie w sprawie duchowieństwa prawosławnego z 15 grudnia 1945 r.

[9] AAN, MAP, sygn. 1051. Pismo Departamentu Wyznaniowego MAP do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie w sprawie duchowieństwa prawosławnego z 15 września 1945 r.

[10] AAN, MAP, sygn. 1051. Pismo warszawskiego Duchownego Konsystora Prawosławnego do Departamentu Wyznaniowego MAP z 30 października 1946 r.

Залучення війська до переселенської акції не привело до виселення всіх українців. Згідно з сьогоднішніми оцінками і розрахунками наприкінці 1946 року на території південно-східньої Польщі залишалося близько 200 тисяч осіб української національности. Для влади це означало, що українське питання не було розв'язане. На довершення цього місцеве населення становило опору для діючих там підрозділів Української Повстанської Армії (УПА). У цій ситуації природнім розв'язанням для польських органів влади здавалося продовження переселення до СРСР. Однак радянська сторона на це не погодилася. Можливо, вона прагнула залишити українців у Польщі, щоб впливати цим на польську національну політику та зберегти на майбутнє важелі впливу на польські органи влади.

Польські органи влади не погоджувалися залишити українське населення на дотеперішньому місці проживання. Щораз частіше на перший плян почала висуватися концепція переселення українців на західні і північні землі Польщі. Цей намір розв'язував дві проблеми: першу, негайну, — розгром підрозділів УПА внаслідок виселення місцевих жителів і другу, перспективну, — остаточне вирішення українського питання шляхом польонізації українців на новому місці оселення. Таємна інструкція, яка стосувалася принципів розміщення українських родин, прямо це стверджувала: "Основною метою переселення осадників "W" (з акції "Вісла" — *Р. Д.*) є їхня асиміляція у новому польському оточенні, слід докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не застосовувати до цих осадників визначення "українець". У випадку наявності серед осадників на воз'єднаних землях інтелігентського елементу, його слід безоглядно поселяти окремо і далеко від громад, де проживають осадники з акції "Вісла"[11].

Приготування до чергового переселення українців розпочалися вже в другій половині 1946 року, особливе нарощування цих робіт припало на початок 1947 р. На початку січня польські органи влади приступили до технічного опрацювання всієї акції переселення українських родин на західні й північні землі Польщі. Після складення списків українського населення і основних положень, що стосувалися переселення, опрацьовано конкретні інструкції, що визначали методи виселення і поселення українських

[11] AAN, MZO, sygn. 784. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczenia osadników z akcji "Wisła" z 10 listopada 1947 r.

сімей на понімецьких землях. В одній з них рекомендовано здійснити поділ українського населення на групи. До категорії "А" зараховано осіб, що знаходилися у списках Управління громадської безпеки, до категорії "Б" — тих, хто фігурував у списках військових, і до "В" — практично решту сімей[12]. 29 березня 1947 року Політбюро ПРП ухвалило рішення про примусове переселення українців та розпорошене поселення їх на західних землях[13]. Після опрацювання відповідних інструкцій щодо переселення[14], за пропозицією Політбюро ПРП Президія Ради Міністрів 24 квітня 1947 року прийняла суперечливу для істориків ухвалу про переселення за допомогою війська (операційної групи "Вісла") українського населення у рамках т. зв. акції "Вісла"[15].

Тепер серед істориків триває дискусія стосовно авторства акції "Вісла". Одні вважають, що вона була задумом радянської сторони, інші — польської. Це є питання про те, хто несе відповідальність за депортації українців у рамках акції "Вісла". Однак, без дослідження архівів колишнього НКВС визначення винного є практично неможливим. Можна тільки припускати, що акція "Вісла" була проведена, якщо не з інспірації радянської сторони, то безперечно, за її згодою. У той період залежність польських органів влади від радянського уряду була такою значною, що сумнівно, аби Москва не була поінформована про всю акцію. Крім того, слід мати на увазі той факт, що вона стосувалася українців, родичі яких були вже громадянами радянської держави. Залишаючи осторонь проблему відповідальности за рішення про депортацію українського населення, з усією певністю можна стверджувати, що акція "Вісла" була проведена польськими комуністичними державними органами.

28 квітня 1947 року операційна група "Вісла", що налічувала близько 20 тисяч солдатів, функціонерів управління громадської безпеки і громадської міліції, розпочала виселення

---

[12] Instrukcja Dowództwa GO "Wisła" dla komendanta pułkowego punktu zbornego z 23 kwietnia 1947 r. // Akcja "Wisła". Dokumenty. Opr. E. Misiło. Warszawa, 1993. S. 163-164.

[13] AAN, KC PPR, sygn. 295/V-3. Protokół nr. 3 z posiedzenia Biura Politycznego PPR z 29 marca 1947 r.

[14] Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji "Wisła". Warszawa, 1997. S. 40-52.

[15] CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.III.511. Uchwała Prezydium Rady Ministrów w sprawie akcji "Wisła" z 24 kwietnia 1947 r.

українців[16]. Згадана кількість війська розраховувалася на основі того, що військові органи не брали до уваги чисельности відділів УПА, а лише пляновану до виселення кількість сіл в районі "S" — Сянік. Розподілили вони по 20-50 солдатів на одне село плюс 30-150 особовий відділ на кожний з 28 підрайонів, на які припадали від 6 до 21 сіл[17]. Такий розрахунок сил свідчить про те, що основною метою акції "Вісла" було виселення українців, а не боротьба з УПА. Отже, нічого дивного, що безпосередні дії проти УПА відійшли на другий плян. Міністер національної оборони маршал Польщі М. Роля-Жимерський звернув на це увагу командуючого Оперативною Групою "Вісла" генерала С. Моссора[18].

Реалізація військової акції "Вісла" набрала рис депортації. Військові відділи давали населенню біля 2 годин на зібрання найпотрібніших речей і залишення села. Брутальні методи виселення, а пізніше довготривала подорож у жахливих антисанітарних умовах, разом з реманентом, спричинилися до того, що, висідаючи на кінцевих станціях, населення перебувало у плачевному стані. Всього військо депортувало близько 150 тисяч українців, яких було поселено в Ольштинському, Щецінському, Вроцлавському, Познанському, Гданському і Білостоцькому воєвідствах[19]. Акцію поширено на всі українські сім'ї "без огляду на ступінь льояльности і політичної приналежности". Переселенню підлягали також сім'ї українських офіцерів і солдатів Війська Польського, працівників органів безпеки та демобілізованих фронтовиків[20]. Вся акція була спрямована на громадян польської держави української національности і реалізовувалася з застосуванням принципу колективної відповідальности.

Сьогодні у свідомості поляків побутує погляд, що акція "Вісла" була покаранням за кривди, завдані українцями польському населенню на Волині. Це є свого роду спроба скинення вини

---

[16] Szcześniak A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd. Działalność organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973. S.434.

[17] CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.III.511. Kalkulacja sił Obszaru "S" według rejonów lokalnych z 16 kwietnia 1947 r. Akcja "Wisła" ... S.25.

[18] CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.III.512. Dyrektywa nr. 7 marszałka Polski M. Roli-Żymierskiego dla dowódcy GO "Wisła" gen. S. Mossora z 5 maja 1947 r.

[19] Згідно з адміністративним поділом Польщі від 1946 р.

[20] CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.III.513. Instrukcja 0340/III Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla dowódców Okręgu Wojskowego V i VII z 1 sierpnia 1947 r.

за акцію "Вісла" на самих українців і тим самим виправдання депортацій українських сімей у 1947 році. Однак така думка породжує багато застережень. Конфлікт на Волині точився у 1942-1944 роках між місцевим польським та українським населенням, між Армією Крайовою (АК) і УПА. Це була боротьба за державну приналежність регіону. Не можуть за неї нести відповідальність українці, що населяли терени південно-східньої Польщі, які з тими подіями не мали нічого спільного. Адже, не можна обвинувачувати і карати цілий народ, оскільки тоді стаємо на стороні злочинних сталінських переселень. Крім того, акцію "Вісла" провела комуністична влада, а не влада, що продовжувала державність Другої Речіпосполитої. Сумнівно, щоб польська комуністична влада керувалася прагненням помсти українцям за події на Волині. Вона мотивувала це необхідністю боротьби з УПА. Можливо, також йшлося про здобуття симпатій поляків і залучення більшої для себе підтримки, оскільки абсолютна більшість тогочасного польського суспільства вороже ставилася до українців і охоче позбулася б їх зі своєї території.

Однак, лише примусове переселення не давало владі ґарантії, що українське населення швидко спольонізується. Необхідним було застосування після цього додаткових форм репресій. До них належало розпорошення українців на новому місці поселення, сувора заборона зміни місця проживання, залякування та заборона відродження національного життя українців. Привезених, під наглядом війська, українців розселювано на західних і північних землях Польщі згідно з раніше розробленими принципами. Їх необхідно було поселити так, щоб вони не утворювали компактних груп та не перевищували 10% мешканців окремих сіл. Органи влади заборонили розміщення українських сімей у смугах: 50 км від сухопутних кордонів, 30 км від морських кордонів і воєвідських центрів та 10 км від західнього кордону Польщі 1939 року. Міністерство громадської безпеки рекомендувало, щоб в одному селі розміщували тільки одну сім'ю, зараховану до категорії "А" чи "Б", і до п'яти сімей з категорії "В". Ідентичні принципи застосовувалися при поселенні українців у державних маєтках[21].

---

[21] AAN, UWW, sygn. IX/270. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczenia osadników z akcji "Wisła" z 31 lipca 1947 r.

Drozd R. Zasady rozmieszczenia ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji "Wisła" // Słupskie Studia Historyczne. 1993. N3. S.104-106.

З розпорошенням українських сімей була пов'язана заборона зміни призначеного місця проживання. У таємній інструкції від 10 листопада 1947 року рекомендовано: "(...) свобода пересування осадників з акції "Вісла" категорично повинна бути обмежена. Особливо недопустимим є залишення Возз'єднаних земель і повернення на давні терени. Нагляд за дотриманням згаданих принципів слід залишити за відповідними органами громадської безпеки. До них повинні направлятися всякого роду заяви щодо згаданих справ. Непотрібним стає отримання органами загальної адміністрації думки Управління громадської безпеки (УПБ) для згаданої мети. Органи загальної адміністрації повинні приймати заяви від осадників з акції "W" виключно у справах галузі звичайного загального адміністрування, що належать до їхньої компетенції. Заяви осадників з акції "W", які стосуються всякого виду справ, спричинених спеціяльними умовами цієї акції, особливо справи переселень за межі повіту, виїздів і т. п., повинно направлятися до Повітового Управління громадської безпеки. Крім того, Повітове Управління громадської безпеки повинно бути поінформоване про кожну справу, з якою переселенець з акції "W" звертається до органів загальної адміністрації. Контакт з Повітовим УГБ у справах поселенців з акції "W" повинен бути постійним і по можливості підтримуватися особисто[22]".

Депортоване українське населення було розміщене насамперед у селах. Сьогодні важко встановити точну кількість українських сімей, оселених у містах, оскільки цифрові дані з більшости повітів не враховують поділу на місто і село. Тільки на підставі часткових даних можна припустити, що близько 10% українців розміщено у містах, решту — у селах. Необхідно зазначити, що це населення було розміщене не відповідно до раніше розроблених принципів. Зрештою, це виявлялося неможливим з огляду на кількість прибулих українців. Траплялося, що кількість сіл у даному повіті була меншою від направленої туди кількості сімей з групи "А" та "Б". У багатьох місцевостях і повітах було значно перевищено плянований 10 процентовий бар'єр українців, яких мали там поселити. Після виявлення цих невідповідностей Міністерство громадської безпеки видало розпорядження органам від переселення щодо приведення розміщення українців до раніше перед-

[22] AAN, MZO, sygn. 784. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczenia osadników z akcji "Wisła" z 10 listopada 1947 r.

бачених норм. На практиці це означало необхідність повторного переселення кількох тисяч українців. Проведено його було протягом 1948 року[23].

Щоб запобігти поверненню українців до рідних домівок передбачалося покращення побутових умов на нових місцях поселення, адже українські сім'ї опинилися у важких продовольчих і матеріяльних умовах. Методи і час переселення спричинили, що вони були позбавлені харчових запасів. Крім того, їм були виділені зруйновані господарства, оскільки забудови у доброму стані були зайняті раніше прибулими польськими осадниками. З виділених, наприклад, на західному Поморї близько 9,800 господарств аж 75% (7,345) були знищені, з них 45% (4,386) вимагали серйозного ремонту, а 30% (2,959) — відбудови[24]. Слід зазначити, що приведений приклад заперечує твердження, що українці в обмін на залишені господарства отримали після переселення забудови у набагато кращому стані. У польській пресі постійно говориться про "стрибок" чи "цивілізаційний шок". Можливо, це був "шок", але від вигляду зруйнованих забудов. Стараючись бути об'єктивним, можна ствердити, що для тих, які отримали муровані, в ідеальному стані господарства, з машинами, це міг бути свого роду "цивілізаційний стрибок", однак таких випадків було небагато. У цій ситуації органи влади стали, немовби, змушені надати широку підтримку українським сім'ям. Їм було виділено допомогу і кредити, харчеві картки, харчі, збіжжя і т. п. Поремонтовано будівлі. Зазначимо, що ця допомога була недостатньою. Це обумовлювалося не тільки неповороткістю частини урядовців, але обмеженими можливостями держави на даному етапі. Слід зауважити, що ця відносно прихильна економічна політика органів влади спричинялася не гуманітарними факторами, але прагненням влади до швидкого загосподарювання українців, що мало прискорити їх адаптацію у новому оточенні, а вслід за цим відвести бажання повернення до рідних домівок і цим самим прискорити їх асиміляцію. Підтвердженням цього може бути видання українцям актів на володіння господарствами[25]. Крім того, 27 серпня 1949 року Рада

[23] Drozd R. Droga na Zachód. -S.114-125.

[24] AAN, MZO, sygn. 787. Zestawienie zniszczonych gospodarstw indywidualnych zajętych przez Ukraińców w województwie szczecińskim, stan na dn. 25 września 1947 r.

[25] APN, UWW, sygn. IX/109. Sprawozdanie z działalności Wydziału Osiedleńczego UWW za wrzesień 1948 r.

Міністрів своїм декретом позбавила українське населення права власності на господарства, з яких його було виселено, та на залишене там майно[26]. 28 вересня 1949 року згідно з урядовим декретом зараховано на власність скарбу держави майно греко-католицької церкви та українських установ і організацій[27].

Важливу ролю у процесі польонізації українців, на думку органів влади, мало відігравати їхнє залякування. Це пляновано досягнути шляхом пильного нагляду органів безпеки та ворожим настроюванням до них польського населення. У широких маштабах розв'язано антиукраїнську пропаґанду. Обвинувачено у ній українців майже у всьому існуючому тоді злі, з метою розплодити ненависть до них і укорінити у свідомості поляків образ українця-різуна. Вдало використано при цьому смерть заступника міністра національної оборони генерала К. Свєрчевського. Додамо, що ні виконавці, ні інспіратори цього вбивства не були спіймані, а вся справа дотепер породжує багато емоцій і суперечностей. Однак, для тогочасної влади виконавцем вбивства могла бути лише УПА, діяльність якої стала чудовим приводом для проведення акції "Вісла" і ліквідації широко сприйнятої українськості у Польщі.

У дійсності в 1947 році УПА не становила реальної загрози для польської держави. Командуючий діючої в Бескидах 8 піхотної дивізії у лютому 1947 року писав до міністра національної оборони М. Ролі-Жимєрського: "В регіоні панує відносний спокій. Сполучення, яке в першій половині 1946 р. не могло відбуватися без спеціяльної військової охорони, тепер відбувається нормально, без побоювання на можливі напади бандитів. Регіон опанований військом і органами безпеки, а бандитські групи, що спорадично появляються в південній і південно-східній прикордонній смузі, переслідуються нашими підрозділами і знищуються[28]". Крім того, зменшилася кількість жертв серед польського цивільного населення, які

---

[26] Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa Białostockiego, Lubelskiego, Rzeszowskiego i Krakowskiego // Dz. U. 1949. nr. 46.

[27] Dekret z dnia 28 września 1949 r. o przejęciu przez Państwo mienia osób prawnych, w tym ukraińskich organizacji i instytucji świeckich oraz wyznaniowych // Dz. U. 1949. nr. 53.

[28] CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.630. Raport dowódcy 8 DP płk. J. Bieleckiego dla ministra obrony narodowej marszałka Polski M. Roli-Żymierskiego z dnia 10 lutego 1947 r.; Akcja "Wisła"... S.22.

роздувала тодішня пропаґанда. У 1945 році загинуло 368 цивільних, у 1946 р. — 98, від січня до березня 1947 р. — 10 осіб. Зведені втрати, завдані УПА польській стороні у 1945-1947 рр., згідно з завищеними даними військових, становили 2,199 вбитих, серед них 997 солдатів, 603 функціонери Управління безпеки, громадянської міліції і добровільної резерви громадянської міліції та 599 цивільних[29]. Додамо, що до останньої цифри зараховано також українських цивільних. У свою чергу, з українського боку за цей період загинуло від польських рук понад 5 тисяч осіб у переважній більшості цивільних[30].

Важливе місце у залякуванні українців мав відігравати створений за рішенням Політбюро ПРП від 23 квітня 1947 року т. зв. Центральний табір праці в Явожно[31]. Він був утворений на базі існуючого під час війни гітлерівського концентраційного табору SS-Lager Dachsgrube філії табору Освєнціма. Утримувано там українців, підозрілих у співпраці з УПА, а також українську інтеліґенцію та духовенство. Серед них було 22 греко-католицьких і 5 православних священиків[32]. Всього у таборі опинилося 3873 особи, в тому числі 700 жінок і дітей[33]. Затримані особи піддавалися витонченим психічним і фізичним тортурам. Внаслідок цього, а також від недоїдання і хвороб померло щонайменше 161 особа[34]. Тих, яким доведено співпрацю з УПА, передавали до військового суду Операційної Групи "Вісла", яка за період своєї діяльности засудила 173 особи до смертної кари, 58 — до довічного ув'язнення, 40 — на 15 років, 38 — до 15 років, а 5 осіб звільнено[35]. Процеси мали показовий характер і їм надавалося великого розголосу[36].

Українське населення навіть після поселення на західних і північних землях Польщі піддавалося наглядові Управління безпеки і міліції. Бували випадки, що функціонери УБ проживали в

---

[29] Міс ло Е. Українці в Польщі (1944-1947). Генеза акції "Вісла" // Україна і Польща між минулим і майбутнім. С.13-14.

[30] Olszański T.A. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 // Wiez. 1991. N 11-12. S.232.

[31] AAN, KC PPR, sygn. 295/V-3. Protokół nr. 7 z posiedzenia Biura Politycznego PPR z 23 kwietnia 1947 r.

[32] Міcіло Е. Жертви Явожна // Україна і Польща ... С.28.

[33] Akcja "Wisła" ... S.30.

[34] Трухан М. Акція "Вісла" // Україна і Польща ... С.59-60.

[35] Akcja "Wisła" ... S.31.

[36] Ibidem.

будинках українських переселенців, навіть підселювано до них сім'ї працівників міліції[37]. На початковому етапі українці зобов'язані були через кожних кілька днів реєструватися у відділах міліції[38]. Крім того, продовжувався постійний нагляд та арешти під приводом приналежности чи співпраці з ОУН або УПА. В Ольштинському воєвідстві органи влади дійшли до того ступеня, що видумали на підпорядкованому терені діяльність восьми підрозділів УПА: "Ясеня", "Кліща", "Кухарчука", "Нечая", "Прирви", "Тучі", "Ворони" і "Вільхи", кількість членів яких мала становити 200 осіб[39]. При цьому використано те, що за переселенцями нібито перебралася група партизанів УПА у складі кількасот осіб. Ця провокація послужила приводом для арешту близько 600 українців, переважно звільнених з табору в Явожно[40]. На українців поширювалася заборона зборів, навіть заслонювання вікон вночі[41]. Мали місце випадки покарання за найменші провини.

Ведена державою антиукраїнська кампанія призначалася для польського населення і місцевих органів влади. Однак, ставлення багатьох з них більше залежало від індивідуальної позиції, ніж від розпоряджень центрального керівництва. Крім прихильного чи байдужого ставлення проявлялося також вороже ставлення. Траплялося, що місцеве населення здійснювало напади на переселюваних українців. У "Biuletynie Informacyjnym MBP" читаємо: "У Щецінському воєвідстві зауважено серед населення прояви неспокою та незадоволення оселюванням українців. Траплялися навіть факти ворожого ставлення до переселенців, яких називають українськими бандитами. В одній з громад повіту Колобжеґ

---

[37] Інтерв'ю №16 з Анною С. з села Ридзево Суського повіту;

Інтерв'ю "№14 з Семеном М. з села Валдово М'ястецького повіту (в архіві автора).

[38] Інтерв'ю №8 з Катериною З. із села Гужица Грифіцького повіту;

Інтерв'ю №26 з Даніелем К. з села Зомбіновіце Битовського повіту (в архіві автора).

[39] Golec J. Podziemie zbrojne na Warmii i Mazurach w latach 1945-1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1983. N 4. S.450.

Автор без критичного аналізу джерел наводить назви підрозділів та описує їхню діяльність.

[40] CA MSW, MZO. sygn. 21. Sprawozdanie sytuacyjne Wydziału Społeczno-Politycznego UWO za luty 1948 r.; Hrywna I. Ukraińcy w województwie Olsztyńskim // Inicjatywy Warmińskie. 1989. nr. 4. S.40.

[41] Zabrowarny S. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947-1956 // Ukraińcy w Polsce: poszukiwania i odkrycia. Koszalin; Poznań, 1992. S. 29-30.

населення не хотіло погодитися прийняти навіть кілька українських сімей. У кількох місцевостях мали місце грабежі й обстріли на дорогах. У зв'язку з цим поширюються плітки про вбивства і грабежі, здійснені переселенцями"[42].

Таке ставлення поляків до українців створювало між ними атмосферу недовір'я та підозрілості. Немалу ролю відігравало при цьому трактування органами адміністративної влади українського населення як громадян другої категорії. Про це свідчать звіти місцевих органів влади, в яких українців означувано як "непевний елемент" та стверджувано, що їх переселення "не вплинуло на зміну становища, тобто мається на увазі злочинність, шкідливу діяльність чи ворожі виступи"[43]. Відомі випадки, коли польські сім'ї, побоюючись українців, збиралися разом на ніч, барикадували двері і проводили нічне чергування. Один з переселенців, згадуючи ті часи, влучно зауважив, що "ми боялися їх, а вони — нас"[44].

Важливим фактором у процесі польонізації українців було запобігання відродженню зорганізованого національного життя і відновленню греко-католицької церкви. Органи влади старалися досягнути цього шляхом ізоляції нечисленної української інтелігенції від решти населення, створення перешкод у його спробах самоорганізації, переслідування греко-католицького духовенства і забороною виконувати пастирську діяльність у своїй конфесії. Слід зазначити, що спочатку державна влада знайшла у цьому союзника серед римо-католицького духовенства. Римо-католицька церква не осудила і не протистояла репресивній політиці комуністичної влади стосовно греко-католиків, які були екуменічними братами. Лише після 1956 року, коли настало пом'якшення політики щодо українців і їхнього духовенства, почали утворюватися постійні греко-католицькі парафії. Значно толерантніше органи влади поставилися до православної церкви. Вважалося, що вона не є носієм української національної свідомости і не ототожнювалося її з українцями, як це було у випадку з греко-католицькою церквою. Тому, не зважаючи на початкову заборону, з 1948 року

---

[42] Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. 1947. / Red. B. Gronek, J. Marczak. T.1. Warszawa, 1993. S.82.

[43] AAN, MZO, sygn. 784. Sprawozdanie pokontrolne Departamentu Inspekcji MZO z rozmieszczenia ludności ukraińskiej na terenie województwa Wrocławskiego, Poznańskiego, Szczecińskiego i Olsztyńskiego z 21 października 1947 r.

[44] Інтерв'ю №1 з переселенцем з акції "Вісла" з села Мілогощ Валецького повіту (в архіві автора).

почали створюватися православні парафії, які об'єднували українське населення з акції "Вісла".[45]

Підсумовуючи наведені факти, можна ствердити, що польські комуністичні органи влади, готуючи акцію "Вісла", не хотіли виявити її основної мети, якою була денаціоналізація українців. Твердження, що вона здійснюється для боротьби з УПА, спрямовувалося тільки на замаскування цієї мети. Слід зазначити, що жодна влада не може толерувати діяльности ворожих собі партизанських підрозділів, але не можна вести з ними боротьбу шляхом застосування принципу збірної відповідальности щодо цивільного населення. Тому акція "Вісла" була основним знаряддям у прагненні органів влади ліквідувати українське питання у Польщі. Однак, відрізання українців від їхніх коренів і батьківщини та, наступне, розпорошення на чужому для них, у широкому розумінні цього слова, середовищі, не ґарантувало їхньої швидкої польонізації. Тому, органи влади вдавалися до дій, які, з одного боку, залякали б українське населення, а з другого — вороже настроїли б до нього оточення. Такі дії мали спричинити побоювання окремих українців перед виявленням своєї національности, що змушувало їх до швидкого злиття з польським оточенням. Органи влади не зважали на те, що обрана дорога доведе до створення величезної пропасті між польським і українським населенням, які, як би не дивитися, були громадянами однієї держави.

[45] APO, UWO. sygn.303. Sprawozdanie UWO z działalności Kościołów w województwie Olsztyńskim w 1948 r.

АКЦІЯ "ВІСЛА": ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

СТЕПАН КОПЧАК, Л. КОВАЛЬ

Міграційні (переселенські) процеси населення Польщі і Західної України у перші повоєнні роки за своїми маштабами відносяться чи не до найбільших в Європі першої половини XX століття. Однак у періодичній пресі та на широкому побутовому рівні ці процеси дуже часто пов'язують із сумнозвісною акцією "Вісла". Насправді переважна більшість українського населення Польщі та польського населення УРСР була насильно депортована відповідно до України і Польщі задовго до акції "Вісла", яка, як відомо, відноситься до 1947 року. Річ у тім, що вирок щодо дальшої долі українців у відроджуваній Польщі більшовицькою Москвою і тимчасовими польськими властями було винесено ще у 1944 році. Саме 9 вересня 1944 року в Любліні М. Хрущовим було підписано угоду з головою Польського Комітету Національного Визволення Едвардом Осубкою-Моравським про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР. Тому то марним було сподівання українців Закерзоння на об'єднання всіх українських земель в одній державі, які з'явилися в 1944 році, коли Червона Армія наближалася до кордонів Польщі. 20 липня, наприклад, тодішній керівник УРСР М. Хрущов запропонував Й. Сталінові свій проєкт створення з українських етнічних земель Холмської області у складі УРСР. Крім того, згодом з'явилися проєкти приєднання до Української РСР й інших українських етнічних земель — Західньої Галичини (Надсяння й Лемківщини) — до Дрогобицької области, Прящівської Русі й Мармарощини — до майбутньої Закарпатської области, Південної Буковини — до Чернівецької області. На адресу Й. Сталіна та М. Хрущова буквально кожне українське село

зверталося з проханням щодо приєднання їхньої батьківської землі до України. Треба справедливо зауважити, що М. Хрущов хотів їм у цьому допомогти (про що засвідчують документи), але вказівка з Кремля була зовсім іншою — українців "добровільно" переселяти з території, що має відійти до Польщі, в Радянську Україну, а поляків, котрі проживають в УРСР, відправляти до Польщі[1].

М. Хрущов змушений був виконати волю Москви і підписати 9 вересня 1944 року в Любліні згадану нами угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР.

Цю акцію можна віднести до однієї з найбільших трагедій українського народу, бо це був справді свідомий злочин проти корінного населення, яке з прадавніх часів заселяло українську етнічну територію Польщі.

Про форсоване темпо виселення українців свідчить той факт, що вже наступного місяця, (23-24 жовтня 1944 року) головний уповноважений УРСР М. Підгорний у присутності секретаря ЦК КП(б) України Д. Коротченка провів спеціяльну інструктивну нараду з цього приводу. З другого боку, на темпо виселення не могли не вплинути постійні й криваві напади на українські поселення відділів Армії Крайової (АК) та інших збройних формувань. Документи засвідчують, що 3 березня 1945 року одним із відділів АК розстріляно і замучено 365 мешканців села Павлокома Березівського повіту; 19 березня 1945 року в селі Кульно Білгорайського повіту страчено 50 осіб; 6 квітня 1945 року в селі Верховини Красноставського повіту — 194 особи; 16 квітня 1945 року в селі Пискоровичі Ярославського повіту — біля 400 осіб. Особливо жорстоко каратели розправлялися з греко-католицьким і православним духовенством. Лише за перші місяці 1945 року в згаданих та навколишніх селах загинуло 24 священики. Практично для всіх українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя процес виселення з рідних земель був справжньою трагедією.

Скільки зазнали українці Закерзоння знущань з боку польської влади та НКВС протягом цих двох років (1945-1946) засвідчує раніше захований у спеціяльних архівах підсумковий звіт, який нараховує близько двохсот сторінок. Одна із стенограм, що

---

[1] В. Сергійчук. Чорна сторінка нашого народу // Голос України. 1994. 10 вересня.

міститься в ньому, викриває обличчя ідеологів і виконавців цього злочину. Наведу лише фрагмент однієї з нарад, яку проводив Д. Коротченко з приводу активізації переселенських процесів.

Звітував уповноважений по Красноставському регіону Сергеєнко (цитуємо стенограму):

> "Сергеєнко: ... Приехал ко мне также священник, просил, чтобы ему дали возможность поехать в Луцк, чтобы посоветоваться с Архиепископом куда людям ехать и просил взять с собой все иконостасы.
>
> Коротченко: Отказать ему надо в поездке, а вообще можете сказать, что дело ваше, но надо сделать так, что бы он не поехал".

Уповноважений для Томашівського регіону Куренной просив дати охорону під час переселення з далеких сіл, щоб зменшити кількість жертв з боку українського населення:

> "Куренной: Я прошу, чтобы дали охрану, у нас воинских частей нет.
>
> Коротченко: Пусть сами себя защищают, а охраны и оружия мы им никакого давать не будем."

Протягом першого періоду (1944-1946 рр.) з Польщі до УРСР було виселено біля 520 тис. осіб, з яких українці становили понад 480 тис., білоруси — 37 тис. осіб. Основна кількість виселених українців припадала на Ряшівське (267 тис.), Люблінське (193 тис.) і Краківське (20 тис.) воєвідства[2].

Про загальні маштаби репатріяційних і депортаційних процесів у Польщі і УРСР за період з 1944-1949 рр. дають уяву дані офіційної польської статистики (див. табл. 1).

За даними Української Всесвітньої Коодинаційної Ради до 1 вересня 1946 року з території Польщі виселено в Україну 488,662 особи. Залишалося ще на своїх землях біля 200,000 осіб, на яких, власне, і чекала кривава акція "Вісла". Основна мета цієї акції полягала у, головному, виселенні решти українського населення Польщі та розпорошенні його по північно-західних воєвідствах.

Оскільки договір про переселення українців і поляків між ПНР і УРСР (після дворазового продовження) перестав діяти, а уряд Радянської України вже не хотів його продовжувати, треба було шукати інших шляхів щодо ліквідації української меншини на

---

[2] Марианский А. Современые миграции населения. М., 1969. С. 115-124.

Таблиця 1

Загальна чисельність репатрійованого і депортованого населення в 1944-1949 рр.

Роки	Репатріяція до Польщі		Репатріяція (депортація) з Польщі		
	Всього	в т.ч. з СРСР	Всього	до СРСР	до Німеччини
1944-1949	3811540	1529498	2793294	518219	2275075
1944	117212	117212			
1945	1379670	723488	314715	341715	
1946	1181081	344437	1809066	176504	1632562
1947	228662	10801	538324		538324
1948	62950	7325	42740		42470
1949	19150	3420	61449		61449

Джерело: Rocznik demograficzny. 1946-1966. Warszawa, 1968. S.594.

території Польщі. І перші проєкти щодо переселення решти українського населення на т. зв. "повернені землі" було представлено першому секретареві Польської Робітничої Партії Владиславові Ґомулці ще в листопаді 1946 року. А вже в лютому 1947 року заступник начальника Генерального Штабу Польського Війська генерал Стефан Моссор чітко висловився з цього приводу: "Весною провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими сім'ями в розпорошенні по всіх повернених землях, де вони швидко асимілюються".

Як відзначалося на розширеному засіданні згаданої нами Української Всесвітньої Координаційної Ради в Києві 22 серпня 1996 року, формальним приводом акції "Вісла" була необхідність ліквідації українського збройного підпілля на території Люблінського і Жешівського воєвідств. Але реальна політика польської національно-комуністичної влади, методи реалізації переселення українців, а також багато інших адміністративних заходів (нищення пам'яток української культури, зміни назв населених пунктів, ліквідація суспільно-культурного життя українців у Польщі) вказували на те, що її мета була набагато ширша і глибша. Йшлося про те, щоб повністю викоренити український етнос в межах Польської держави і замести всякі сліди його існування. За своєю суттю акція "Вісла" означає геноцид (етноцид) українського

населення[3]. Коли після війни влада в Польщі опинилася в руках польських комуністів, то вона щодо інших націй не цуралася й радянського взірця декларування національних прав "аж до відокремлення", а насправді вдавалася до депортування цілих народів з їх рідних земель[4].

Державна влада в перших юридичних актах (декларація Крайової Національної Ради з 1 січня 1944 року та маніфест Польського Комітету Національного Визволення з 22 липня 1944 року) проголошували право народів на самовизначення, але нічого не згадували про національні меншини в Польщі. Можна лише здогадуватися, що вже тоді вирішено було здійснювати курс на побудову однонаціональної держави, що підтверджує договір між Польською Республікою та УРСР з 9 вересня 1944 року про обмін населенням (подібні договори були підписані також з Білоруською РСР та Литовською РСР)[5].

Щодо принципу "добровільности" переселення українців з Польщі в Україну, то він досить швидко був порушений. Відразу ж після завершення воєнних дій на фронті, на території Люблінського і Жешівського воєвідств, прибули три дивізії польського війська, які силою примушували місцеве українське населення до виїзду з Польщі в Україну. Паралельно такі ж акції проводило й польське збройне підпілля.

Тому, безпідставною є поширена думка, що акція "Вісла" була пов'язана з убивством 28 березня 1947 року віце-міністра оборони Польщі генерала К. Свєрчевського. Це лише прискорило реалізацію цієї акції, бо вже наступного дня політбюро ЦК ПРП прийняло постанову: "Швидкими темпами переселити українців та змішані сім'ї на повернені землі, не утворюючи груп, і не ближче, ніж 100 км від кордону".

Доказом справжньої мети заплянової операції (поза позбавленням мобілізаційної бази для відділів УПА) були прийняті директиви державного комітету безпеки, в яких передбачалося:

1) виселити остаточно все українське населення з південно-східних воєвідств Польщі;

---

[3] Виступ представника українців з Польщі (прізвище не вказане) "Так над народом нависла акція "Вісла" на засіданні Української Всесвітньої Координаційної Ради в Києві 22 серпня 1996 р. - газ. "Освіта" за 4 вересня 1996 р.

[4] Там же.

[5] Там же.

2) розпорошити його на нових місцях поселення з метою швидкої асиміляції та денаціоналізації (польонізації);

3) спольонізувати покинуті українцями землі, оселюючи на них польську людність.

В рамках даного виступу ми не маємо можливости більш обширно відтворити криваві методи реалізації цієї акції. А вони були нечувано жорстокими і масовими. Спалювали цілі села, сотні і тисячі їхніх жителів розстріляно і замучено. Трагедія сіл Завадки Морохівської, Саграні, Малковичів, Терени, Шихової відома всім.

Акція "Вісла" тривала з 28 квітня до 12 серпня 1947 року. За цей час з українських етнічних земель Польщі виселено в північно-західні воєвідства 140575 осіб української национальности та членів змішаних польсько-українських родин. Зокрема, з Жешівського воєвідства виселено 85,339 осіб, з Краківського — 10,510 осіб, з Люблінського — 44,726 осіб. Оскільки виселення тривало і після закінчення акції "Вісла", то є всі підстави стверджувати, що загальна кількість виселених становила не менше 150 тис. осіб. А завершальним акордом цієї "терапії" була депортація залишків українського населення чотирьох сіл західньої Лемківщини (Шляхової, Явірок, Білої і Чорної Води).

Таблиця 2

Загальні дані щодо наслідків акції "Вісла" за період від 1 травня до 16 серпня 1947 р. (за районами поселення)

Воєвідство	Транспортів	Населення	Коней	Корів	Нерогатої худоби
Білостоцьке	3	995	261	404	752
Гданське	15	5280	914	1490	1858
Кошалінське	104	31169	4164	8535	8348
Ольштинське	161	56625	9678	17647	21617
Опільське	10	2542	195	1082	940
Познанське	6	1437	125	565	305
Щецінське	47	15058	2208	4337	6709
Вроцлавське	56	15491	1976	7521	5603
Зеленогірське	40	10870	946	4148	3165
Разом	442	13 9467	20466	45729	49297

Джерело: Misiło E. Akcja "Wisła": Dokumenty. Warszawa, 1993. S.446-448.

Окремо слід сказати про великі переселенські потоки на західні землі Польщі (частково добровільні, які стосувалися корінного населення Польщі, а частково насильницькі, які стосувалися українського населення). Про маштаби цих потоків свідчать дані польського дослідника А. Маріяньського[6]. Станом на 1950 рік з шестимільйонового населення західних земель Польщі 5 млн. становили переселенці. Серед них понад 30 відсотків становили репатріянти з Радянського Союзу, а здебільшого з Західньої України.

Наведені вище дані лише фраґментарно відтворюють ті масові й насильницькі депортаційні процеси, які мали місце в Польщі і Західній Україні в перші повоєнні роки. В теперішніх умовах, за наявності розсекречених архівних матеріялів, відкрилися більші можливості щодо ґрунтовнішого вивчення і аналізи проблеми депортації та репатріяції населення, виявлення причин і наслідків цих трагічних процесів.

На закінчення слід наголосити, що акція "Вісла" була злочином проти українського населення Закерзоння, а наслідки її — моральні, етнічні, політичні, економічні — повинні отримати нарешті міжнародну правову оцінку.

Зрештою, злочинний характер цієї акції не приховують і деякі польські дослідники українського походження. Наприклад, Євген Місіло, який першим зібрав і опрацював архівні документи стосовно акції "Вісла", писав: "Аналіза акції "Вісла" з перспективи років підтверджує, що крім розгромлення УПА вона мала за мету *перш за все остаточне розв'язання української проблеми в Польщі у пляні етнічним і територіяльним*"[7] (виділено нами — *С.К., Л.К.*).

Думаємо, що координація дій суспільно-культурних товариств "Лемківщина" і "Надсяння" з такими ж товариствами Львова і Тернополя та підготовка арґументованих звернень у найвищі державні інстанції України і Польщі, сприятимуть появі юридично обґрунтованих рішень з приводу акції "Вісла" та її наслідків.

---

[6] Марианский А. Современные миграции населения. М., 1969. С. 121-124.

[7] Misiło E. Akcja "Wisła": Dokumenty. Warszawa, 1993. S.33.

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВИХ СТРУКТУР ПОЛЬЩІ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕПОРТАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ЗАКЕРЗОННІ

ГРИГОРІЙ КЕРНИЦЯ

Від часу свого створення, УПА (жовтень 1942 року) була втягнена в бої з військовими підрозділами Радянського Союзу, фашистської Німеччини і польського підпілля.

Зрозуміло, що мета цих чотирьох сторін була абсолютно протилежна. Радянський Союз хотів змінити хід війни і розширити свої границі та сфери впливу. Фашистська Німеччина намагалась, якомога, швидше завершити "плян Барбаросса", розгромити Радянський Союз і поневолити слов'янські народи. Польське підпілля, Армія Крайова замість того, щоб воювати з основними ворогами, що знищили польську державу в 1939 році — Німеччиною і Радянським Союзом — спрямували вістря боротьби проти українського цивільного населення, вважаючи його основним винуватцем розвалу Другої Речіпосполитої. Таку політику Армії Крайової підігрівали, підтримували й спрямовували як Радянський Союз, так і Німеччина в боротьбі проти ОУН і УПА, метою яких був захист цивільного населення від німецьких каральних акцій, червоних партизанів та польського підпілля.

Активна співпраця поляків з німцями та радянськими партизанами змусила український народ, а в першу чергу його найсвідомішу частину, організувати самооборонні кущові відділи, які разом з УПА стали на захист свого народу.

У 1944 році УПА, переслідувана німцями і радянською армією, що наступала, частково перенесла свої дії на Закерзоння.

Разом з УПА активізуються АК та інші польські націоналістичні угруповання, які з новою силою і жорстокістю розправляються з цивільним українським населенням, звинувачуючи його за втрату Польщею "східних кресів".

У квітні 1945 року УПА опубліковала і розповсюдила звернення до поляків, в якому попередила їх, що у випадку продовження терористичних акцій польських збройних формувань, а від серпня 1944 року і Війська Польського та гарнізонів НКВС, проти українського населення, УПА змушена буде проводити відплатні акції[1].

Ці звернення були розповсюджені в усіх повітах Перемищини, Лемківщини, Холмщини. Але польська сторона, на жаль, не поставилась із зрозумінням до цих звернень.

Після підписання сумнозвісного договору від 9 вересня 1944 року про депортацію українського населення до УРСР, початок виселення та жорстокі методи примусу до евакуації привели до нового, ще більшого загострення боротьби між УПА, Військом Польським, силами безпеки, міліції, польських загонів самооборони. Завдяки активним діям УПА плян депортації українців в 1945 році не був виконаний. В зв'язку з цим УПА видала нове звернення до поляків, в якому говорить: "Поляки! Сьогодні вивозять нас, а завтра — вас. Наша доля є однакова. Тільки вас ще пробують обдурювати польськими мундирами, гербом, прапорами, виборами, відзнаками і гарними, але фальшивими словами про демократичну Польщу. Однак керує всім не польський народ, а Сталін і його кліка. Не вірте їм! Поляки! Наша доля є тепер однакова, і наша дорога до свободи та сама. Незадовго побачимось знову — або в Сибіру, або разом у новому вільному світі на руїнах московської "тюрми народів". То в найвищій мірі залежить від вашої постави і нашої боротьби. То ж вставайте до спільної визвольної боротьби за спільні ідеали народної та особистої людської свободи. Хай живе вільна, незалежна Україна! Хай живе вільна, незалежна Польща!" Під зверненням був підпис: "Українські повстанці".[2]

1946-ий рік почався посиленими діями Війська Польського і НКВС та терором інших воєнних структур і банд, що змусило українське населення покидати рідні домівки, втікати в ліси,

---

[1] Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1994. T.3. S.84.
[2] Siwicki M. Op. cit. S.392.

вступати до підпілля і, врешті-решт, переселятись на Радянську Україну. УПА знову стала в обороні українського населення від терору, ведучи жорстокі бої з НКВС та частинами польських збройних сил. За короткий час УПА зліквідувала майже всю польську адміністрацію та поліцейські загони у селах Закерзоння. Від липня 1945 року до грудня 1946 року відділи УПА провели 77 бойових операцій проти відділів польської міліції, Війська Польського та прикордонної охорони. У лютому-квітні 1945 року військові частини "корпусу внутрішньої безпеки" разом з НКВС спалили декілька сіл на Любачівщині, влаштували різню населення. Найбільша різня була вчинена в Горайцю, коло Любачева, де було вбито більше 150 чоловік. Ще жахливіші акції терору були вчинені у Піскоровичах, Малковичах, Явірнику Руському, Павлокомі та інших селах Закерзоння. У відповідь УПА нищила пости "міліції обивательської"[3].

Приголомшена таким організованим натиском УПАрмії, польська сторона з ініціятиви командування партизанських загонів АК, які діяли під назвою "Воля і незалежність" (ВІН), почала переговори про розв'язання територіяльних проблем. Були визначені райони, контрольовані УПА і ВІН, а також накреслений плян спільних воєнних дій проти Війська Польського і НКВС, проти виселення українського населення, проти будівництва прокомуністичної Польщі. Ця бойова співдружність тривала аж до початку 1947 року й закінчилась напередодні операції "Вісла". Співпраця УПА з ВІН була великим досягненням УПА в намаганні створити спільний українсько-польський фронт боротьби з польським шовінізмом і більшовицьким тоталітаризмом. Але ВІН з багатьох причин був неспроможний піднестися до глибшого розуміння важливости цього союзу. Керівництво ВІН не зрозуміло природи сталінського режиму і вважало, що можлива легальна опозиція і парляментська боротьба. ВІН не покладався на власні сили та солідарність народів, пригноблених Москвою, а плекав надію на захист і втручання держав Заходу. І найважливіше — ВІН не відмовився й не позбувся ідеології панування над "східними кресами", відтворення Польщі зразку 1939 року.

Отже, у 1947 році Українська Повстанська Армія на Закерзонні у найбільш критичний час залишилася сама, без під-

[3] Ярославщина і Засяння. 1931-1947. Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. С. 615.

тримки цивільного населення, яке в більшості було депортоване на Радянську Україну в 1944-1946 роках, або перейшло чехословацький кордон і переховувалося в лісах. Але й там їх досягла рука комуністичного режиму Чехословаччини. Офіцер чехословацької служби безпеки, а згодом міністр закордонних справ Чехословаччини Б. Хньоупек у своїй книзі "Banderovce"[4] з почуттям гордості й виконаного обов'язку описує, як арештовувано на словацькій стороні воїнів УПА, які пробивались на Захід, як було виловлено і передано в руки НКВС майже 9 тисяч українського населення.

У такій скрутній ситуації УПА на Закерзонні вела успішні бої проти польських, радянських й чехословацьких військових формувань, захищаючи в першу чергу українські села Лемківщини, Надсяння, Холмщини, що вціліли після першої і другої хвиль депортації.

Щоб остаточно позбутися українського населення, знищити УПА та підпільну мережу ОУН в Закерзонні, уряд Польщі, Політбюро ПРП ще в кінці 1946 року виготовили плян операції виселення української меншини, що залишилась, на північно-західні терени Польщі. А вже в січні 1947 року генеральний штаб Війська Польського розпочав інтенсивну підготовку до виселення українців. Військові відділи одержали наказ підготувати списки українських та мішаних родин. Через місяць заступник начальника штабу Війська Польського бригадний генерал Стефан Моссор підготував спеціяльний рапорт для заступника міністра оборони Кароля Свєрчевського, де подано намір переселити українців поодинокими родинами на землі "одзискане", де вони швидко асимілюються. 27 березня 1947 року цей плян був затверджений на засіданні комісії Державної Безпеки і переданий до Політбюро Центрального комітету ПРП. Для ознайомлення на місці з ходом підготовки операції уряд Польщі послав у Бескиди заступника міністра оборони Польщі К. Свєрчевського. Але 28 березня 1947 року відділ УПА під командою сотника "Хріна" (до речі, родом з Калуша) на дорозі між Балигородом і Тісною біля села Яблонки розбив конвой і зліквідував самого генерала[5]. У Варшаві було оголошено всепольську жалобу і проведено помпезний похорон "національного героя Іспанії Вальтера" за участю представників

---

[4] Chnoupek B. "Banderovce". Praha, 1989. S.136-138.

[5] Терефенко І. Трагедія Закерзоння // Гомін України: Альманах. Торонто, 1992.

комуністичних урядів Радянського Союзу, Чехословаччини, Румунії та інших держав. Про операцію УПА та про похорон з новою силою заговорили світова преса і радіо. Тому й Сталін наказав своїм аґентурним урядам в Києві, Варшаві й Празі негайно покінчити з УПА на Закерзонні.

29 березня на спеціяльному засіданні Політбюро з участю Болеслава Бєрута, Юзефа Циранкєвича, Владислава Ґомулки, Стефана Моссора і радянських інструкторів-консультантів служби НКВС було прийнято рішення:

1) переселити українців та мішані родини на землі "одзискані", поселити їх розпорошено і не ближче 100 км від кордону;

2) переселенчу акцію узгодити з урядами СРСР і Чехословаччини;

3) підготовку даних про українське населення в Польщі й проєкту переселення доручено членам Політбюро ПРП Мар'яну Спихальському і Станіславу Радкевичу. Термін виконання — один тиждень.

Для проведення операції "Вісла" державний комітет безпеки Польщі й генеральний штаб Війська Польського створили оперативну групу під командуванням бригадного генерала С. Моссора.

Вже з середини квітня 1947 року на терени Сяніцького, Ліського та інших повітів масово прибували військові ешелони, які залишали на залізничних станціях, а військо відразу приєднувало до акцій, бльокуючи лісові масиви і села. Це були відбірні, вишколені батальйони з цілої Польщі.

В операції "Вісла" проти УПА і українського населення, яке не встигли депортувати на Україну і яке складало 150-200 тисяч чоловік, брало участь більше 120 тисяч солдатів Війська Польського.

На польсько-чехословацькому кордоні стояла військова група "Тепліце", яка наприкінці червня мала більше 12 тисяч вояків, а на озброєнні — літаки і танки. Командиром групи був генерал-майор Еміль-Перко[6]. Головним завданням чехословацьких військових частин була боротьба з групами УПА і недопущення її рейдів через Чехословаччину на захід. З Радянського Союзу на підтримку і проведення акції "Вісла" Прикарпатська військова округа вислала танкову дивізію та спеціяльні загони для

[6] Терефенко І. Там же.

боротьби з партизанами. Таким чином, війська заблькували окремо Лемківщину, Надсяння і Холмщину.

Акцію "Вісла" запляновано провести двома етапами, а фактично проведено було трьома. В першому етапі військо отримало наказ: дивізії корпусу внутрішньої безпеки — ліквідувати в районі Тісни—Балигорода сотню, яку очолював "Бір". Шостій дивізії піхоти — знищити сотню "Хріна", яка діяла на заході Сянока. Сьомій дивізії піхоти — розгромити сотні "Стаха" на півдні Сянока. Восьмій дивізії піхоти — знищити сотню "Криласа" і "Ластівки", які вели бої на сході Сянока. Дев'ятій дивізії піхоти належало ліквідувати сотні "Бурлаки" і "Громенка" в околицях Перемишля. Одночасно військо виконувало наказ про виселення українців зі свого терену дій.

На терені Чехословаччини групи УПА, не знаючи місцевості й не маючи карт, вели бої з групою "Тепліце". Сотні УПА, які перейшли кордон на Україну, були безперервно атаковані військами НКВС і місцевої міліції.

Війська почали акцію "Вісла" одночасно на цілому терені від Підляшшя до Західньої Лемківщини. Головний удар був спрямований на Перемищину і Лемківщину. Впродовж одного дня — 28 квітня — військо евакуювало все населення сіл, розміщених навколо лісових масивів.

Перший етап акції "Вісла" тривав з 28 квітня до початку червня 1947 року. Військові операції в основному велись на терені повітів Сянік, Лісько, Перемишль і частково Любачів. За цей час виселено приблизно 50 тисяч українського населення.

У другому етапі, що тривав до кінця червня 1947 року, головну увагу звернено на повіти Перемишль, Любачів, Ярослав, Томашів. До операції були залучені 6, 7 і 9 дивізії.

В третьому етапі протягом липня 1947 року проведено акції проти УПА та евакуацію населення в повітах Новий Сонч і Новий Тарг Краківського воєвідства.

Загалом було депортовано на західні землі більше 150 тисяч українського населення.

Полонені воїни УПА та активісти, запідозрені у зв'язках з підпіллям, були ув'язнені в колишньому фашистському концентраційному таборі Явожно або заслані у сілезькі шахти. Відділи УПА, що ще залишились і вели воєнні дії на теренах Польщі, опинились у дуже важкому становищі. Повне виселення українців з цих земель позбавило їх основного сенсу боротьби. Тому головне коман-

дування УПА видало наказ про припинення боротьби на Закерзонні. Частина відділів одержала наказ іти в рейд на Захід в Австрію та Німеччину, решта — перейти на Україну і продовжувати боротьбу.

Так закінчилась славна і героїчна сторінка історії Української Повстанської Армії на Закерзонні. Так закінчили своє існування на прабатьківських землях українці — громадяни повоєнної Польщі.

Донині не загоїлися рани, не стерлися в пам'яті факти братовбивчої боротьби двох сусідніх слов'янських народів. Не припинились до сьогодні звинувачення і претензії один до одного. І їх слід розглядати спокійно, зважено й толерантно. Бо, без саме такого їх вирішення, важко уявити формування добросусідських відносин між Україною і Польщею.

БОРОТЬБА ОУН-УПА ПРОТИ ДЕПОРТАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ТА СРСР У 1944-1947 рр.

СТЕПАН ЧАПУГА

Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на захист корінних українців Польщі є актуальною, як в історичному, так і в політичному пляні. Адже, йдеться про єдину потужну військову формацію, яка чинила героїчний опір винищенню українського етносу польськими шовіністами при сприянні Радянського Союзу. Притому здійснювалась ця антиукраїнська акція при мовчазному споглядданні західних держав і т. зв. українського уряду в Києві.

Згідно з угодою між УРСР і Польщею з 9 вересня 1944 року з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя в 1944-1946 роках було переселено в Україну 482 тис. автохтонних українців. Із західнього регіону України еміґрувало близько 800 тис. осіб у Польщу[1]. Принциповою різницею в цьому "обміні" було те, що українців виселяли з рідних земель, а поляки поверталися на свою батьківщину.

Однак у згадані роки не всі українці з Польщі були депортовані. Її південно-східня частина продовжувала залишатися етнічною територією українського населення. Тоді опрацьований плян нової підступної операції — повного виселення українців на західні і північні землі Польщі. Згідно з розробленою злочинною операцією "Вісла" протягом квітня-серпня 1947 року насильно було переселено понад 140 тисяч осіб і розпорошено серед польського оточення. Щоб глибше зрозуміти цю злочинну акцію польських шовіністів і сталіністів та опір проти неї з боку українських авто-

[1] Шлях перемоги. 10 квітня, 1997.

хтонів, треба розглядати не абстрактно, а в історичному контексті польсько-українських відносин. На жаль, їх характер не був в інтересах обох народів. Тягар минулого — ненависть і ворожнеча — не дозволяли полякам і українцям знайти спільну мову. Однозначно слід констатувати, що основна вина за такі відносини лежить на совісті польських шовіністів, які категорично заперечували право українського народу на існування, на власну державність.

Поляки намагалися створити мононаціональну державу без національних меншин. Тому й почали вести політику етноциду проти українців Польщі.

В депортації мав інтерес і Радянський Союз. Виселяючи поляків з України, радянський уряд ліквідував собі серйозну опозицію в особі польської меншини в Західній Україні і цим отримував шанси спровадження сюди росіян та інших жителів колишніх радянських республік з метою русифікації краю.

Кремлівським керівникам було вигідно, щоб українці жили в Сибіру, в Україні, лише б не за кордоном, щоб там не створювали небезпеку для СРСР у вигляді формування національної самосвідомости з антирадянським спрямуванням.

Такі насправді причини трагедії українців у Польщі, здійснені комуністичним режимом Польщі і Радянського Союзу. Минуло вже з того часу більше 50 років. Однак, ні Польща, ні Російська Федерація, як наступниця СРСР, а також ООН — нічого не зробили, щоб виправити цю історичну несправедливість. Це дає право підкреслити, що в середині 40-их років ОУН-УПА були єдиними силами, які боронили українців від винищення їх з боку польських військових формувань.

Політично-військові формування українців найбільше розгорнули свою діяльність на початку 1945 року, коли депортація набрала насильницького характеру. Почали створюватися Самооборонні Кущові Відділи (СКВ), які вливалися у підрозділи УПА. Була надія, що внаслідок боротьби залишиться на власних землях хоча б та частина українців, котра заховалася в лісах, або ті, котрих ще не встигли вивезти. В організаційному пляні українські повстанці на терені Польщі входили в склад єдиної УПА на чолі з генералом Р. Шухевичем, зокрема в територіяльну структуру УПА-Захід. Остання в свою чергу складалася з 6-ти Військових Округ (ВО), куди відносився ВО-УПА "Сян" на чолі з М. Онишкевичем ("Орест").

Військовій Окрузі "Сян" підпорядковувалися три тактичні відтинки: №1 "Лемко", №2 "Бастіон" (Перемищина) і №3 "Данилів" (Холмщина). До кожного з них входило ще по дві сотні.

Тактичними військовими одиницями в краю були 4 курені: Миколенка ("Байда"), "Беркута", Івана Шпонтюка ("Залізняк") та Василя-Мартина Мізерного ("Рен"). Кожен з куренів мав по 4 сотні[2].

Така структура УПА свідчила про високий рівень організованости та дисципліни повстанців, які здебільшого діяли в умовах підпілля.

Максимальна кількість вояків УПА на теренах українських автохтонних земель складала 2,400 осіб. До них слід ще додати приблизно 1300 членів нелеґальної сітки ОУН на чолі з провідником краю Я. Старухом ("Стяг").

Керівники ОУН-УПА розуміли, що збройний опір насильницькому виселенню приведе до взаємних жертв, що було в інтересах як польських шовіністів, так і сталіністів. Тому керівництво повстанців видавало численні звернення, листівки, заклики до польського населення: спам'ятатися, а також спам'ятати польське військо, поліцію. У них були попередження про непотрібність пролиття крові, але якщо й надалі будуть допускатися знущання над українським народом, то УПА буде змушена вдатись до відплатних акцій. Зокрема, в одній із листівок, виданій у травні 1945 р. говорилось:

> "Ми свідомі того, що боротьба між українцями і поляками безцільна і шкідлива для обидвох народів, бо вона ллє воду на млин нашого спільного ворога — Москви. Ми за співпрацю з вами, поляками, з революційним підпіллям, а також за єднання в спільній боротьбі проти кремлівських гнобителів.
>
> Але не вибачимо бандитам пролиття невинної крові українського народу. Тому ми заявляємо, що на мордування українців, грабунок майна, спалення сіл... відповімо акціями помсти як проти міліції, так і проти цивільних банд... Постараємося карати тільки винних, але часом куля не вибирає. Ми не ведемо боротьби ні з польським населенням, ні з польськими революціонерами..."

У новому зверненні УПА до поляків говорилося:

"Поляки! Сьогодні вивозять нас, а завтра — вас. Наша доля є

---

[2] Молодий націоналіст. 1990. № 9. С. 3

однакова. Тільки вас ще обдурюють польським мундиром, гербом, виборами. Однак керує всім не польський народ, а Сталін і його кліка. Не вірте їм. Наша доля є однакова... Незадовго побачимось знову в Сибіру, в "тюрмі народів". Тож наша доля залежить від нашої спільної боротьби. Тож вставайте до цієї боротьби".

Закінчувалось звернення закликами:

"Хай живе вільна незалежна Україна!
"Хай живе вільна незалежна Польща!"[3]

Сотенний С. Стебельський ("Хрін") на Лемківщині видав наказ такого змісту:

"Розстрілюємо стільки польських боївкарів, скільки згинуло наших селян, і палимо стільки хат, скільки згоріло наших. Всюди ясно говорім, що це помста за напад, за наших замордованих селян, за наші спалені хати і за наші пограбовані маєтки. Наказую повідомити боївкарів, що віднині за кожне вбивство будемо відповідати вбивством, за підпал — підпалом."

Одночасно "Хрін" наказав:

"Не вільно забивати жінок, дітей і старих. Так нам наказує наша революційна мораль, хоч ворог чинить інакше, коли нападає на наші села".[4]

На жаль, польська сторона, заохочувана еміграційним урядом з Лондону та сталіністами, засліплена шовіністичним чадом, не визнавала автохтонність українців, їх права на національне життя і, як правило, не йшла на примирення, продовжувала проповідувати і організовувати погромництво українців. Тому УПА змушена була здійснювати відплатні акції і водночас ясно і тверезо оцінювала політичну ситуацію. Для неї було ясно, що головним винуватцем тих трагічних подій був Радянський Союз, який хотів розпалити польсько-українську війну. Але не так сталося, як хотілося Москві. УПА зуміла вилучити з боротьби польський народ і спрямувала вістря боротьби проти польських шовіністів і московсько-більшовицьких окупантів, як головного ворога.

За стратегією і тактикою діяльність повстанців в краю

---

[3] Наука і культура. Вип. 26-27. К., 1993. С. 213-215.
[4] Державність. 1992. № 3. С. 23.

можна поділити на три періоди: літо 1944 — весна 1946 років, літо 1946 — весна 1947 і з весни до кінця 1947 року. Протидія депортаційній політиці велася в двох напрямах: політично-пропаґандистському і військово-оборонному.

Починаючи з літа 1944 р. з боку УПА лунали заклики до прямих контактів з підпільною Армією Крайовою (АК), до примирення з поляками. У листівках, зокрема, відзначалось, що більшовицькі імперіялісти готують польському народу таке ж поневолення, як і українському. Тому їм слід разом стати на свій захист проти Москви.

Пропаґандистська діяльність УПА велася і серед закордонних представництв у Варшаві. Було навіть опубліковано відкритий лист "До цілого культурного світу", виданий великим тиражем різними мовами. У ньому засуджувано злочину депортаційну політику комуністів, що велася всупереч волі українців.

Військово-оборонна боротьба УПА здійснювала удари по ворожій комунікаційній системі. Висаджено в повітр'я і спалено сотні мостів, зруйновано залізничні колії, телефонні лінії. На дорогах викопувались рови, творились насипи, будувались барикади. Наступним кроком було нищення переселенських комісій. Все це здійснювалось з однією метою — не допустити депортацію населення.

Вищою формою боротьби УПА були збройні бої з польськими військовими загонами. Ось, деякі цифри: з 15 квітня до 15 травня 1945 р. повстанці розгромили 20 станиць польської поліції; у березні 1945 р. у битві біля с. Яселко (пов. Сянік) поляки втратили 72 вбитих; в бою біля м. Любича у березні 1946 р. повстанці знищили 55 польських вояків, а в Бескидах — 80. Внаслідок успішних дій влітку 1945 р. УПА контролювала територію відтинку "Лемко" з 6-ти повітів. Тут протягом травня-серпня існувала Українська Повстанська Республіка, вільна від ворожих військ. У ній всіма господарсько-соціяльними, культурними та військовими справами розпоряджалися самі українці.

Не зважаючи на певні військові успіхи, УПА від жовтня 1944 р. до половини 1946 р. втратила 285 бійців, що значно послабило бойовий потенціял армії.[5]

Ведучи бойові акції проти польських шовіністів, вояки УПА проявляли гуманізм щодо цивільного польського населення.

---

[5] Державність. 1992. № 3. С. 30.

Так, після того, як загін Польського Війська спільно із "Самообороною" населення Нєбєщани у січні 1946 р. знищили село Завадку Морахівську, де закатували 70 українців, сотня С. Стебельського ("Хріна") могла помститися на населенню Нєбєщан. Однак, вона цього не зробила, бо муроване населення можна було знищити тільки динамітом, а це могло привести до масових жертв.

Політично-пропаґандистська діяльність УПА щодо співпраці з польськими підпільниками інколи досягала окремих успіхів. Прикладом цього може бути співдіяльність повстанців з партизанськими відділами Армії Крайової під назвою "Воля і Незалежність" в тактичному секторі "Данилів", про що був укладений договір між командуванням обох армій 18 травня 1946 р. Співпраця між ними, хоч і не міцна, проіснувала до операції "Вісла" у 1947 р.

Спільною їхньою акцією був розгром польсько-енкаведистського ґарнізону в м. Грубешові в ніч з 27 на 28 травня 1946 р. Було знищено будинок УБП (управління громадської безпеки) і випущено з нього в'язнів. Спалено будинок правлячої Польської Робітничої Партії (ПРП).

У цілому, на першому етапі боротьба УПА на захист українців мала значний успіх. Це дало можливість зменшити терор польських боївок і АК, певною мірою заспокоїти українське населення. Переселення в Україну відбувалось більш-менш добровільно, спокійно.

На другому етапі боротьби УПА переживала значні труднощі. Внаслідок виступу проти неї шістьох дивізій Польського Війська повстанці змушені були передислокувати свої сили і йти в глибоке підпілля, конспіруючи свої частини в лісах. Ускладнювалась діяльність УПА і через спустошення і обезлюднення сіл та настання зими. І в цих важких умовах повстанці не припиняли бойових акцій. Тільки в середині 1946 р. вони провели 33 відплатні операції. Зокрема, у червні 1946 р. вояки УПА розгромили польсько-більшовицький загін в с. Явірник (Бірчанщина). Противник втратив 51 бійця, повстанці — 16. У названому часі повстанці роззброїли також 78 вояків підстаршинської школи Польського Війська в лісі Конюша-Корманичі (Перемищина) і вбили 34 польських солдатів. В одному із боїв, який відбувся 28 березня 1947 р. біля с. Яблонька на шляху із Сянока до Балигороду, було вбито генерала К. Свєрчевського. Його було виставлено на кулі сотні "Хріна", бо полякам був потрібний міцний арґумент, щоб ним

підпертися під час реалізації раніше заплянованої акції виселення українців з їх автохтонної землі. Однак це були епізодичні успіхи УПА. Опинившись у важкому становищі і відчувши на собі тиск військ трьох держав (СРСР, Польщі і Чехословаччини), повстанці почали втрачати свою силу. Почався третій, заключний період в діяльності УПА.

Внаслідок горезвісної акції "Вісла" весною 1947 р. близько 150 тисяч українців було депортовано з рідних земель Лемківщини, Бойківщини, Надсяння, Холмщини й Південного Підляшшя у північні та західні воєвідства польської держави. Цим самим нищилось автохтонне українське населення і, відповідно, мобілізаційна база УПА. Ці обставини змусили Повстанську Армію змінити свою стратегію і тактику. Замість тимчасових постоїв і перепочинків вона вдалась до систематичних рейдів і перемаршів.

Протягом першої половини 1947 р. УПА відбила 520 нападів і облав Війська Польського. Проте зазнала великих втрат, було вбито або схоплено 1,509 вояків УПА та 2,781 члена ОУН. Ці цифри засвідчують, що наступав критичний момент у діяльності повстанців.

Найстрашніше те, що було ліквідовано базу для УПА. Не стало українського населення. Зникла мета збройної боротьби.

У такій ситуації Головне командування УПА дало розпорядження припинити дальшу збройну боротьбу. Відділи ділилися на менші підвідділи. Деякі з них пішли в рейди на західні терени, інші повернулися в Україну.

Так закінчилася трьохрічна героїчна боротьба УПА на захист українців на теренах Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя. Вона не тільки вкрила славою українську зброю, але й створила важливий історично-політичний документ боротьби українців проти злочинного виселення з його прабатьківської землі, який повинен послужити нинішній справі визнання УПА на державному рівні.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ НАСЛІДКІВ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

СТЕПАН КРИНИЦЬКИЙ

Польща і Україна. Дві держави, два слов'янські народи в центрі Европи. І хоч мають вони спільну історію, та доля в них різна. Лиш тепер, коли розпалася остання імперія і Україна стала самостійною державою, польсько-українські відносини набувають нового змісту і мають міждержавний характер. Однак минуле, в якому було багато воєн, зрад і фатальних непорозумінь, лежить тягарем споминів і стоїть на заваді до поступу.

9 вересня 1944 року була підписана "Угода між урядом Української Радянської Соціялістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР". Комітет національного визволення був створений в Любліні в 1944 р. і діяв замість офіційного польського уряду, який був в еміґрації в Лондоні. Одним розчерком пера, за відомим більшовицьким взірцем вдалося зробити те, про що мріяли польські націоналісти роками. Ще йшла війна, ще не були встановлені кордони, а Польща на основі цього документу відразу позбулася біля 600 тисяч українців.

Історія виникнення цього документу нам не відома. З його змістом ми познайомились лише декілька років тому. В наших руках нема документів і доказів того, що українці просилися виїхати з Польщі. Все було зроблено без нас, за нашою спиною і без нашого відома. Було створено цілий переселенський штаб, аґітаційну машину, яка вміло робила свою справу. Шляхом обі-

цянок щасливого життя у вільній Україні, свободи національного розвитку, методами залякування і обману, а в багатьох випадках і провокацій, вдалося за короткий термін сплюндрувати квітучий край за Сяном.

Та і на цьому не закінчилась справа етнічної чистки. Після війни, в 1947 році, почався наступний її етап під кодовою назвою "Вісла". В далеких селах і хуторах залишилися поодинокі сім'ї, групи людей української національности. Діяли церкви, відкривалися поодинокі українські школи. З цим не могли погодитися ідеологи однонаціональної Польщі і під лозунгами боротьби з УПА проголосили війну мирному населенню.

28 квітня 1947 року шість дивізій Війська Польського і Корпусу Внутрішньої Безпеки (КВБ) оточили українські села о 4-ій годині ранку. Операційна група військ "W" під командуванням генерала С. Моссора приступила до вивезення українців на північно-західні терени Польщі. Протягом 2-3-ох годин люди мусіли зібрати своє майно і нести в руках, або везти його на возі до збірних пунктів. Для значної частини інтеліґенції, священиків, учителів пристанищем став табір Явожно. Тут їх сортували на групи A, B, C з відповідними результатами. Все населення було розпорошено в польських селах по 2-3 родини і без права повернення додому. В Ольштинському повіті переселення робили повторно, бо виявилося, що в одному регіоні було забагато українських родин.

Людей поселяли в зруйнованих хатах, все краще було давно захоплене місцевими і приїжджими господарями відразу після війни. Евакуйовані довгий час були в шоці, вони надіялись на скоре повернення додому. Деякі господарі, молодь таємно повертались до своїх осел, доглядали рештки господарки, урожай, щоб забезпечитися хлібом на зиму. Але існував поліцейський нагляд; їх відразу ловили й повертали назад, а частіше відправляли в Явожно.

Цей концентраційний табір для українців нічим не відрізнявся від Освєнціму — не функціонувала тільки крематорія. В'язні тяжко працювали по 12 годин у дві зміни за півлітри кави і шматок чорного хліба. Інколи давали цілого пересоленого оселедця без води, або суп з риб'ячих голів. В туалет водили по команді. Спали люди на дерев'яних похилих нарах без матраців, за невиконання норми в'язні терпіли наругу і знущання. Їх ставили "на стійку з цеглами в руках", примушували годинами стояти навкарачки, замикали в карцер і мучили допитами. Були випадки самогубства

на огорожі, по якій проходив електричний струм.

Табір мав 12 кулеметних веж, три ряди огорожі з колючого дроту, а від дороги — бетонну стіну висотою 5 метрів. В охороні працювало 18 офіцерів і 300 солдат. Серед в'язнів були жінки і навіть діти. Особливо тут переслідували священиків, інтеліґенцію. За 20 місяців в таборі було ув'язнено більше 3-ох тисяч мирних людей, з них більше 136 чоловік за короткий час загинуло. Тільки на початку січня 1949 року табір перетворили на тюрму для полонених воїнів УПА.

В 1948 році надії переселенців на повернення додому повністю розвіялись. 27 липня і 28 вересня польська держава прийняла декрети, на основі яких все майно, а також поля і ліси перейшли у власність держави. В цих декретах майно називалось "залишеним", або таким, "що не є у фактичному користуванні власників"[1]. І тут не вистачило сміливості відверто сказати, що це майно депортованих під час акції "Вісла".

Але й на цьому акція "Вісла" не завершилась. Органи польської влади виловлювали поодиноких людей, а найбільш західні лемківські села Біла Вода, Чорна Вода, Шляхтова і Явірки були виселені вже на межі 50—60-их років.

Протягом довгого часу люди, які були розкидані по всій Польщі не мали можливости відновити родинні зв'язки, шукали знайомих. Польський уряд постійно контролював (і контролює) їх релігійний, політичний та національний розвиток.

В результаті депортацій з етнографічної карти зникли Лемківщина, Надсяння і Холмщина, зникли умови етнічної цілісности народу. Багато населених пунктів було зруйновано, частину перейменовано на польський лад. На території Перемиської епархії до війни було 689 церков і 363 парафії. На сьогоднішній день 346 церков зруйновано, або знаходиться в такому стані, що реставрувати їх неможливо; 245 перетворено на римо-католицькі костели, 61 церква закрита, 9 перетворено в музеї, а 28 церков перебрала православна церква.[2]

То ж постає питання: яка мета депортацій і особливо акції "Вісла", що переслідували польські урядовці своїми діями? Вис-

---

[1] Галь Л. Що треба знати жертвам злочинної депортаційної акції "Вісла" // "Ватра" — квартальник об'єднання лемків у Польщі м. Горлиці, повіт Новий Сонч. 1993. №1. С. 3.

[2] Іванусів С. Церква в руїні. Торонто, 1987.

новки зробити неважко.

Більше 40 років представники української громади в Польщі зверталися і звертаються до своїх урядових установ з проханням засудити цю злочинну акцію, відшкодувати потерпілим і їх дітям хоч би моральні кривди. Урядовці або мовчать, або відбуваються формальними обіцянками, а представники української національної меншини і сьогодні мусять своєю поведінкою доводити лояльність щодо польської держави.

Першими з своїми претензіями до уряду звернулись переселенці з Зеленогірщини[3]. В 1956 році було створене Українське Суспільно-Культурне Товариство в Польщі. Вже на І з'їзді делеґати підняли питання про засудження акції "Вісла". Тисячі заяв і листів почали надходити до уряду. У 1957 році була створена комісія Ткачова[4]. Вона мала плян повернення депортованих, "бо землі стоять пусті, заростають бур'янами й хащами, хати стоять не заселені".

Настала так звана "відлига" 1958 року. Декілька десятків сімей повернулись з заходу Польщі, але мусіли викупляти свої оселі. Робились всілякі перешкоди для переселення, обмежувались права власників. Невідомо з яких причин комісія припинила свою роботу. Це викликало нову хвилю листів і звернень. Деякі активісти створюють громадські комітети боротьби за повернення потерпілим хоч би лісів.

В 1989 році Польща ступила на шлях демократичного розвитку. Сенат Польщі, який на 99% складався із делеґатів від "Солідарности", ухвалив засудити горезвісну акцію "Вісла". Об'єднання лемків Польщі, окрилене цим рішенням розробило проєкт "Про визнання депортаційно-каральної акції "Вісла" злочином проти людства" і направило його в Надзвичайну Сеймову комісію з тисячами підписів зацікавлених осіб. Подавав ці документи в комісію єдиний депутат від українців Володимир Мокрий.

Вибори 1991 року послабили ряди демократів. Новий міністер майнових відносин Януш Левандовський повів політику на розширення державної власности, а опрацьовування законів про відшкодування людських кривд вважав шкідливими.

---

[3] Ковальський М. Боротьба з наслідками акції "Вісла" // "Ватра". 1992. №1. С. 11.

[4] Галь Л. Чи буде реприватизація в Польщі? // "Ватра". 1994. №3. С. 3.

На захист і підтримку вимог українців Польщі виступили товариства "Лемківщина", "Надсяння" і "Холмщина" в Україні. Вони створилися в 90-их роках у західних областях України і об'єднують людей, які були переселені в 1944-46 роках. Метою цих товариств є збереження і розвиток етнічної самобутности переселенців, створення художніх, мистецьких і фолкльорних колективів, організація наукових досліджень і тощо.

Вже в січні 1992 року велелюдні збори, що проходили в містах Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей звернулись до Верховної Ради, до Президентів України і Польщі із зверненням про засудження акту депортації і відшкодування людських кривд.

В червні 1992 року відбувся І-ий Всеукраїнський конґрес лемків у Тернополі, в жовтні 1993 року проведено І-ий Всесвітній конґрес Світової Федерації Лемків у Львові. Головними документами і резолюціями цих форумів стали звернення до всіх державних установ України і Польщі, в ОБСЄ і ООН з вимогою захисту людських прав, засудження геноциду і відшкодування людських кривд всім потерпілим внаслідок депортації 1944-46 і 1951 років, а також акції "Вісла".

Протягом 1994-97 років наші представники зустрічались з членами Кабінету Міністрів, народними депутатами України Р. Круциком, М. Косівим, І. Біласом, І. Курасом, послами України в Польщі Г. Удовенком і П. Сардачуком, головою Верховної Ради О. Морозом, міністром О. Шульгою. В урядові інстанції передано понад 25 тисяч підписів громадян України на підтримку вимог депортованих. На сьогодні всі наші домагання завершились тим, що надійшов лист з Міністерства України в справах національностей і міграцій в якому говориться, що наші проблеми йому відомі, вивчаються і будуть вирішуватися на міждержавному рівні.

У виступі 26 червня 1996 року перед обома палатами польського парляменту Президент України Л. Кучма, зокрема, зазначив:

> "...Залишимо всі проблеми минулого історикам, візьмемо з нього лише те, що нас об'єднувало і зближувало. Докладемо всіх зусиль, щоб відносини між нашими народами стали взірцевими, як і личить добрим сусідам, провідним державам континенту. Сподіваюсь, ви погодитесь зі мною в тому, що спільною кінцевою метою має стати наближення того щасливого дня, коли пересічний

поляк побачить в пересічному українцеві, і — навпаки, — свого друга і брата. Це потрібно нам і на сьогодні і на майбутнє".

Це прекрасне побажання і, на жаль, тільки побажання. Всі проблеми минулого залишати нерозв'язаними неможливо, бо з них твориться теперішнє і навіть майбутнє. Нам потрібні добросусідські відносини. До цього нас зобов'язує географічне розміщення в центрі Европи і стратегічна роля на політичній та господарській арені континенту. Лише розумна, виважена і на засадах рівних з рівними співпраця в різних сферах забезпечить Україні й Польщі безпеку, мир і добробут на майбутнє. Від того, як будуть співпрацювати наші держави, залежатимуть безпека і стабільність в Европі й в цілому світі.

Необхідно поправити те, що було злого в минулому, наскільки це можливо. В усіх регіонах Европи нові держави сплачують компенсації в'язням концтаборів, "остарбайтерам" і репресованим, створюють умови для повернення депортованих народів. І тільки Польща не робить жодного зусилля, щоб засудити акт депортацій як злочин, як наругу над міжнародними законами про права людини. Ще й сьогодні чимало поляків завдяки пропагандистській обробці переконані, що вину за польсько-українські конфлікти несе тільки український народ, який боровся за свободу і незалежність.

Доки з боку польського уряду не буде прийнято відповідних рішень в цих питаннях, доки події на Волині в 1942-44 роках будуть трактуватися як причина акції "Вісла", доти всі угоди і договори між Польщею і Україною будуть означати формальне розшаркування один перед одним, своєрідний фарс доброго співжиття двох сусідніх держав.

Ідеться не про перегляд і пересування кордонів, а про встановлення елементарної справедливости і захист людських прав.

ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТИ

ЯРОСЛАВ МАНДРИК

Характерною особливістю даної проблеми є її дуже погане дослідження та розкриття в науковій літературі. Тому доводилось розглядати проблему фактично повністю. Крім того, її вивчення необхідно здійснювати строго за хронологією, інакше можна прийти до необ'єктивного висвітлення. Проблему слід ділити на періоди:

1) відновлення сталінщини в післявоєнний період;

2) хрущовська відлига та період правління в Польщі В. Ґомулки;

3) брежнєвський період, зародження дисидентського руху в СРСР та ПНР, відгуки про дану проблему української та польської діяспори;

4) зародження і діяльність демократичних сил у Польщі та Україні, їх реакція на дані події.

Щодо цієї періодизації змінювались погляди та ставлення населення Польщі та України до операції "Вісла".

Радянське керівництво та комуністична влада Польщі підтримали та підготовляли хід операції, брали в ній активну участь. Саме тому радянська офіційна пропаґанда і радянська історіографія твердили тільки про добровільний, погоджений з обох боків, мирний обмін польського та українського населення. Зокрема, так констатує ці події офіційна "Історія КПРС". Населення України, яке знало, що творилося в Польщі в ході здійснення операції "Вісла", на побутовому рівні засуджувало події, але публічно зробити це не можна було.

Значно активніше працювала українська діяспора. Абсолютна її більшість виступала за співпрацю, дружбу обох народів, віддзеркалювалось в працях Мирослава Прокопа, Петра Мірчука, Євгена Пастернака та інших. Зокрема, М. Прокоп писав, що серед українців панівним є погляд шукати шлях порозуміння з поляками, а це — передумова досягнення та збереження обома народами державної незалежности. В 1977 році в Гамільтоні (провінція Онтаріо, Канада) відбулася XI наукова конференція, присвячена проблемам комунізму та Східної Европи. Завданням конференції було не тільки зробити огляд історії польсько-українських стосунків, а й знайти найкращий шлях до досягнення взаємної згоди. Абсолютна більшість виступаючих — М. Камінський, Я. Пеленський, В. Монд, Я. Левандовський та ін. висловились за пошуки взаємозгоди між українцями та поляками на основі об'єктивного, наукового висвітлення післявоєнних подій у Польщі. Тільки один проф. М. Рудницький гостро звинуватив поляків за сумне минуле наших народів.

30 січня 1986 року Закордонний Представництво Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР) виступило із заявою "До питання українсько-польських взаємин", в якій привітав заяви польських організацій "Солідарність", "Свобода—Справедливість —Незалежність", "Визволення", "Воля" та ін., які висловились за покращення українсько-польських взаємин, для спільної боротьби за своє визволення, за розширення прав українців у Польщі.[1]

Польська діяспора в основній масі ставилась вороже до української, за винятком небагатьох діячів: проф. Р. Білінського, В. Борисевича, єпископа М. Рубіна. Зокрема останній постійно виступав за польсько-українську співпрацю, перший крок до якої — це визнання взаємно заподіяних ран і кривд, взаємне вибачення за них, але без роз'ятрювання ран, бо вони викликають тільки сліпу ненависть. Активні позиції займали К. Савицький та З. Ковалевський. З. Ковалевський відомий своїми публікаціями в українських виданнях. Так, в 1991 році він видрукував в Україні статтю: "Польська демократична громадськість мусить знати про Українську Повстанську Армію", в якій про операцію "Вісла" сказано:"...ця злочинна депортація українців мала на меті не лише ліквідувати український визвольний рух. Як і попередні масові депортації, ця мала на меті покінчити з існуванням суцільного

[1] Сучасність. 1986. №1. С.44.

українського масиву на сході Польщі з метою досягнення національної однорідності Польської держави".[2]

Своє вагоме слово про репресії та депортації українців у Польщі сказала "Солідарність". Керівництво цієї демократичної організації засудило згадані події. Я. Куронь у кінці 80-их років заявив, що офіційна пропаганда в Польщі після війни спеціяльно нагнітала антиукраїнські настрої. Зокрема, возили туристів на екскурсії в села, знищені польськими партизанами, а говорили, що це справа рук УПА. Писали, що бійці УПА перебували в радянських концтаборах спільно з есесівцями та гестапівцями. Значить, вони-спільники, спільно нищили поляків і Польщу. Тому репресії проти українців абсолютно оправдані.[3] Різко критично оцінив акцію "Вісла" доктор В. Наімовський, член керівництва Комітету Оборони Робітників (КОР), який відіграв визначну ролю у створенні "Солідарності". Зокрема, в 1980 році він писав: "...незалежно від того, хто мав рацію в 1944-1947 роках і чи виселення українців з їхньої території було єдиним можливим способом закінчити війну (проти УПА), треба усвідомити, що це був акт несправедливости супроти сотень тисяч людей".[4]

Тепер зупинимось на обставинах в самій Польщі після війни. Відносини між поляками і українцями тут особливо загострились. Основна маса поляків сприймала українців, як ворожий елемент. Ці стереотипи вміло підтримувало сталінське керівництво СРСР, метою якого було пересварити народи. Так легше було ними управляти. Особливо негативне було ставлення місцевого польського населення до депортованих на колишні німецькі землі українських переселенців. Їм надавали найгірші німецькі господарства, постійно називали бандитами.

Протягом 1947-1956 років українці пережили десятиліття переслідування, вони не мали своїх організацій, установ, церков. Акція "Вісла" остаточно розгромила Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ) в Польщі. Всього було знищено, перетворено на різні склади та підсобні приміщення 350 храмів. Більшість римо-католицького духовенства підтримала ці дії офіційних влас-

---

[2] Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати про Українську Повстанську Армію // Наука і культура. К. 1991. вип. 25. С.24.

[3] Сучасність. 1989. №12. С. 38.

[4] Наімовський В. До тисячоліття хрещення Руси-України // Сучасність. 1980, №13. С. 29.

тей. Церковні святині були забрані, зокрема, так було зроблено в Кракові. Керівництво католицької церкви в Польщі підтримало рішення комуністичного режиму в Польщі і відмову створення парафій УГКЦ.

В 1952 р. Політбюро ЦК Польської Об'єднаної Робітничої Партії прийняло рішення про покращення господарського становища українців та посилення їх політичної активности. Конкретні заходи на його виконання були прийняті тільки в 1955 р. На початку 60-их років поступово стало відроджуватись українське життя в Польщі. В 1957 р. ЦК ПОРП прийняв резолюцію, яка офіційно дозволяла українцям повертатися на свої господарства на південно-східні землі. Дозволено утворювати школи, видавати газети, підручники. Здавалось би, рішення прийняті правильні. Однак, розвиток українського життя в Польщі дальше йшов дуже повільно. Він був під постійною контролею Міністерства Внутрішніх Справ.

І в початках 90-их років уряд республіки офіційно не цікавився розвитком національних меншин, не велася діяльність задля їх національного відродження. Твердо продовжувалась політика на перетворення Польщі в "етнічно однорідну державу". В офіційних підручниках відносини між українцями і поляками свідомо перекручувались. Зокрема, в книзі Я. Гергарда "Заграва в Бескидах" говориться, що поляки — це жертва інших народів, в тому числі українців, а Польща нікого і ніколи не підкоряла. Всі українці — це люди з антипольськими настроями, бандити, німецькі колябораціоністи. Цей підручник був обов'язковим для вивчення в середніх школах і вищих навчальних закладах Польщі.

В 50-их роках була створена в Польщі одна основна українська організація — це Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ), яке мало 4 воєвідських і 14 повітових осередків, 205 гуртків, які об'єднували 4,753 членів товариства.* Ці активні діячі українського просвітницького руху постійно зазнавали тиску з боку комуністичної влади Польщі, дискримінаційних переслідувань, їм постійно створювали перешкоди на шляху національного розвитку. В середині 60-их років серед польського громадянства було проведено опитування про ставлення до національних мен-

* Зараз в Польщі діє Об'єднання Українців Польщі, що створилось на місце УСКТ. — *Ред.*

шин республіки. Більшість опитуваних показали себе відкрито налаштованими антиукраїнськи.

В кінці 80-их років були спроби дещо нормалізувати українську проблему в Польщі. Перш за все, у ставленні до Української греко-католицької церкви. Покращились стосунки УГКЦ і польського єпископату. Тут необхідно підкреслити, що значна заслуга в цих змінах Папи римського Іоана-Павла II. Позитивні зрушення були схвально зустрінуті керівництвом УГКЦ в Польщі. В 1982 р. в Ченстохові о. Йосиф Романюк заявив: "Стоїмо разом перед нашою спільною Матір'ю, історія наших народів — польського і українського — століттями була спільна, єднала нас та сама католицька віра".[5]

Аналогічні заяви прозвучали і з боку керівництва католицької церкви Польщі. В 1987 р. в Римі відбулася зустріч польських і українських єпископів. Виступаючи на ній, примас М. Ґлемп підкреслив: "Нині гнітить нас звичка оскаржень, упереджень, а також спогади про сльози і кров. Не вільно нам починати ліцитацію, хто кому винен більше кривд. Це ні до чого не доведе"[6].

Здається, що проблема зрушилась з мертвої позиції. Однак це тільки поверхневі враження. Громадськість Польщі в основній масі не підтримує ці зміни. Події, пов'язані з акцією "Вісла", не зустріли рішучого осудження.

Таким чином, роблячи висновок, можна констатувати, що проблеми репресій та терору, пов'язаних з проведенням злочинної акції "Вісла", є надзвичайно гострими як в сучасній Україні, так і в Польщі. Антиукраїнські настрої польського населення повинні отримати відповідну оцінку громадян України. Наш польський сусід має зрозуміти, що Українська Держава є, що ми готові її захищати.

---

[5] Сучасність. 1982. №5. С.39.

[6] Сучасність. 1987. №6. С.41.

ЗГУБА ЛЕМКІВЩИНИ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ*

СТЕПАН МАКАРЧУК

В історії українсько-польських відносин насильницьке виселення лемків з їх рідного краю 1944-1947 рр., як рівно ж і несправедливе виселення з рідних сторін українців Надсяння і Холмщини виявилось найсумнішою сторінкою в багатовіковій взаємній боротьбі й співжитті обох народів. Для польської сторони глибокою раною на національній свідомості відбилася теж недобровільна депортація поляків із західних областей України. Від днів тої національної драми, в першу чергу українців, минуло пів віку. Ще живуть покоління людей, які були піддані холодному міждержавному експериментові й для яких втрата батьківських сторін і досі гіркотить життєву долю і крає серце. Але не тільки це змушує нас повертатися думкою до тих кривавих 1944-1947 років і знову та знову ставити одні й ті ж питання:

— чому не гасне туга за батьківським краєм?

— що втратив український народ і чи виграла Польська держава від ліквідації української національної самобутности Лемківщини та інших сторін?

— чому так званому розв'язанні українсько-польського спору було поставлено знак рівности між державною і етнічною територіями?

— чи справді до згуби Лемківщини причинилися ОУН і УПА?

— чи все робилося за вказівкою Сталіна і його імперії?

— хто головний винуватець згуби Лемківщини на поль-

* Наукова конференція "50-річчя депортації". Львів, 1994 р.

ському боці?

— хто ж вони "лемки" і яким є їхнє відношення до української, польської та інших націй?

— і те, чи жити лемкам як самобутній етнічній групі, чи мають вони майбутнє?

Не можемо ставити за завдання дати відповіді на ці та інші питання в одній доповіді. Але не можемо й обходити їх.

Як відомо, митарства сотень тисяч сімей формально були започатковані Угодою від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і ПКНВ. Угода передбачала здійснити "добровільне" переселення українців з меж Польської держави в УРСР, а поляків і жидів польського громадянства з УРСР в Польщу вже до кінця 1944 р. Проте, не зважаючи на численні об'єктивні ворожі українському населенню чинники, що, здавалось, мали б підштовхнути виїзд українців з Польщі, Угода реалізовувалась аж до середини липня 1946 р. І тим не менше, не дала бажаних результатів як для тодішнього польського керівництва, так, на жаль, і для так званого українського. З 700 тис. українців (за оцінками польських авторів), що опинилися на захід від нового державного радянсько-польського кордону, в УРСР виїхало близько 483 тисяч, а близько 220 тисяч, за оцінками, продовжували залишатися на корінній території. Це число, вважали на польському боці, мусіло бути більшим, оскільки тисячі так званих добровільних переселенців всілякими способами поверталися в рідні краї. І ось, в головах і кабінетах "власть імущих", не відомо, де раніше — в Москві чи Варшаві — народжується ще один злочинний плян: з усією беззастережністю застосувати до нескорених українців збройну силу. Злочин, що згідно Угоди 9 вересня, враховуючи реалії Другої світової війни, мав моральні виміри, підносився на кілька величин і об'єктивно набирав кримінального характеру. Проти українців Закерзоння в один фокус збіглися імперські та шовіністичні інтереси ворожих державницьких та політично-ідеологічних потуг. Москва не хотіла мати у майбутньому будь-якої української сили поза межами стлумленої української РСР. Комуністична Варшава у ліквідації українства в Польщі бачила засіб завоювання на свій бік розбещеної шовінізмом ендецько-людовської опозиції і зміцнення, таким чином, власного становища. Імперії заходу одержували можливість кинути українську кістку польській антирадянській і антиукраїнській політичній еміґрації, і навіть нові чехословацькі вожді шляхом знищення українського народу в Польщі

надіялись вибороти для себе моральне право наступу на українство у власній країні. На цьому фоні окреслюється у всіх своїх антиукраїнських виявах польський інтерес. 27 серпня 1947 р. Болеслав Бєрут формулював його так: "Українське і білоруське населення, відірване від своєї вітчизни, внаслідок давнього штучного поділу, повертається тепер до неї. В принципі, від Польщі відходять землі з національно чужим неселенням. Польща позбувається вогнищ постійного неспокою, постійних внутрішніх заворушень. Тим способом питання розв'язується в дусі взаємних інтересів, в дусі ідеї однонаціональної держави. Це має величезне значення для дальшого розвитку Польщі не лише як основа приятельського співжиття між сусідніми народами, але рівно ж як основа тривалости загальноевропейського миру" (1, с. 356). Польські комуністи у 1945 р. стали під прапор, піднятий ще на початку століття Романом Дмовським. Але, якщо Дмовський та його послідовники з ендеції, а також з людовців і неопілсудчиків (Станіслав Грабовський, Вінценти Вітос, Анджей Гертих, Войцех Васютинський вбачали можливість побудови "паньства єдналітеґо" шляхом асиміляції українців, білорусів, литовців на їхній корінній землі, то комуністи у 1944-1947 рр. вхопилися за ідею асиміляції українців через вигнання їх з рідних земель і розсіяння серед польського оточення на так званих "землях одзисканих". З часу припинення дії угоди від 9 вересня ідея насильницького вигнання українців з рідної землі з метою досягнення "єднолітосьці народовей" стала головною в антиукраїнській політиці. З середовища військових і чиновників її ініціюють шовіністичні елементи, а варшавське Політбюро на їх основі, крок за кроком, готує акцію, що потім дістане горезвісну назву акції "Вісла". Відомий цінний збірник документів "Акція Вісла", підготовлений і виданий Євгенієм Місілом у 1993 р., дає можливість простежити ту лінію. 14 лютого 1947 р. староста Нового Таргу, Лєї, подає пропозицію до Краківського воєвідства, "щоб створити пограничні повіти чисто польськими, що, зрештою, лежить в інтересі держави, і щоб усунути проблему лемків з польської політики, показовим було б переселення лемків в глибину Польщі" (2, с. 51). 20 лютого 1947 р. за наслідками інспекції воєвідських комітетів безпеки в Катовіцах, Кракові й Любліні генерал Моссор пропонував керівникові державної комісії безпеки, міністру оборони маршалу Жимєрському вже "весною провести енергійну акцію переселення тих людей і одинокими родинами розпорошити їх на всіх 'Землях одзисканих'"

(2, с. 53). Генерал тим самим пропонував усунути "нєбезпеєченьство вєлькєй ірредєнти на пшишлосьць". Аналогічні пропозиції піднімали воєвідські управління, якби йшлося не про маси і народ, а про якогось окремого, кримінального злочинця. В цих умовах відбулося вбивство генерала Кароля Свєрчевського. Євген Місіло правильно вказує, що документи розслідування справи не дають підстав її однозначно трактувати.

Маховик підготовки злочинної акції набрав ще більших оборотів, рівно ж як і її політичне "обґрунтування". В квітні (16-го) появляється проєкт організації спеціяльної акції "Всхуд" (потім перейменованої на "Вісла"). Перше речення цього документу було сформульоване так: "Розвьонзаць остатечнє проблем українскі в Польсце" (2, с. 93).

Але вже ж тоді, в квітні, офіційні чинники, очевидно, дещо спохопились. Після 28 квітня, коли наступила кривава реалізація акції, на перший плян виступив арґумент необхідности розгрому підрозділів УПА, очищення від них Лемківщини, а також східніх територій Жешівського і Люблінського воєвідств. Але й у процесі акції її виконавці не раз признавалися про свою завітну мрію. Наприклад, воєвода Краківський, 3 червня, обґрунтовував "донжносьцьом до ствоженя паньства єднолітеґо под взглєндем народовосьцьовим" є необхідність виселення лемків з Ново-Сончського та з Новотаргського повітів, хоч, як відомо, в тих повітах лемки не становили великих масивів.

Яким мало б бути наше ставлення до арґументу про виселення, як засобу збройної боротьби з загонами УПА і українським націоналістичним підпіллям? Звичайно, в тих умовах, коли великий сусід-диктатор на сході вів беззастережний наступ на збройне знищення бандерівського руху в західніх областях України, не можна було очікувати якоїсь іншої політики з боку польського сателіта. СРСР, Польща, Чехословаччина творили у своєму ставленні до українського незалежницького руху одну ворожу силу. Цей рух трактувався, насамперед, як осколок німецького фашизму. І радянська, і польська пропаґанда при цьому не гребували жодними фальсифікаціями. Особливо, безсоромно експлуатувалась брехня про походження УПА від дивізії СС-Галичина та про те, що командири українських курінів є, нібито, офіцерами СС. Брехня була розрахована на польського обивателя. В українському, і зокрема в лемківському середовищі, вона не мала жодного успіху. Лемки навдивовиж, як це видно з польських

документів, майже одностайно підтримували українських воїнів.

Вже в останні роки антиукраїнські сили на російському і польському боці, а також і в середовищі частини лемків почали вдаватися до псевдонаукових та ідеологічних конструкцій з метою протиставити лемківську етнографічну групу українському народові (етносу). Поряд з домінуючими поглядами на лемків як субетнос українців, їхню етнографічну групу зі своїми унікальними культурно-побутовими і мовними рисами, відродились прихильники трактування лемків як субетносу польського народу, "рівноправного члена польської етнічної спільності" (3, с. 378). Крім цього, знайшов послідовників також погляд на лемків як окремий народ (етнос), що в давньому минулому хоч і мав спільну основу з українцями, в пізніші часи викристалізувався в самостійну етнокультурну спільність XX ст., коли галицькі консерватисти, а за ними також ендеки, хадеція та інші заперечували існування русинського (українського) народу взагалі й приписували його, нібито, винайдення галицькому австрійському губернатору Стадіону. Так було під час проведення перепису населення 1931 р., коли було прийнято мову українців записувати чи то українською, чи то русинською, чи тутейшою, чи гуцанською і т. д., з чого скористалася антиукраїнська політична думка, доводячи відсутність будь-якої непольської національної більшости в так званій Малопольсце Всходнєй. На російському боці й досі мусується думка про те, що українці не народ, а "малороссийское плем'я", така собі етнографічна група росіян. Варто згадати хоч би статтю О. Солженіцина "Как нам обустроить Россию", що вийшла окремою брошурою у 1990 році. На фоні цього історичного досвіду цілком зрозумілими є різного роду сентенції і навколо лемків. Однак, етнічна ідентифікація лемків як етнографічної групи українців є очевидною не тільки під кутом зору їх походження, етнічної свідомости, мови, особливостей господарсько-побутового укладу, близького до укладу інших українських гірських груп, звичаїв і обрядів, фолкльору, але і з досвіду їх національного пробудження в середині XX ст. та гідної подиву участи в українському національному, в тому числі збройному, опорі проти наступу так званої польської робітничо-селянської влади на елементарні національні права українців у Польщі. Сьогодні навіть важко собі уявити, як влада народу з великими визвольними традиціями вже в середині XX ст. вдалася до заборони національної школи для близько-споріднених українців, до

заборони греко-католицької церкви, обмеження діяльности православної автокефалії, обмеження громадських прав українців в питанні придбання землі за рахунок парцеляції великої власности та ін.?

Очевидно, збройна боротьба УПА в Закерзонському краю і на Лемківщині, зокрема в 1946-1947 рр., в конкретних умовах не мала шансів на успіх, на те, щоб відстояти національні права українців.

Але, якби тоді не було, одне є однозначним: ту боротьбу підтримував увесь лемківський народ. З численних польських реляцій з поля боїв на Лемківщині складається враження не про боротьбу урядових військ з "українським фашистським бандитизмом", як називалися загони УПА, а про всенародну війну українців Карпат, Надсяння і Холмщини проти так званої Польщі Людової. Чого варте одне лише визнання військової слідчої комісії обставин вбивства Свєрчевського, складене 17 квітня 1947 р.? Комісія ствердила, що не може точно встановити нападників "на скутек цалковітего браку аґентури в подзємю" (2, с. 113). 22 квітня 1947 р. у своїх "Витичних..." для війська шеф штабу "Вісли" полковник Хілінські так само стверджував, що "банди УПА користуються великим авторитетом серед українського населення, в очах якого є армією, що бореться за "самостійну Україну" (2, с. 145). 25 квітня "Порадник теренови жолнєжа" знову констатував, що "українці, які залишились на території південно-східніх повітів Речіпосполитої, становлять для бандитів натуральну допомогу" (2, с. 189). 28 квітня 1947 р. командування групи "Вісла" знову стверджувало, що "на всьому просторі Перемиського, Сяніцького, Ліського повітів більшість українського і мішаного населення співпрацює з бандами УПА" (2, с. 200). 2 травня 1947 р. шеф кабінету міністра оборони Польщі полковник Лентовський писав про 80% населення "уповської постави" (2, с. 214) і т. д. Якщо це так, а джерела українського походження, хоч би з недавно виданого "Літопису нескореної України" (Львів: Просвіта, 1993) так само однозначно стверджують про повну солідарність лемків з українською справою у 1944-1947 рр., то на чому ж ґрунтуватись сумнів про співвідношення лемків до українського народу.

Але раз ми стверджуємо чи не повну солідарність цивільного лемківського населення зі збройною боротьбою УПА, то чи не повинні тим самим виправдати курс польського уряду на повне виселення з рідних країв того цивільного населення?

Відповідаю: з позицій ідейних та політичних постулатів того уряду насильницьке виселення видавалося чи не найбільш вигідним засобом боротьби. В той же час не тільки українська історична думка, але й загальнодемократична, також об'єктивна польська історіографія розглядають як самі ідейно-політичні, так і правові основи діяльности тодішнього польського уряду антизаконними. За результатами виборів до сейму у січні 1947 р., у Польщі, в лютому, почав функціонувати коаліційний уряд ППР-ППС — президент Б. Берут, прем'єр Ю. Циранкевич, віце-прем'єр В. Ґомулка. Так було передбачено у листопаді 1946 р. на зустрічі зі Сталіном у Сочі. Але з багатьох політичних питань уряд виконував волю Політбюро ЦК ППР, що жертвою українства в Польщі прагнув заручитися підтримкою польської внутрішньої і еміґраційної реакції, в кінцевому підсумку у великій політиці був маріонеткою московського політбюро. Домінуюча роля ППР в коаліції особливо виявила себе в тому, що МБП (Міністерство безпєченьства публічнеґо) і МОН (Міністерство оборони народовей) перебували у її монопольному віданні. Під покришкою Політбюро ЦК ППР польський уряд вчинив злочинну акцію "Вісла". Показово, що оголошена 22.02.1947 р. амнестія щодо політичного підпілля, в тому числі на організаторів убивств, не поширювалась на УПА. Отже, сам польський уряд навіть не передбачав ніякої альтернативи розгрому УПА. Зрештою, заслуговує такої ж неґативної оцінки діяльність тодішнього уряду Української РСР, який делеґував до Львова уповноважених "по повешению", а з так званою повиною приймав тільки тих учасників підпілля, що беззастережно приймали радянський режим. Український уряд був співучасником виселення у далекі райони Півночі й Сибіру в 40-их роках понад 100 тис. цивільних жителів західніх областей України.

На цьому фоні гостювання в Кракові 8-9 травня 1947 р. делеґації уряду УРСР на чолі з заступником Голови Ради Міністрів (коли з того ж Краківського воєвідства силою відривали українців від матірної землі, рідних осель) і досі виглядає як національне блюзнірство.

Реалізація акції "Вісла" згубила відвічний український край — Лемківщину. Вигнавши з нього суцільно все корінне населення, акція тим самим ліквідувала відвічну етнонаціональну специфіку краю, що вузькою в 20-30 км смугою північного Карпатського хребта простягався приблизно 100 км на північний

захід через південні частини повітів Санік-Березів-Кросно-Ясло-Горлиці-Грибів-Новий Сонч аж до верхів'ї Дунайця. Не стало чути тут українсько-лемківського звучання назв сіл Барвінок, Березка, Бистре, Дубрівка, Верхомля, Жидівське, Зубик, Крайне, Криниця, Климівка, Кам'яна, Мушина, Мушинка, Одрехів, Свіржова, Смерековець, Поворозник, Хрещата, Шаринське, Чорне, Щавне, Явірки та ін. По давній лемківській землі перестали ходити Івани, Андрії, Василі, Миколи, Мирони, Луки, Юрії, Прокопи, Сидори, Григори, Федори, Ганни, Марії, Одарки, Наталки, Ксенії, Оксани, Олени. В застрашуючі, поруйновані цвинтарі перетворилися сотні сіл і тисячі осель. Уряд розробив програму залісення колись української лемківської ниви поверхнею понад 50 тисяч гектарів.

В українській людині така розплата з частиною її народу звичайно ж не може не викликати болю національної душі. Розуміється, розправи над Лемківщиною ми не пов'язуємо з державною приналежністю території. То питання іншого порядку. І хоч ми є послідовними прихильниками встановлення державних кордонів за національним характером території, все ж, необхідно враховувати, що при такому встановленні кожного разу вступають в дію й інші фактори: історична державна традиція, інтереси великих держав світу, взаємні інтереси різної якісної вимірюваности та інші. Так зване розв'язання українського питання в Польщі оцінюється як злочинне не через те, що в 1944-1945 рр. до складу повоєнної Польщі було віднесено західні смуги української етнічної території з населенням приблизно 700 тис. українців, а через те, що було прийнято рішення найжорстокішими методами ліквідувати національну своєрідність тої смуги. Зрештою, це, здається, не принесло користі й польським інтересам. Політики, які очманіли від ідеї однонаціональної держави, національної зверхности, на ділі діяли і продовжують діяти на шкоду також власному народові. Тут ми повинні констатувати, що в своїй масі польський народ, у 1947 р., акції "Вісла" соромився, осуждав її. Оперативні донесення виконавців акції дуже часто сповнені скарг на польське місцеве населення, яке допомагало українцям в оформленні фальшивих документів, переховувало тих, хто ухилявся від виселення, не рідко подавало допомогу українському підпіллю. Звичайно ж, що, не від добрих намірів життя, влада взяла курс на виселення не лише українських сімей, але і всіх без вийнятку мішаних родин. У великій мірі, отже, акція була також війною проти власної нації.

В одному з листів, на ім'я першого секретаря ЦК ППР

Владислава Ґомулки, група поляків з Кросного закликала вождя припинити акцію, схаменитися: "Лемківщина робить пригноблююче враження величезного цвинтаря..., — писалося в листі. — Терор і варварство, з якими викинуто наших братів з відвічних і бідних, але ж ними укоханих садиб за те, що не записалися на виїзд, залишаться в історії чорною плямою на нашій молодій робітничо-селянській республіці" (4, с. 154-155).

Але держави, як машини з власним інтересом та інстинктом самозбереження, дуже часто не керуються інтересами народів. Демократичній думці важко збагнути логіку шовіністів, що, наприклад, однонаціональне "єдноліте паньство", це більше досягнення, ніж існування поряд в одній державі двох чи кількох, чи й багатьох самобутніх етносів і їх оригінальних культур.

Інтереси держав не завжди співпадали з волею народів, і та воля не раз душилася кривавим способом.

Нам залишається відповісти на запитання, чи вдалося польському урядові реалізувати наміри організаторів акції "Вісла", досягти при її допомозі та засобом розсіяння українців їх повної асиміляції, польонізації?

Відповідь очевидна. Українці в Польщі зберегли себе і не попрощалися з надією на своє існування та розвиток українського національного життя в Польщі і в майбутньому. Зі свого боку думаємо, що це також в інтересах Польської держави.

Разом з усіма українцями зберегла себе і лемківська етнографічна група. Найжорстокіше випробування, застосоване проти неї — розсіяння, не вбило усвідомлення спільного походження з однієї батьківщини, усвідомлення приналежности до великого українського кореня і його культури, не зруйнувало неповторности лемківського менталітету, не загубило мови народу.

Напрошується ще одне запитання: чи вистачить лемківській спільноті сили в умовах існуючих внутріпольських реалій перенести, бодай частину, лемківського людського елементу, лемківської народної і професійної культури на землю батьків, наповнити історичну назву краю змістом, що дав би підстави сказати: Лемківщина відроджується. Підрахували, що приблизно 5% лемківських родин від числа виселених вже вернулися попід Бескиди. Напевне, пройдуть ще десятиліття, коли можна буде сказати: на історичній Лемківщині живуть лемки, або ж: на історичній Лемківщині лемків немає. Яка відповідь стане реальністю буде залежати від багатьох факторів:

— від самоорганізації лемківського елементу в Польщі, тобто від суб'єктивного фактора;

— від української політики Польської держави;

— від українсько-польських міждержавних відносин.

На українському боці хотіли б, щоб стала реалізованою відповідь перша.

Використані джерела

1. Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Część pierwsza. Rzeszów, 1993.

2. *Misiło E.* Akcja "Wisła". Warszawa, 1993.

3. *Pudlo K.* Dzieje Łemków po Drugiej wojnie światowej (Zarys problematyki) // Łemkowie w historii i kulturze. Część pierwsza. Rzeszów, 1992.

4. Зустрічі. Часопис студентів і молоді української інтеліґенції. Варшава, 1989, № 19 (1).

ТРІЯДА: ҐЕНОЦИД — СУД — РЕСТИТУЦІЯ

Про вищу культуру грабіжників та про дружбу між народами

МИХАЙЛО ДЗВІНКА

Відношення польської влади та її активістів до української національної меншини, таки польських громадян в 1944-47 роках, себто часу свідомого, цілеспрямованого й спеціяльно організованого державою ґеноциду, народовбивства та остаточного рішення українського питання в Польщі, треба розглядати з перспективи біології. Культури це не торкається. Цивілізація, ширше розуміння культури — це те, що творче й що відділює людей від тварин. Ґеноцид, вчинений людиноподібними тваринами, вміщується лише в біологічну систему натурального права. Біблія стверджує, що людина у природному, невідродженому стані є лиш твариною (прип. 3:18). Це й є т.зв. первородний гріх, якого досі не було викорінено, кров'ю пророків не відкуплено і первні людської натури дають свої наслідки.

Однак, навіть у природі існують своєрідні "гуманні" права. Наприклад, симпатичні бджілки вже сорок мільйонів літ ведуть свій солодкий бізнес, нікому не чинять кривди. Змія найперше сичить-остерігає, а потім кусає. А злочинці з польсько-державного апарату найперше кусали нас смертельним ядом, дослівно й переносно, а потім сичали на нас, і так десятками років. Тварини без сенсу себе не вимордовують, а вже напевно не кидають живими до вогню.

Ось, спогад Анни Прядки, друкований у "Нашому Слові" (Варшава, 21 липня 1996 р.):

> "22 листопада 1945 р. до Волі Петрової приїхало Військо Польське, вояки позганяли до нашої нової дерев'яної хати мужчин і жінок, були й діти. Разом з нашою родиною, а було нас чет-

веро: я (12 років), брат Андрій (15 років), сестра Марія (10 років), мама Єва — в хаті було десь 50 осіб. Наш батько Іван Стефура разом зі своїм братом сховалися до криївки. Військові поляки облили хату бензиною, станули перед дверима й вікнами, а потім підпалили хату разом з нами. Хто пробував рятуватися, того били й назад кидали у вогонь. Коли хата розгорілася на добре, забралися геть. Ми в горіючій хаті почали кричати, витягати один одного і рятуватися, як хто міг. Я душилася димом, сестра й мама мали обпалені голови. Якось нам вдалося витягнути вже непритомного брата Андрія, якому з носа йшла кров. Ми були врятовані. Разом з нами врятувалося 12 осіб. (...) Однак хата згоріла, а в ній згоріло живцем десь 38 осіб (...).

Під вечір збіглися люди, повитягали з пожарища трупів, а коли потемніло, закопали в спільній ямі, недалеко від спаленої хати."

Треба ще більше прикладів на "гуманність" польського війська і польського уряду? Це була далеко не одна лише масакра українського сільського населення. Згадати хоч би розстрілювання мешканців села Завадка Морохівська, Павлокома, Пискоровичі та інших. За три роки "мирного часу" від вересня 1944 до червня 1947 рр. військо та численні льокальні польські банди стріляли, мордували, грабили, тортурували і виганяли з хат українських селян, щоб позбутися чужого їм національного елементу на території, яка припала Польщі після війни, "народній" Польщі.

Люди крилися, організували самооборону. Ніщо не помогло і ніхто не поміг. Волею польського народу, його уряду і духовенства мала бути проведена етнічна чистка і українська національна меншина мала припинити своє існування. Таку долю мала вся українська етнографічна територія — Закерзоння (Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя). Тут, на приблизно двадцяти п'яти тисячах км^2, суцільною масою жило українське сільське населення, близько одного мільйона людей. В часі ґеноциду на схід депортовано, за статистичними даними, 481,000 українців, а на понімецькі землі, "відзискані землі", примусово виселено при допомозі ВП* понад 150 тис. На "понімецьких землях" жило до війни біля сім мільйонів німців. Були вони брутально вигнані совєтськими і польськими військами. З усіх східніх німців у часі вигнання згинуло два мільйони цивільних людей. Перші польські поселенці на цих землях перебирали даром найкращі сільські

* Війська Польського (в скороченні).

господарства, часто з усім сільсько-господарським обладнанням — в поспіху німці все залишали. З такою самою радістю поляки перехоплювали, хоч набагато бідніші, трагічно полишені українські хати, церкви, засіяні поля та інше добро на Закерзонні.

> "Вершиною тих терористичних дій була акція "Вісла", навесні 1947 р., що мала характер знаної тепер з інших районів світу "етнічної чистки", значить, намагання тотально вирвати українців з їх рідних земель."[1]

Завершенням процесу вислення і "чистки" було запроторення близько чотири тисячі мужчин, жінок та нелітніх до концентраційного табору в Явожні, де відбирали людям здоров'я і життя.

Переселені українські селяни на понімецькі землі були піддані поліційному наглядові. Арештували багато людей, яких підозрівали у співпраці з українською самообороною, зокрема УПА. Кожний, хто думав по-українськи, був "націоналістом", себто злочинцем.

Влада взялася за затирання слідів українського існування на виселених землях. Так само швидко знищували сліди німецької культури на західніх землях. В 1949 р. видано закон про удержавлення "опустілих земель". Потім пішли інші антиукраїнські закони, офіційні й тайні, про які щойно тепер довідуємося.[2]

> Знищивши українців як етнічну масу-силу, польська влада розпочала донищувати окремих діячів, які ставали на заваді асиміляційного процесу. Коли українське населення якось прийшло до себе економічно, то, зокрема, після 1956 року, забажало мати організовану статутну діяльність. І тут влада показала зуби в стосунку до українських сміливців, відчайдушних аматерів. Українська професійна інтеліґенція, якої тоді ще багато в Польщі не було, боялася включитися до суспільно-культурної активности громад. Почали людей залякувати, тероризувати, звільняти з посад, виключати з партії (чим перекреслювали людину), чинити провокації, контролювати всякі особисті контакти, зокрема з закордоном.

Влада дуже "оберігала" людей від контактів з "україн-

---

[1] Мирослав Прокоп, *Свобода,* 23 лютого 1996.

[2] Євген Місило, "Акція 'Вісла'", Варшава, 1993.

ськими буржуазними націоналістами", найбільшим "злочином" яких була сама лише згадка про українську самостійність. За контакти з ними люди сиділи у в'язницях. Головна ціль — вибити людям з голів найменшу згадку і мрію про політичне значення української нації. Почерез українців у Польщі могли проходити небезпечні ідеї з Заходу на Схід. Навіть у найменшій світлиці УСКТ "пахло націоналізмом" (слова вроцлавського партійного патриція). Влада робила всякі перешкоди, щоб не допустити до національної активности українських середовищ, відлучити діячів і інтеліґенцію від громади, погрожуючи і роблячи проти них провокації. Відділи освіти, наприклад, через багато років перешкоджали у відкритті пунктів навчання рідної мови на Лемківщині. Коли я в розмові з Мар'яном Кручком (інспектором освіти в Горлицях) згадав, що в селі Ганчова є українці, то він піднісся з крісла і над моєю головою піднесеним тоном сказав: "Tutaj są tylko Polacy!".

З допомогою засобів масової інформації, влада через десятиліття вела неперебірливу антиукраїнську пропаґанду, виховуючи в масах польського населення неґативний стереотип українця. Все це було продовженням післявоєнного ґеноциду. Люди добре пам'ятали Явожно, допити й інші злочини. Не забули і того, що після війни у сяніцькій тюрмі українських в'язнів били, катували, занурювали у воду, щоб видобути зізнання. Свідки живуть досі. Всі, які пережили, якщо пережили, ті фізичні знущання через десятки років, мусіли підписати заяву про збереження таємниці. Польська влада мала право через багато років тероризувати людей, а жертви мали мовчати.

Оправдання терору проти національних меншин є подібне в різних країнах. Наприклад, представник Туреччини недавно заявив, що турки не мають проблеми з курдами, лише з "терористами" (див. замітка в *The New York Times*, 7 жовтня 1996 р.). Досі в багатьох державах активісти національних меншин — це "терористи". Часто великі слова про людські права задержуються на кінці язика, або не відносяться до всіх. Знизування "терористів" — це внутрішня справа країн. Українців у Польщі, які не хочуть зрезиґнувати зі своєї мови, релігії та всього історичного майна, називають націоналістами, що в їхньому розумінні рівнозначне з терористами. Державних злочинців охороняє закон.

Поляки не мають своїх етнографічних земель поза теперішньою Польщею. Якщо б мали, то ми б почули їхню "патріо-

тичну" тріскотню. Почавши від закінчення Другої світової війни, вони мали лише на думці те, як зробити Польщу однонаціональною. Громадянин тоді є добрий, коли він поляк. Слово "громадянин" має властиво другорядне значення, "поляк-католик" — першорядне. Тому незавидне є життя будь-якої національної меншини в Польщі, незалежно від політичного кольору влади.

Поляки будуть жити мирно і з респектом трактувати французів, англійців, чехів, але не українців. Цей конфлікт інтересів українцям треба добре зрозуміти, заки почнуть будь-яку розмову про "дружбу між народами".

Слово з мого власного досвіду. Коли я вже працював у Варшаві (від червня 1967 р.), то головна управа польської студентської організації — Спілки Сільської Молоді, в якій я був активний, запропонувала мені виїзд на студентський семінар до Австрії. Мали поїхати лише дві особи з Польщі — одна дівчина з Варшави і я. Організація підготовила потрібні документи, але відповідь з Міністерства Внутрішніх Справ не надійшла. Не видали мені пашпорту, ані не дали, як звичайно, відповіді. Дівчина поїхала, вона ж полька. Це була перша дискримінація супроти мене. Пізніше мій польський колеґа, теж активіст цієї організації, а потім державний працівник, добросовісно дораджував мені скинути з себе своє українство ("Rzuć swoje ukraiństwo!").

Пізніше, у зв'язку з моїми виїздами закордон, мені сказали, що без розмови з працівниками МВС, не можна думати про пашпорт. Згодом польська влада прирекла мене на фізичне знищення. Смертний присуд на мені виконали працівники Міністерства Внутрішніх Справ — Демянюк і Іґнацюк та їхні помічники. Аґенти безпеки застосували отруйні засоби (різного роду) в ресторанах "Mokotowska" і "Pod Arkadami". Зрештою, могли й деінде. Я чудом залишився при житті. Варшавський лікар-професор сказав мені: "Oni mają specjalne środki". Редактор Боярський ("Наше Слово"), досвідчений наглядач за "українськими націоналістами", провокативно питав мене: "Чому так багато українських діячів хворіє?".

Я виїхав на Захід ледве живий (все те було головною причиною мого прохання про політичний азиль). Один із західніх спеціялістів від політики запитав мене: "Чи ви мали призвичаєння часто ходити до цього самого ресторану?" Таке запитання серйозної і обізнаної людини не може пройти без уваги. Якщо хтось вважає, що польська влада не буде більше стосувати садистичних,

підступних практик, то помиляється. Тим більше, що поляки є продажні та зрадливі й будуть продавати українців у руки чужим україножерним силам (не лише тим, які працюють у польських установах).

Я говорю лише те, чого я є свідком, сповнюючи свій людський обов'язок. І за кожне тут сказане слово готовий свідчити перед судом. Все це говорю публічно і вимагаю публічної відповіді від варшавського прокурора. Хочу знати, по-перше, чи польська влада далі буде підступно карати фізично (нищити здоров'я або життя) українських діячів, а якщо ні — то чи були суджені злочинці і в чиїх руках знаходяться тепер отруйні засоби; по-друге, що я зробив для Польщі й поляків, що польська влада покарала мене по-гітлерівськи, чого сліди ношу на собі досі?

Генеральна Асамблея ООН 9 грудня 1948 р. визначила, що "ґеноцид — це злочинна дія, спрямована на часткове або повне винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його елементи: навмисне вбивство членів групи, завдання тяжких тілесних та психічних пошкоджень, свідоме створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення людей".

На кожне вищесказане слово є багато прикладів. Ґеноцид української національної меншини в Польщі є незаперечним фактом. Політика ґеноциду в Польщі є надалі актуальна, адже польська влада не відкликала ні одного антиукраїнського "указу", ніхто не був суджений за злочини проти людства (українці ж люди). Ніхто не думає про те, щоб виправити кривди. В Польщі росте, а не зменшується сила, яка може в майбутньому завдати українцям шкоди. Нема в країні, по суті, християнської церкви, яка балянсувала б політично-атавістичні емоції в дусі любови до ближнього та приборкувала племінну зарозумілість. Деякі політичні діячі просто заявляють, що Польща, бідна чи багата, має бути католицькою (див. "Наше Слово", № 26/96). Ці дві сторони медалі інспірують і фінансують поширення антиукраїнської літератури. Ніхто не карає тих, які виписують гасла: "Українці геть з Польщі!" або "Polska ponad wszystko!", тобто "Польща понад усе!". Чули подібне?

В головному акті ґеноциду — тотальному виселенні українського населення, брало участь понад сто тисяч польського війська. Якщо б я мав відтворити думки польського офіцера, який прийшов до села, щоб сказати людям злу вістку, то це виглядало б так:

"Маєте дві години — забирайте все своє майно на вози і геть звідси! Лишіть лани вашого збіжжя на полях для небесних птиць; поля, ріки і потоки — для диких звірів; ваші церкви — для наших римо-католицьких ксьондзів, а ваші схизматицькі цвинтарі — для наших пастухів, які будуть на могилах ваших предків пасти нашу польську худобу. Ваші дороги будуть нам потрібні для вивозу ваших лісів; цим знищимо ваші джерельні води — нам потрібне дерево, не вода. Українську історію на цих землях забудьте назавжди. Від сьогодні тут Польща, а ваше місце на понімецьких землях, які ми дістали, виганяючи і мордуючи цивільне німецьке населення, яке тут жило від середньовіччя. Німці германізували багато слов'янських племен. Нам сказали: до вашої держави включаємо українські й німецькі землі, а ви зробіть так, як вас учить ваша Біблія: знищіть місцеве населення і поруйнуйте його вівтарі (4 Мойсея 33:52-56, 5 Мойсея 12:2).

На відзисканих землях жило сім мільйонів німців, а вас тут менше одного мільйона. Скінчилася історія всіх національних меншин на території під нашою адміністрацією. Польща буде лише для поляків; ми не терпітимемо вашої мови та інших мов на нашій території. Ми є Hezzenfolk; милосердя мають лише малі люди, покалічені церковними чеснотами і добротою. Ми самі — римо-католики, "ale to co innego". Те, що нам не потрібне, спалимо і позатираємо всі сліди вашого тут животіння. Частину вас, найбільш активну, знищимо в понімецькому концтаборі в Явожні. Бачите, все понімецьке використаємо згідно з його призначенням. Решту вас розкинемо по п'яти воєвідствах, де будете жити розпорошено між неприхильними вам поляками. Ми маємо добре розроблену методу польонізації з допомогою нашого костьола...

Не дозволимо вам організуватися, а ваших неслухняних камікадзе будемо знищувати фізично і психічно, з допомогою провокацій і висміювання. Колись ми підкорили собі половину українських земель і мало що не задавилися на смерть; тепер будемо вас нищити по кусках, аж дійдемо до Києва, нашої мети на сході. Дозволимо вам потім на ерзац-культурно-освітньої організації, щоб ви думали, що ми европейська нація; по суті будете під нашою тотальною контролею. Про ваші старі регіони заборонимо вам писати. Ми маємо досвід з іншими національними меншинами, наприклад, з кашубською. Будете польськими кашубами над морем. Ми вас ущасливимо нашою вищою культурою. Ваші ікони будуть представляти вище польське мистецтво. Так твориться історія. Через п'ятдесят років дозволимо вам видрукувати

документи, щоб ви детальніше знали, як ми, люди вищої культури, вас нищили. А про те, що будемо робити далі, то знову колись довідаєтеся. Історичні люди — ті, які знищують інших, а чесно-наївні, сільські, бо ми вам школи не дамо — будуть погноєм для історії. Ми виховаємо культурних українців, які будуть писати про польсько-українську дружбу. Це будуть новітні "реєстрові козаки", якими можна буде маніпулювати.

Наша мрія, подібно як і мрія інших ваших сусідів — стерти з лиця Европи ваше ім'я. Ми завжди вбивали вам ножа в плечі, коли на вас була біда. Не приятелі ми, але вбивці ваші. Коли на сході торощив вас Троцький, ми на вас ціслали армію Юзефа Галлера; коли у вас був голодомор на сході, то ми зі святим Пілсудським робили пацифікації по ваших селах; коли у вас була Беріовщина і гинула інтеліґенція, ми дали вам Березу Картузьку і руйнували ваші православні церкви на Холмщині. Те саме ми робили в давній історії.

Тепер, коли ви знищені війною, ми докінчимо вас; єдина тепер нагода припинити ваше етнографічне існування. Нас разять непольські назви ваших місцевостей — ми їх замінимо на польські. Те, що ми за шістсот років не змогли вас спольонізувати, доводить нас до нервозного стану. Ви побачите нашу винахідливість. Все, що зробимо — це наша внутрішня справа. Маємо в цьому підтримку і мовчазну згоду ряду столиць. Вже нема на кому в Европі знущатися, крім вас, і ні в кого відібрати землі. Перед війною Ліґа Народів не дала нам колоній в Африці, то ви будете нашою Африкою. Тигр, бачите, не буде трави їсти. По музеях зробимо пропаґанду, що тут завжди жило польське плем'я. Нас буде Европа хвалити, а вас, заки забудуть, називатимуть бандитами, націоналістами, схизматиками, неісторичною масою.

Рада Амбасадорів в 1923 р. передала вас нам під нашу культурну опіку на двадцять п'ять років, себто до 1948 року. Тому на рік скоріше ми вас виселимо звідси, розсіємо, розпорошимо, розторощимо, щоб ви, невдячні, в майбутньому плебісциті не голосували проти Польщі — країни, яка всю історію давала вам зразки вищої культури. Гітлерівці перешкодили нам це зробити раніше. Від нині, тут польська історія і нічого більше. Те, що ви вважаєте трагедією, для нас — радість".

Усе так і сталося.

Так довго, як живуть свідки, справи ґеноциду не можна віддавати в руки істориків, себто здати в архів. Основним завданням сьогодення є публікувати документи і записи вірогідних

свідків. Інтерпретацію професійно виготовлених документів і свідчень можна доручити третій особі, невтральній. Польсько-українські балачки про розв'язку питання — це лише втрата дорогоцінного часу. Справа ґеноциду над українським населенням мусить пройти міжнародний правовий осуд і оцінку. Це в цивілізований спосіб може зробити лише Міжнародний Суд в Гаазі. Якщо міжнародний трибунал об'єктивно визначить характер польського злочину, то Польща не зможе в майбутньому заперечувати своїх вчинків. Це треба зробити ще до 50-ліття "Вісли". Якщо не буде міжнародної оцінки злочину, то поляки будуть заперечувати обговорювані події, або видумають іншу історію на оправдання.

Туреччина досі заперечує вчинений ґеноцид над вірменами в 1915-22 рр. Після ствердження Міжнародним Судом факту ґеноциду, українці повинні вимагати реституції, себто відновлення прав на відібрану власність. Іншої розв'язки сьогодні не бачу. Об'єднання Українців Польщі ставить перед польською владою слушні вимоги: направлення кривд. Але чи можна домогтися позитивної розв'язки від уряду, який не відмінив ні одного варварського указу і досі нікого не судив та далі, по суті, веде політику ґеноциду? Польський парлямент відмовляється визнати операцію "Вісла" злочином. Злочином є лише те, коли поляків кривдять.

Проф. Степан Заброварний говорив на з'їзді ОУП у Варшаві, що акція "Вісла", яка була теж етноцидом, далі триває, доказом цього — знищення купола в Перемишлі, що каже сумніватися, чи сталися взагалі якісь зміни в політиці польської держави щодо українців від 1412 року, коли то король Яґелло наказав "мити в Сяні камені зі зруйнованої української церкви".[3]

У брошурі "Культурові реґіони та нова реґіоналізація країни" є таке ствердження: "Реґіони треба утворити в такий спосіб, щоб існуючі меншини не творили в них надто чисельних груп".[4]

Українці в Польщі — це одна з найтрагічніших, найбільш героїчних і унікальних національних меншин у світі. Тепер, коли йде вирішальний бій за визнання і направлення кривд, ствердження факту ґеноциду (етноциду і лінґвіциду) і виведення справи на світову сцену, українським організаціям в Польщі треба у цьому

[3] "Наше Слово", Варшава, 14 липня 1996 р.

[4] "Наше Слово", В-ва, № 48/1996.

допомогти. "Все, що вчинили одному з цих наймолодших братів моїх, те мені ви вчинили" (Мт. 25:40).

Польща хоче так зам'яти справу, щоб в невдовзі знову висміяти українців. Ті, які дуже побиваються за польсько-українську дружбу, повинні знати, що Польща ніколи в історії не дотримала підписаних з українцями угод. Не знаю, яку громадську позицію займає провід Церков. Греко-католицька верхівка зовсім не зареаґувала на демонтаж пам'яткового купола в Перемишлі. Якщо вона по-християнськи прощає злочини своїм "братам во Христі", то хай забуде за історію. Пощо тоді світські суди? Ось, тут варто пригадати:

"На території нинішньої Польщі знищено біля 80% православних і біля 40% уніятських святинь" ("Гомін", В-ва, № 11/1994).

"Близько 300 із 689 греко-католицьких церков перейняв у користування римо-католицький костьол. Частину церков польські християни використовували як стайні для худоби і овець" ("Сучасність", лютий 1993, стор. 7).

Події в Польщі на Закерзонні після війни були подібні до подій у Боснії. Трагедія в Боснії проходила на очах усього світу. Події на Закерзонні були всім соцтабором приховані перед світом. Тому й легше ці події заперечувати. Вже тепер кожна згадка про злочин над українським населенням викликає злість у численних "патріотичних" польських організаціях.

З відходом фронту на захід, осінню 1944 р., війна для українського населення не закінчилася. Була лише зміна окупації. Ця друга окупація, польська, показалась ще гіршою. Саме тут сталася дуже нецивілізована подія: влада, після терору, відібрала все майно від одних своїх громадян — тому, що вони українці, і передала іншим громадянам — полякам. Варварське розуміння права і гуманізму, це один з вимовних прикладів на реалізування шістсотлітнього "проєкту на знищення Русі". Це радість для "вшехполяків" і лжехристиян: тотально відукраїнізувати землі при східньопівденних кордонах. Чи, може, помста за втрату Волині? Українці на Закерзонні були від часів неписаної історії автохтонами цих земель, а поляки на схід від цих земель — лише колонізаторами, конкістадорами. Звідси антиукраїнська зажерливість і кочова філософія: мати щось задармо або чиїмсь коштом. Все це — історія насильства, "przemocy", втрат з української сторони.

І так, у згаданому часі майже мільйон українського населення потратило всі свої сільськогосподарські будинки, свої

управні землі, понад тисячу церков, цвинтарів та інших сакральних об'єктів. Перед війною лише в Ряшівському воєвідстві було 529 українських церков.[5] На самій Перемищині поляки перебрали понад 100 церков та інших громадських об'єктів. Люди потратили ліси, землі, багацтва, комунальні добра, як дороги, побудовані ще Австрією та інше. Припинили своє існування лемківський музей в Сяноці, музей "Стривігор" в Перемишлі, пропали рукописи, книги по парафіях, забрано до різних бібліотек книгозбірню Перемиської капітули та бібліотеку холмсько-підляського єпископа Іларіона та Українського Наукового Інституту у Варшаві.

Чи хтось порахує всі матеріяльні збитки українців, польських громадян? Але хоч би як детально записати все, що знищено або передано в руки "кращих громадян" країни, то далеко не повний буде перелік. Адже, люди жили не лише важко запрацьованим хлібом, але й духом святим своєї національности і своїх етнографічних реґіонів. Людям, в першу чергу, відібрано їхню гідність, їхні духовні надбання, які творилися ще в часах, коли Польщі ще не було на світі, а тим більше, на мапах Европи; громадські організації, політичну і релігійну активність, почуття групової єдности — тієї єдности з бажанням спільної творчости, яка витворила витончено-різновидний фолкльор і плекала надії на краще життя.

Так, надії на краще. Люди, виснажені воєнними подіями і нападами польських банд, висіяли весною сорок сьомого року останню зернину і, напівголодні, чекали на жнива. Я вже добре запам'ятав зелене жито і пшеницю коло хати, коли ми покидали наш дім назавжди.

Ось, що пише д-р А. Квілецький про здоров'я переселенців:

> "Jak wykazują obserwacje, osadnicy łemkowscy zdradzają pewne zaburzenia psychosomatyczne (jak dolegliwości żołądkowe, nerwice, choroby serca, reumatyzm, upośledzenia i in.) w stopniu większym niż pozostała ludność tych terenów. Objawy te potwierdzają istniejącą – i znaną w teorii – współzależność między przemieszczeniami grup mniejszościowych a zaburzeniami zdrowotnymi. Można przypuszczać z kolei, że te ostatnie zjawiska wywierały ujemny wpływ na poczucie stabilizacji".[6]

---

[5] "Аннали СФЛ", 1975, стор. 147.

[6] "Łemkowie", стор. 225.

Це рівнозначно торкається і переселенців з інших українських реґіонів.

І тому, після ствердження факту ґеноциду на міжнародному судовому процесі, українцям треба домагатися реституції, себто повернення до стану з-перед вересня 1944 року і отримати статус депортованого народу. Українці мусять повернутися на свої старі землі, мають бути привернуті старі етнографічні назви. А перепрошувати не треба. Пілсудський перепросив петлюрівців, яких ганебно зрадив, але історії це не змінило.

Польським громадянам другої категорії, себто переселеним українцям, залишилося від часу ґеноциду психологічна травма. Українці в Польщі заплатили страшну ціну за своє українство, за оборону своєї землі, свого майна, своїх сімей. Єдине, чим можна людей вшанувати — це їхнє повернення на свої історичні землі. Люди мають заопікуватися похороненою своєю історією в тисячу цвинтарях. Душі похоронених цього вимагають. Соліст Варшавської опери, тенор, сказав жартома своєму колезі Вол. Денисенкові, щоб не їздив на Підкарпаття, бо там душі упівців замінилися у змії і кусають. Той відповів, що його не будуть кусати — артилерійські жарти польської еліти. Без своїх земель і своїх етнографічних реґіонів життя українців у Польщі не має сенсовного змісту і перспектив. А може мають випрацювати свою кочову філософію для самозбереження? Тоді добре вивчайте перших п'ять книг Біблії і виберіть свого Мойсеєнка.

Єдиною моральною нагородою для української меншини в Польщі, а також і в інших державах, було виникнення української незалежної держави — єдине світло в довгому колоніяльному тунелі. На безбатченках усі безкарно знущаються. Пригнобленими тепер стали ті, що надіялися на свою Африку на українських чорноземах.

Якщо б котрась з українських релігійних громад у діяспорі, замість будувати ще одну церкву (невідомо для кого в майбутньому), переслала б ті три мільйони долярів організованим українцям у Польщі на досліди і на видання дальших документів і свідчень про гольгофту покривджених братів-сестер, то краще вшанувала б жертви ґеноциду і зробила б справді Боже діло. Витрачування страшних громадських грошей на будову імпозантних церковних споруд в чужому морі — це злочин. Майбутнє є лише на історичних землях, а не по станицях перелітніх птиць.

Документи і свідчення про ґеноцид української національної меншини в Польщі, як і про голодомор кільканадцять років раніше, друковані в країні та на Заході, є нашою живою епопеєю. Це на міру Біблії діяпазон і спектр українських, людських проблем. І після них вже нічого більше совісній людині читати. Трагедії і чуда бувають і в своїй країні.

Не даймо себе більше принижувати безвідповідальним людям. Українцям треба повернути тисячу років історії.

МОРДИ В СЕЛІ ЗАВАДКА МОРОХІВСЬКА*

Перший наскок

24 січня 1946 року, в годині 8-ій ранку, більші сили польсько-більшовицького війська зайняли кілька поблизьких сіл. Щойно біля години 10-ої прибігли стежі зі Завадки, а незабаром з Мокрого, Височан і Кам'яного з повідомленнями, що до всіх тих сіл прибули польсько-більшовицькі війська в більшій кількости. До Мокрого прибули панцерники.

Сотня командира "Хріна" квартирувала в лісі, приготовляючись до оборони. Коли стежі вернули з терену й повідомили про концентрацію польських військ в довколишніх селах та про панцерники в Мокрому, к-р "Хрін" постановив негайно змінити місце квартирування. В часі маршу лісом зустрінули ми селян-втікачів з деяких сіл, які потвердили зголошення наших стеж, що, мабуть, приготовляється облава на ліси, саме за нами — партизанами.

Деякі селяни-втікачі казали, що польське військо запальними кулями запалило кілька хат в селі Завадці Морохівській, але ніхто не знав правдивого стану. Запаленням хат польські бандити забезпечились від сторони лісу, щоб ми їм не перешкодили в їхньому варварському морді селян Завадки Морохівської.

Вечером вибралися ми до села Карликів, бо нас повідомлено, що в тому селі польсько-більшовицькі бандити замордували чотирнадцять осіб, в тому й священика з родиною. Селяни розказували, що бандити (так селяни звали польських вояків) напали так несподівано, що втекти вдалось тільки зятеві священика.

Оглянувши трупів і поговоривши зі селянами, ми відійшли до села Кам'яне, де довідались, що ці самі бандити польсько-

---

* Спогад наочного свідка — дочки Полтавщини, підпільниці УПА "Степової".

більшовицького війська в селі Завадка Морохівська замордували сімдесять осіб і спалили село.

Раненько ми подались туди. Вже з горба видно було сумні згорища. Тут і там ходили люди та чогось шукали. Ми підійшли ближче. Коло першого згарища лежав труп молодої жінки, поколеної багнетом. Кілька метрів дальше лежав мужчина, а ще дальше труп тринадцятилітньої дівчини. Старенька мати ходила довкруги трупів своїх дітей, безнастанно оглядаючи їхні рани. Не плач, але якесь квиління виривалось з її грудей. Очі в неї були сухі і дивно горіли, уста спалені.

З появою стрільців невідомо звідки почали виринати постаті — скулені, обдерті, нещасні, пошарпані й пригноблені довгорічними злиднями і новим невимовним горем. Вони почали наближатися до стрільців. Жахливий пустир, царство смерти, почали оживати, порушуватись. Одні, на появу стрільців, заголосили роздираючи душу плачем, вливаючи в нього увесь свій біль, жаль і розпуку. Інші понуро, мовчки поглядали довкруги і важко зітхали, думаючи про те все. "За що ж вони їх так помордували? За що так знущалися над ньов?" — голосила жінка над своєю дочкою, показуючи повстанцям порізаний труп.

До стрільців наближався старий, маленький, скулений чоловік з руками простягнутими до переду, накликаючи: "Ходьте дорогі, ходьте! Тут побачите, що вони зробили" — говорив він. З очей старенькому безнастанно текли сльози, його скулена постать, в обдертій одежі, судорожно здригала. На згорищі під плотом лежало троє маленьких дітей. Одне — сім місяців, друге — два роки, третє — три роки. Старець оглянув, погладив дитячі головки і пішов на другий бік згорища. Там лежав труп жінки з ранами від багнетів в грудях, з порізаними ногами. "Тут моя жінка, а тут тато, — показав трупа на соломі й зайшовся гарячковим, спазматичним плачем, — ...я остався тепер сам. Що вони роблять з нашим народом?"

З недогорілої хати вийшов восьмирічний хлопчина, кажучи: "А я остав лем з маленьким братом на сім місяців. Що ж я буду тепер з ним робив? Ось, тут наші мама, а тут тато. Так як рубали дровна, так їх забили. Тут мої сестри" — вказував на лежачі два трупи з порізаними грудьми, ногами, яких навіть з одежі обдерли польсько-більшовицькі сталінські звірі.

Поволі сходились люди і виливали своє горе. Знову підійшов хлопчина біля чотирнадцяти років. "Я лишився сам. Мама, тато, сестри — ось тут лежать", — і він показав рукою на

трупи вже зібрані й обмиті від попелу. Дальше, в долину села трупів не було, бо вже звезено їх на цвинтар. В самому кінці села лежали ще чотири трупи мужчин, застрілених в тому часі як втікали зі села до лісу. Вони лежали в ряді за дорогою, так як ішли, один за одним.

На цвинтарі у великій братній могилі лежало вже кількана-дцять трупів, порізаних, понівечених, покорчених дітей, жінок, старців. Кілька десяток трупів лежало коло ями. Два трупи було спалено так, що ледве пізнати було людську подобу. Труп одного старика був обсмалений до спини і мав дуже дивну поставу. Він клячав, простягнувши руки до землі, а лице було піднесене до гори. Старик молився, і так його вбили. Всі трупи дорослих людей, як жінок так і чоловіків, мали на лицях і по цілому тілі плями від побоїв. На руках мали дрібненькі рани від дроту або від шпильок. Вид страшний, потрясаючий.

Прийшли стрільці з фотографом, щоб зробити знимки братньої могили жертв ворожого терору. Почали сходитись оставші при житті жінки, діти, благаючи, щоб зфотографувати теж трупи їх родичів, які ще не були привезені до спільної могили.

Після описаного тут нападу відбулись ще три подібні напади на те село. Для повнішого образу того, що пережили українські люди за лінією Керзона, під польсько-більшовицькою окупацією, крім повищого опису подаємо ще коротке звідом-лення-реєстр жертв у тому одному українському селі повіту Сянік на Лемківщині.

24-го січня 1946 року акцією переводив 34-ий полк Війська Польського зі Сянока. В акції мордування брав участь перший батальйон того полку. Інші батальйони були розміщені в околиці для охорони мордуючих. Штаб полку під командою полк. Плюто квартирував в той час у селі Мокре. Акція тривала від години 8-ої рано до години, приблизно, 3-ої по полудні. Понижче подаємо список помордованих людей, з зазначенням, в який спосіб їх замордовано.

1. Катерина Білас, ок. 60 років; ранена. На ранену поляки наклали дров і соломи та спалили її живцем.

2. Меланія Білас, ок. 50 років. Спалена живцем у горючій хаті.

3. Марія Кирилейза, ок. 41 років. Уроджена в США, дістала сім ударів багнетом. У ногах поламані пальці, права рука зломана три рази, відрізана ліва грудь, розчереплена голова.

4. Анна Кирилейза (донька), 16 років. Розбита голова, поломані руки і ноги.

5. Катерина Кирилейза (донька), 15 років. Розбита голова, ранена багнетом крізь праву ногу, вище коліна.

6. Андрій Максим, 70 років. Спалений живцем.

7. Марія Максим (жінка). Вбита пострілом в потилицю.

8. Анастазія Максим (невістка). Вирізані м'язи вздовж лівої ноги від стопи до коліна, зломана ліва нога вище коліна, права нога зломана два рази, поломані обі руки, дістала три багнети в ліву грудь, п'ять багнетів в праву грудь, розпорений цілий живіт, розбита голова.

9. Степан Максим, 10 років. Дістав багнети в груди і постріл в потилицю.

10. Анна Максим, один рік. Розпорене черево.

11. Катерина Максим, 4 роки. Проколена багнетом в уста і два раза в праву грудь, розпорене черево, випущені нутрощі.

12. Катерина Томаш. Відрізані груди, п'ять багнетів в черево, порізані ноги. Жила ще понад годину, пізнала цивільних бандитів з Нєбєщан (сусіднє польське село, якого селяни брали участь в нападі разом з військом).

13. Марія Томаш (донька). Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

14. Анна Томаш (донька). Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

15. Степан Томаш. Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

16. Анна Нечиста. Дістала постріл в груди, після того жила ще три години.

17. Катерина Нечиста (донька), 20 років. Ранена в ногу та живцем кинена в огонь.

18. Ева Білас, років 36. Поколена багнетом у плечі.

19. Теодор Білас, 65 років. Проколений штиком в черево, жив 7 годин.

20. Іван Білас, 40 років. Дістав постріл в плечі.

21. Марія Білас, 32 роки. Вирізаний язик, поломана права рука за п'ястю.

22. Софія Білас, 7 років. Порізані ноги і черево.

23. Михайло Нечистий. Ранений в праву ногу вище коліна і в ліву руку за п'ястю.

24. Тарас Нечистий (дитина), 3 роки. Постріл в ліве рам'я з розривної кулі. Помер по шістьох годинах муки.

25. Катерина Нечиста (жінка). Ранена в ліву ногу, спалена живцем.

26. Магдалина Нечиста, 17 років. Ранена, опісля спалена в огні.

27. Софія Нечиста (донька), 8 років. Ранена, опісля спалена в огні.

28. Марія Нечиста (донька), 6 років. Ранена, опісля спалена в огні.

29. Осип Дудинчак, 40 років. Дістав два штики в груди.

30. Анастазія Дудинчак, 40 років. Убита пострілом в груди.

31. Ева Іздебська. Вбита пострілом у плечі.

32. Катерина Іздебська (шість-місячна дитина). Зарізана. Підзрізане горло та бита штиком в голову.

33. Дмитро Бончак, 50 років. Приголомшений ударом кріса і спалений в огні.

34. Іван Бончак (брат). Дістав постріл в черево, спалений в огні.

35. Анна Клепчик. Підрізане горло, постріл через грудну клітку.

36. Василь Циганик. Пострілений запальною кулею в руку. Помер після трьох тижнів.

37. Катерина Циганик (мати). Заломана чашка, постріл в потилицю.

38. Іван Циганик. Проколений багнетом у груди.

39. Іван Гриньо. Вбитий пострілом в потилицю.

40. Михайло Іздебський. Проколений багнетом в груди.

41. Петро Іздебський (брат). Постріл в голову.

42. Катерина Козлик. Розбита голова, випущений мозок.

43. Анна Козлик. Перестрілені груди.

44. Ева Козлик. Перестрілені груди.

45. Дмитро Клепчик. Постріл в потилицю, добитий штиком.

46. Катерина Кирилейза. Постріл в груди.

47. Ярослав Кирилейза (син). Підрізане горло.

48. Петро Кирилейза (брат). Постріл у плечі.

49. Осип Бончак. Пострілений в груди.

50. Катерина Бончак (жінка). Постріл в груди.

51. Марія Бончак (донька). Ранена в ліву руку і в ліву ногу.

52. Нестор Іздебський. Постріл в ногу.

53. Андрій Нечистий. Проколений трьома штиками в груди.

54. Катерина Білас. Постріл в плечі.

55. Іван Нечистий. Два постріли в плечі.

56. Микола Добрянський. Ранений в черево, помер по шістьох годинах.

Раненим не дозволяли йти до лікаря. Лікарські обов'язки коло ранених сповняли санітарі УПА, але через побиття і важкі рани по кількох тижнях померло ще кілька осіб. Село було цілковито пограбоване. Польське військо забрало 17 коней, 34 корови, 157 курей, 78 кірців збіжжя та інші речі. Спалено 27 хат-колиб, які населення щойно збудувало після спалення села німцями в часі переходу фронту 1944 року. В огні догоріла решта непограбованого майна. У зв'язку з цим населення лишилося без засобів до життя.

Після акції ВП пустило в терені фальшиву пропаґанду, що в Завадці Морохівській вбито 80 бандитів, які стріляли до них з хат. Такі самі звідомлення висилали війти (солтиси) збірних громад до старости. Ці звідомлення були цілком неправдиві, бо під час цілої акції не впав ні один постріл з хати.

Пошкодованим селянам УПА дала поміч в харчах, одежі та грошах. Люди примістилися в останніх ще сімох хатах та почали відбудовувати наново погорілі будинки.

Другий бандитський наскок ВП — 28.Ш.1946 р.

28 березня 1946 року в годині 4-ій рано ВП з чотирьома мінометами, під командою капітана (більшовик), обступило зі всіх сторін село Завадку Морохівську. Частина людей втекла до лісу, а решту жовніри ловили і заганяли на площу коло школи. Тут капітан ВП виголосив промову до зібраних силою людей, в якій, між іншим, заявив: "Вистріляю всіх до одного за те, що не їдете до УССР, а тут, з бандерівцями, хочете будувати свою Україну. Потім наказав вибрати одинадцять здорових мужчин, яких на очах усіх присутніх (жінок, старців, дітей) казав розстріляти.

Жертвою цього терору впали слідуючі особи:

1. Іван Машлюх, 46 років.
2. Теодор Машлюх (син), 25 років.
3. Микола Машлюх (син), 29 років.
4. Михайло Клепчик, 28 років.
5. Василь Добрянський, 25 років.
6. Яким Шуркало, 40 років.
7. Степан Козлик, 18 років.
8. Дмитро Кирилейза, 48 років.

9. Михайло Нечистий, 38 років.

10. Іван Білас, 35 років (убитий прикладом кріса).

11. Теодор Білас, 40 років.

Серед застрілених було кількох ранених з першої акції.

Після вимордування тих мужчин спалено решту сім хат (колиб), пивниці та примітивно улаштовані ями, в яких мешкали селяни, що залишилися живими. Не спалено тільки школи і церкви. Пограбовано ще останні дві корови та одного коня, які були ще в селі.

Третій наскок

13 квітня 1946 року ВП втретє наскочило на село Завадку Морохівську, в силі около двох сотень. До села ввійшли непомітно. Одні зробили застави від сторони лісу, а інші входили від сторони села Мокрого та польського села Нєбєщан.

Побачивши небезпеку селяни почали втікати куди попало. За втікачами стріляли з кулеметів та автоматів. Зловлених мужчин стріляли та били до непритомности. В тій акції замордовано таких людей:

1. Володимир Добрянський, 15 років. Застрілений.

2. Іван Добрянський, 22 роки. Побитий, застрілений.

3. Орест Машлюх, 27 років. Покалічено йому ноги, побитий прикладом кріса.

4. Володимир Бончак, 18 років. Ранений, добитий камінням.

5. Сенко Нечистий, 3 роки. Застрілений.

6. Іван Кирелейза, 42 роки (роджений в США). Важко ранений в двох місцях.

Кожну жінку та малих дітей, яких зловили, сильно побили. Спалили три колиби, які селяни вспіли поставити за час від 28 березня до 13 квітня. Також спалили школу, а побитим людям заявили, що вистріляють всіх до решти, якщо до двох днів не винесуться до УССР.

Залишки населення Завадки Морохівської ввесь час діставали поміч від організації та ходили по сусідніх селах просити хліба.

Четвертий напад і примусове виселення

30 квітня 1946 року ВП знову непомітно наскочило на село Завадку Морохівську. Військові відділи обступили село з усіх сторін і силою виганяли людей зі села, спрямовуючи їх до залізничної

станції Загіря. Ввесь час гнали їх під сильним конвоєм.

Мимо важкого життя, страждань, терпінь і знущань червоних поляків, селяни опускали рідне село з плачем і гіркими сльозами пригноблення, а залишилось їх сімдесять вісім осіб, в тому лише чотирьох мужчин.

Разом, у чотирьох описаних вище нападах, сталінські бандити і їхні польські наймити "визволили" село Завадку Морохівську з майже сотки мешканців села, починаючи від немовлят, а кінчаючи на старцях, з усіх коней, коров, курей, з усього хатнього майна, з усього збіжжя.

Взяті згодом в полон УПА польські жовніри, між іншими Владислав Павловські, старшини — Францішек Кирило і Броніслав Кузьма, зложили зізнання, в яких призналися, що брали участь у цих мордах та, мовляв, робили це на наказ своїх більшовицьких командирів.

Дуже говорилося і писалось у всіх газетах світу, що сумління усього людства було потрясене знищенням чеського села Лідіце гітлерівськими душогубами. Там вимордували гітлерівці всіх мужчин за вбивство гітлерівського протектората Чехії Найдріха.

А тут? Чому? За що? На що? А скільки наших сіл, спалено, скільки населення виселено, вимордовано, як у війну, так і по війні, в мирний час...? На очах цього ж світу.

СПОГАДИ ПРО ВАЖКІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ ТА ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УКРАЇНУ

ІВАН КИРПАН

В мальовничому куточку лемківського краю, між гостинцем Риманів-Яслиська та Дуклянським трактом, було колись невеличке село Кам'янка, яке нараховувало 74 двори.

Спитаєте — "Було! Чому було, а не є?"

І тут обливається серце кров'ю, очі заливаються сльозами, коли приходиться відповідати виходцям з цього села на таке запитання.

Частина Кам'янки згоріла в пожежі Другої світової війни, а друга частина, після виселення людей, разом з церквою розібрали і пограбували зловмисники — поляки сусідніх сіл: Лібатова, Королик, Ясюнка, Пасада і інших.

Вони зруйнували всі цінності, які були створені предками для нас та наших нащадків. Не залишили в спокою навіть хрестів і капличок, які колись красувалися при дорозі. Все зруйнували.

На цвинтарі, де спочивають тіла наших предків, автор цих рядків бачив справжнє варварство, яке, мабуть, нездатна була вчинити навіть татаро-монгольська навала. Хрести та інші пам'ятники поламані. Через цвинтар прокладено дорогу. І це в той час, коли навколо необжиті поля, цілком добре придатні для вибору іншого напрямку дороги, та й стару дорогу, яка проходить поруч, не важко було відремонтувати.

По могилах похованих проїжджає транспорт, трактори, що зробили глибокі колії і добираються мало не до тіл померлих.

Відвідуючи ті місця, які колись були моїм селом Кам'янка, під ногами відчув я рідну землю, але не ту привітну, якою вона колись була, а землю, над якою вчинено наругу. Верх і Кучера

зустріли мене похмуро. Там, де колись було село, немає жодної хатини, ні ознак людського життя. Тільки річка, як і колись, спокійно несе свої води в Яселку, над головою пролітають голосисті пташки та ясне небо простягається над мальовничими горами.

Проминуть роки, минеться наше покоління і сліду не стане, що колись тут жили мирні і працьовиті, горді і волелюбні люди. Так потонуло в імлі віків багато сіл, міст і цілих народів, про які ми довідуємося лише з історичних документів.

Руїни Кам'янки заросли травою і кущами. В них знайшли собі притулок вовки, які своїм виттям наводять страх на випадкового мандрівника.

Ще за передвоєнної Польщі та фашистської окупації жив серед лемків Кам'янки, Абрамова, Завадки, — поляк з Лібатови, на ім'я Куба. Прізвища його ніхто в тих селах і не знав, та воно й нікому не було потрібне. Цей Куба був несповна розуму, але добрий бондар, робив дерев'яний посуд: цебри, коновки, маснички й інше. За це його люди годували і давали пристановище в своїх домівках.

Тільки з'явився цей Куба в Кам'янці, як відразу свій погляд зосередив на церкві, яка красувалася в нижньому кінці села і тут же починав бубоніти: "Тол церкєв тша розебраць, а вєсь спаліць, вас вшисткіх виґнаць на всхуд до Росії. Ви тутай нє бендзєцє", і рукою показував в бік, звідкіля сходило сонце. До цього бурмотіння усі привикли і ніхто не звертав увагу на ці слова, бо ж Куба — несповна розуму. Коли ці пророкування справдились, всі кам'янці до цього часу згадують Кубу і його слова.

Серед важких спогадів мого дитинства є воєнні, повоєнні роки та переселення нас, лемків, на Україну.

Війна спустошила село, більше половини хат перетворила в попелища, знищила людей. А тут ще й інше лихо наступило. Появились польські банди, які страшенно тероризували населення: вбивали, грабували.

Одного весняного дня прибіг до мене задиханий товариш Іван Котис і гукнув: "Біжімо на Абрамів (присілок Завадки, який межував з Кам'янкою) — там на огороді поляк застрілив Челака Федора, як той пас худобу!"

Мама спочатку не пускала мене: "Не ходи!", а потім голову схилила, щось задумалась, а ми в той час з Іваном помчали щосили.

Покійного, який лежав у траві на межі, обступила юрба людей. Коли я протиснувся в середину гурту, побачив закривавле-

не тіло й одяг вбитого. Куля пробила груди, з яких ще повільно витікали краплі крови і тут же застигали на одязі. Ще якийсь час ми вдивлялися в нерухоме, без ознак життя, обличчя Челака, адже ж він був моїм хресним батьком, або, як у нас називали — "нанашко".

Коли я оглянувся, побачив як сусіди обливали водою, виводили з непритомности дружину покійного, яку обступили плачучи троє маленьких діточок, з цього часу вони залишилися сиротами.

Коли я прийшов додому і розповів про все побачене, мама і сусідки почали плакати, батько задумався, а за деякий час заговорив:

— "Та што они з нас хочут, тоти польські бандити, ми їм нич злого николи не робили. Просто, якаси Божа кара настала".

Ввечорі до тіла покійного — як в нас казали "на світлини" — мовчки, наче ходячі мерці, збиралися люди, щоб вимолити у Господа Бога царство небесне для покійного. Після молитви кругом все мовчало, тільки з комори тихо точився нестямний плач осиротілої вдови, яка залишилася з маленькими трьома дітьми. Скорботне відлуння цього плачу наче холодним ножем краяло серця селян.

На третій день залунали рідкі й сумні удари дзвонів, на які важким сумом відкликався дубовий, ялицьовий і смерековий ліс. Мужчини несли небіжчика на руках і плакали, дивлячись на його неживе і біле, як мармур, обличчя, сповнене лагідности й доброти, неначе він прощав жорстокість своєму вбивці.

На цвинтарі, біля викопаної ями, почалась відправа. З очей вдови котяться великі сльози, які вмивають її лице. Раптом захриплим голосом закричало її осиротіле дитя, яке на руках тримала сусідка. Цей крик наче ножем пронизав людські серця. Всі оглянулися в бік сироти. Зморена, горем прибита вдова взяла дитину, притиснула до грудей і ніжно їй прошепотіла:

— "Тихо будь, маленька, мамина донечко, тихо будь".

Дитя замовкло, охопивши рученятами материнську шию і наче прислухалося до похоронної пісні, яку співали селяни, проводжаючи в останню дорогу найдорожчу їм людину. Розпач і скорбота запанували в серцях, залягла туга на добродушних селянських обличчях.

Покійний був людиною очитаною, цікавився історією рідного краю, героїчною боротьбою українського народу. Ще за передвоєнної Польщі він слухав радіопередачі, завдяки яким був

обізнаний з міжнародними подіями. Це дало йому змогу бути авторитетним провідником села. Безумовно, це не могло пройти поза увагою польських націоналістів, які вчинили над ним страшну розправу.

Чи догадувався Федір Челак про загрозу, яка повисла над його життям, зараз важко сказати, але будучи людиною кремезною, сильною, мужньою, залізної волі, він любив ризикувати і напевно вірив у свою щасливу зірку.

Довго ще обливала вдова покійного сльозами. Ноги самі несли її до цього місця, де пролилась невинна кров її коханого чоловіка. На цьому місці перед образом Матері Божої поставила свічку, опустилась на коліна і гаряче молилась. А коли йшла до дому знов гірко плакала, усвідомлюючи нещастя, яке впало на неї та її діточок.

Грабунки ставали щораз частішими і жорстокішими. Це примусило селян оборонятись від польських банд зі зброєю в руках, а зброї по лісах було достатньо тому, що тут проходили запеклі бої, проходила лінія фронту.

Щоб банда не появилась зненацька, громада встановила варту довкола села. В центрі села, біля хати Прокопика Михайла, на дереві була повішена залізна рейка. Поруч неї на довгому мотузі був прив'язаний ломик, яким під час небезпеки вдаряли по рейці так, що чути було не лише в Кам'янці, але і в Завадці, Шклярах та інших навколишніх селах. Це означало: "Рятуйте! Рятуйте! Бандити! Бандити грабують і вбивають!"

Часто між бандою і селянами зав'язувались нічні бої, в яких брало участь майже все доросле чоловіче населення села. Банди змушені були відступати, не досягнувши своєї мети, за винятком одного погідного вечора.

Ще добре не стемніло, як бандити з Лібатівського лісу вниз потоком, тихенько спустились в село, біля церкви. Але селяни вже були звикли до того, що ніч — це не пора до відпочинку і сну, а пора тривог. В хаті Федора Турка зауважили, що якась група озброєних людей, в кущах потоку, щось шепоче. Інтуїція підказала, що це не односельчани. Це викликало тривогу і безперечно, підвищену чуйність. З часом засвітив місяць, якого тінь впала на хату і освітила кущі. Сумніву не було — бандити. Господар з подвір'я перейшов до сіней, закривши на замок вхідні двері. Підійшовши до дружини, яка сиділа з дітьми у тривозі в хаті, тихенько прошепотів:

— "Видиш? Бандити!"

Хата була в тіні, але протилежний бік потока був освітлений місяцем, то ж добре можна було розглядіти силуети бандитів, які обережним, повільним кроком направлялися до їхньої хати. Потім у шурхотливій тиші під самим вікном хтось засопів, почулися голоси.

Господар швиденько забіг у комору, відчинив вікно і коли висунув голову, його обвіяло теплим нічним вітерцем. Оглянувшись навкруги, він одним стрибком зник у темряві. Звернув за ріг хати і почав придивлятися до темних нущів у саду. Потім підбіг до огорожі та спритно перескочив через неї і опинився в повній безпеці.

Шукаючи порятунку для рідних, він щосили біг через попівську луку, щоб швидше покликати селян на допомогу.

Бандити зауважили втечу когось з членів родини, але в темряві нічого вдіяти не могли, стрілянини не піднімали, щоб не порушити тиші села і не накликати на себе удару охоронців. Вони лише з усіх сторін посилили охорону.

В скорому часі, під ударами, спочатку загупали, а потім застогнали двері, але ніхто не відчинив. Господиня зі страху мов закам'яніла, але за якийсь час загроза небезпеки привела її до тями. Побачивши бандитів, які вдерлися до хати через виламані двері, вона змужніла, замість страху в неї з'явилася ненависть, вона готова була вступити з ними в боротьбу.

Бандити, освітлюючи кишеньковими ліхтарками, грабували все, що їм потрапляло під руки, наповнюючи свої мішки.

Вона засвітила лямпу, яку взяла в руки, але в цей же час один із бандитів несамовитим голосом, як скаженілий пес, загиргав:

— "Нє тша святла! Поґась зараз!"

— "Што, боїшся світла, як анцихрист хреста? — гордовито запитала господиня і продовжувала — за людски кривди жебисте сконали, жеби вас Господь скарав, жеби вас свята земличка не приняла!"

— "Ціхо бондзь! — зашипів бандит. — Ціхо бондзь, а то ґардло пшержнеми", і щосили вдарив рукою по лямпі. Від цього удару покалічив собі руку, від чого оскаженів ще більше.

Не витрачаючи часу, господиня з розбитою лямпою хотіла відійти вбік, але він, як лісовий хижак, кинувся на жертву.

Господиня не здавалась на хижість бандита. Вона почала

оборонятися, схопила його за груди, але міцний розбійник визволившись, почав її бити та, задихаючись, промовив:

— "На, маш русінська сьвіньо! На, маш русінськє бидло!"

Господиня кинула розбиту лямпу і спритним рухом її вдалося вчепитися обома руками за горло бандита. Тут почалася запекла боротьба. Обидва вороги підводились і падали, торощили усе навколо.

Вони мовчки боролись аж поки другий розбійник не накинув їй мотуза на шию і з усією силою потягнув її до сіней.

— "Шукай, Ясєк, якєґось колка, жеби сєм погойдала" — з усмішкою зарепетував бандит — "так єй бендзє лєпєй. Нєх вє як ойчизнем любіць, то русінськє бидло!"

Нараз почалася стрілянина, яка порушила тишу літнього вечора — це були кам'янці, що бігли на допомогу потерпілим.

Бандити змушені були поспішно відступити, встигли запалити збіжжя на фірі, яка стояла на подвір'ї. Господар тількищо привіз те збіжжя з поля і не встиг ще затягнути в стодолу. Рятівники швидко відштовхнули фіру до потока, щоб від неї не загоріла хата.

Один з бандитів випустив автоматну серію в хаті по п'ятьох маленьких дітях, які на щастя залишилися живими, але були поранені. Їхню маму рятівники застали непритомну в сінях, з мотузом на шиї.

На другий день село наповнила польська поліція, яка робила обшуки сільських дворів, шукаючи зброї та "вінувайців" нічної стрілянини.

Так воно повторювалося кожного разу після нічних боїв з польською бандою. Поліція завжди ставила ультиматум:

— "Бандиці! Здайцє бронь! Єсьлі до тшех дні нє бендзє здана бронь, вистшелями вшисткіх!"

Після таких погроз селяни деяку непридатну зброю зносили до солтиса, звідки її забирала поліція. По селі ходили чутки, що нічна банда і денна поліція, це одні й ті самі особи. Так воно було чи ні, важко сказати, а що поліція не звертала ніякої уваги на грабунки і вбивства селян, то це щира правда.

За декілька днів сонце закрили дощові хмари, посилився холодний вітер, який пронизував людське тіло, наступала темрява, а з нею на автомобілях появилось польське військо, яке обступило село.

Почувши рев моторів, дорослі мужчини і деякі молоді

жінки встигли втекти в ліс. Польські вояки вдиралися до хат, під позором шукання зброї розбивали куфри, скрині, лади, валізи. Забирали з них, що краще, останнє розкидали по хаті. Вбивали свиней і забирали м'ясо. Грабували кури й іншу птицю. В центр села силоміць зганяли старців, жінок і дітей, погрожуючи зброєю примушували їх лягати обличчям в болото, лякали розстрілом якщо не прийдуть дорослі та не здадуть зброї. При цьому вигукували: "Ми їх вшисткіх вилапєми як зайонцув в кшаках".

Не обминули вони і хати Василя Барни. В безнастанньому виттю завірюхи він відчув на подвір'ї грізні кроки. Від удару розчинилися двері й на порозі появились три, до зубів озброєні, вояки зі спрямованими на нього автоматами.

Господар аж здригнувся, розгублено глянувши на непрошених прибувших. Вони, мов хижаки, накинулись на нього, вдаряючи прикладами автоматів. Скрутили йому руки і витягнули до сіней. Один із них щосили заверещав: "Ґдзє бронь, бандицє?".

При ним поставили варту, а решта полізла на горище шукати, хто зна чого.

В очах дружини не було сліз. Вони давно висохли у беззвучних риданнях, під час кожної бандитської навали та відвідання села охоронцями-поліцаями, але в її серці ще лишилося місце для болю.

Потім Барну привели до гурту селян і тут же несамовитим голосом скомандували:

— "А ну, кладзь сєм на бжух і лєж. Тилько сєм руш, а застшеліми як пса".

Бідолашний Барна стиснув зуби і підкорився представникам нової польської влади, поглядаючи краєм ока на своїх односельчан, які лежали поруч. Вартові ретельно стежили за своїми жертвами, а завваживши щонайменший рух, почали їх копати або вдаряти прикладом автомата.

Холодний гірський вітер пробивав до кісток лежачих в болоті людей. Де в кого руки зовсім задубіли і вони старались запихати їх в кишені, або за пазуху, але вартові гарчали, як скажені пси: "Чеґо сєм кренціш?".

Не пощастило і солтисові Фалатовичеві. Тільки він почав: "Перепрошую панове — високі офіцери...", як ці грімнули його в вухо, що аж заточився. В очах потемніло, з носа потекла юшка. Удар ногою звалив його на землю. Він відчув, як по лиці покатилась тепла сльоза, а коли її витер рукою, на пальцях побачив кров.

Репетували на нього як божевільні: "Ти такий самий бандит як і все твоє село". "Мордерци! Хцецє України? Ми вам йом дами, в ґробє бендзєцє сєм відзєць".

Дістав він і за те, що несвоєчасно і неповністю збирав податки, що, мовялв, селяни не виконували деяких своїх повинностей.

В цій драматичній ситуації трапився випадок, який вніс суттєві зміни в дальший хід подій. Один із вартових, з наказу офіцера, пішов до вантажної автомобіля. В той час, коли він намагався вискочити на неї, пролунав постріл. Вартовий закричав несамовитим голосом, почала текти з нього кров, вчинився переполох.

Для всіх стало зрозумілим, що автомат у вартового не був забезпечений, спустовий язичок зачепився за якусь деталь автомобіля, в наслідок чого стався мимовільний постріл. Куля поранила необачного вояка.

Злетілись військові, які стали уділяти невідкладну медичну допомогу і тут же команда почала від'їжджати. Всі вояки зайняли свої місця на автомобілях і відїхали, а нещасні селяни були звільнені.

Старий Василь Кіт піднявся на коліна, підняв руки до неба та жалібним голосом промовив: "Боже наш милостивий, чим же ж ми согрішили перед Тобов?" — і тричі перехрестився.

Коли небезпека минула, доросле населення, яке знайшло собі притулок на схилах лемківських гір і потічків, почало повертатися в село, у свої домівки. Страшне видовище стискало їхні серця: в кожній селянській хаті залишилися майже порожні стіни, все було знищено й пограбовано. В селі майже не залишилося кур, качок, кроликів, індиків, свиней. З великої рогатої худоби залишилася лише та, що в той час була на пасовиську. Селяни ходили селом і були більш подібні на тіні, ніж на людей.

З кожним днем ставало більш зрозумілим, що нам не вдасться залишитись у рідному краю. Швидше чи пізніше доведеться покинути свій милий куток. Боротьба була занадто нерівною. Польські банди отруїли все життя і обернули його на пекло.

В таких умовах однієї неділі, після Служби Божої, зійшлася громада.

— "Кепська справа — почав солтис Фалатович. — Помочі нам не є од кого чекати. Совєтські війська пішли на Берлін, там ся й зостали, а нас залишили на розтерзання польським бандам. Треба виїжджати покаль зме іщи живи".

— Та він перебільшує — перебив його старий Василь Кіт, дивлячись у вічі людям, які стояли поруч і з нетерпінням чекали дальших його слів. — Скоро поліція стане на горло тим бандитам. І тоді запанує спокій, який був до того часу. Не може бути, щоб нова польська влада не заступилась за нас, щоб вона була для нас гірша, як окупаційна. Нігде у світі не буде нам ліпше і миліше як на рідній землиці.

І закінчив:

— "Най скам'янію на місци, або най мі хліб, што го їм, застане в гиртани, як я брешу".

— "Може дашто і перебільшує солтис — втрутився Петро Кобеля, — але то вшитким зрозуміле, же не є од кого чекати помочи, не є на кого сподіватися. Сами видите, же на тих бандитів суду не є і напевно не буде. Треба виїжджати покиль зме іщи живи!"

Збентежені, стривожені селяни оточили Кобелю, який в час безвихідного становища і загального смутку зберігав свій звичайний спокій, свою розсудливість.

За деякий час він звернувся до братії тихо-тихо:

— "Не є іншого виходу! Треба виїжджати або переписуватися на поляків. Але того ми не зробимо, не можемо ся зганьбити. Наші предки пережили не єден раз тяжки часи."

Після цих слів вчинився великий шум і викрики:

— "Николи того не буде, жебизме ся одрікали од свого роду!"

Тут Кобеля підвищеним голосом повторив ці слова:

— "Так, николи того не буде! Ліпше смерть як зрада свого народу!"

Але старий Кіт не здавався, благав, підбадьорював односельчан залишитися, нікуди не тікати:

— "Бог заступиться за нами, не дасть нам пропасти — твердив він. — Птахи, а то і тоти не міняють своїх гнізд. Гмру ту, дем ся народив, — а потім щось подумав і своїм різким голосом в категоричній формі заявив:

— "Гмру ту, де кістки моїх предків лежат, а ви вшитки не мате серця в грудях! Ідите сой!"

Пригнічений болем, розпукою, він покинув громаду.

Люди уважно слухали і добре розуміли його. Вони так само, як і він, дорожили рідними сторонами, але занадто страшна і загрозлива була дійсність, яка нічого доброго не віщувала ні їм, ні їхнім дітям.

Ще багато було виступів і різних думок, але врешті-решт всі погодились в тому, що село не просто знищене війною і страшно пограбоване польськими бандами, але знаходиться в смертельній небезпеці. Не залишилося харчових продуктів, дрібних тварин, не можна було проїхати через польські села чи пройти в наші навколишні міста, такі як Риманів чи Дукля, не кажучи вже про Коросно або Сянік, щоб купити соли, нафти, одяг або якісь інші речі домашнього вжитку.

Федір Радко, син Михайла з Ватолівки (верхній кінець Завадки) відважився поїхати до міста, через Лібатову. Так і ніколи вже не повернувся. Його дружина, яка живе в Сокільниках під Львовом, не знає, де знайшов вічний спокій її чоловік, які катування переніс? Пропали і коні з фірою. А йому було всього 22 роки.

Ще до фронту лібатівська банда вбила і пограбувала священика у Шклярах. Але при продажі награбованих речей була піймана і зліквідована. Тепер польський уряд не звертав уваги на грабунки і вбивства, які чинили націоналістичні польські бандити серед лемків.

Раніше ми думали, що, мабуть, нову польську владу в післявоєнний період не інтересувала Лемківщина, мала інші клопоти. Тепер ми бачимо, що це не так, що польським націоналістам "кісткою в горлі" стояли лемки, які не спольонізувалися протягом століть. Про це нам нагадали і пан Єжи Гарасимович, і молодчики з організації "Ґрунвальд"; і чого не вдалося здійснити польським кольонізаторам від 1340 року до середини XX століття, то мала завершити це операція "Вісла".

Розповідають, що появилися постанови польського уряду, цілю яких було викреслити все з людської пам'яті, що пов'язане з українцями, які заселяли територію, що після війни потрапила до Польщі: ліквідовано українські назви сіл, гір, річок. Таке село як Кам'янка взагалі знято з польських карт.

За таких умов громада виявила свою волю на "добровільне" переселення, вигнання зі своїх споконвічних батьківських земель, на Україну і то в самий розгар жнив — початку збору врожаю.

Була визначена дата і плян виїзду. Пляном передбачалось виїзд всіх селян. З собою можна було забрати тільки найбільш необхідні речі. Для старих немічних людей і маленьких дітей та тих, які не мали своїх коней, були приділені господарі з добрими кіньми.

Дату виїзду вирішено тримати в таємниці, щоб не довідалась банда, адже до залізничної станції Риманів, яка розташована у Вороблику, треба було добиратись через такі польські села, як: Королик, Посада, містечко Риманів, та й в самому Вороблику було також багато поляків.

Настав день виїзду. В останню ніч селяни майже не спали: в'язали клунки, якими навантажували фіри, досита годували коней і худобу, і просто ходячи по подвір'ї, по саду, прощалися зі своїм обійстям. В кожного було на думці, чи дасть Бог щасливо добратися до станції, яка доля його чекає в чужому краю?

Настала година виїзду. На дорозі сформувався обоз, який оточили дорослі з клунками на плечах і після прощальної молитви, яку вголос промовив Петро Кобеля, вирушили в дорогу.

За селом старий Василь Кіт, зі сльозами на очах, попрощався зі своїми рідними, сусідами та іншими селянами, які були поруч і попрямував назад в опустіле село. Село-пустка змушувало його заплющувати очі й так іти до самої хати, аби не бачити покинутих домівок, що нагадували добрих його друзів. Не витримували його нерви, коли доносився грюкіт розхитаних вітром вікон і дверей, покинутих домівок. Тиша і самотність в хаті-пустці не заважали йому думати, так як вони не заважають павукові снувати свою павутину.

Від всього пережитого він став настільки обезсиленим, що навіть не спробував сніданку, не глянув на харчі, які були для нього залишені, а роздягнувся і ліг, засипляючи мертвим сном.

За якийсь час обоз добрався на Шклярські гори, з яких, як на долоні, було видно Кам'янку. Андрій Барна, син Федора, який своїми знаннями, розумом та порядністю користувався великим авторитетом, комусь-то з кам'янців звелів зупинити обоз.

Після зупинки, майже всі дорослі підійшли до Барни та мовчки зі сльозами в очах, в останнє подивилися на село та його околиці, що стали пусткою. І тут своїм скорботним голосом, який тремтів від жалю, Барна розпочав:

— "Прощай наша рідна земличко, на якій нас матері сповивали та на сон колискові пісні співали! Прощай, рідний краю! Нас звідси доленька жене, немов від дерева відірваний листочок! Гори наші зелені! Верше і Кичуро, хати і спаленіська наші дорогі, річенько наша мила, за годину-дві ми вже далеко від вас будемо і не відомо, чи ще усміхнеться нам доля побачити вас".

Шумить на прощання зелений потік, Пітроса та Закуття.

— "Час пізний, треба їхати!" — запропонував хтось, але Іван Янощак заперечив:

— "Почекайте, хоч іщи кусцьоньки дайте постояти на батьківській землі й посмотріти перед розставанням на нашу оселю та кусочок землі, який нам всім дорожчий понад все" — закінчив Іван з великим жалем на серці.

Після цих слів кожний по-своєму прощався з рідним селом: одні клякали на коліна, молилися, інші наповняли свої мішечки чи кишені грудками землі, щоб ними рідні могли закрити очі, коли десь на чужині вічним сном заснуть, а були і такі, що ридали як малі діти.

А Фалатович Михайло виводив:

Ой, я тебе, рідний краю,
Нігде не забуду!
Де би не бив, што бим не робив, —
Споминати буду!
Ой, піду я в світ далекий,
Межи чужі люди,
Може біди не зазнаю,
Та щастя не буде.

До станції Риманів, яка знагодилася у Вороблику, доїхали щасливо. Розташувалися на пероні вздовж залізничної колії. Надходив вечір. Всі, хто як міг готувався до ночування. Одні під фірами, до яких прив'язані були коні й худоба, поклали зв'язані клунки та одяг, щоб уложити малюків до сну, а самі лягли біля них. Інші полягали просто під "голим небом".

Солтис заздалегідь склав список вартових, з якими узгіднив години і місце чергування. Намагався, щоб розташований табір з усіх сторін був під наглядом охоронців.

Тиша — повна нічних несподіванок, і тому вартовим необхідно бути готовими, щоб, в разі потреби, захистити своїх підопічних. Деколи доносився бренькіт якихсь струн, деколи було чути, як гомоніли чоловічі голоси. Найчастіше спокій порушували паровози. Але з часом і до цього, як діти так і дорослі, звикли, наче так повинно бути.

Зранку, коли ясне сонечко своїм промінням освітило землю, прокинувся люд, почала щебетати дітвора, і всі засмакували дим вогнищ, які встигли розпалити вартові, щоб господині змогли що-небудь приготувати на сніданок та обід.

У цю ніч лише Григорій Кіт не те, що не заснув, але навіть очей на хвилину не замружив. Він ходив, якби і не він сам, навколо розташованого табору, намагався говорити з вартовими, але розмова не клеїлась. Думки не давали спокою: "Як я міг рідного батька залишити одного в селі, на поталу бандитам та вовкам? Чому я його силоміць не забрав, коли по доброму не зумів домовитись? Та хіба після того я можу називатися його сином?" Ці та інші питання не виходили з голови, краяли серце, їли сумління як ржа залізо.

Тільки з'явився маленький проблиск раннього світанку він швиденько запряг коні до фіри, надів одяг, що й навіть не нагадував лемківське національне вбрання, голову замотав у куртку, щоб його не пізнали і щосили помчав у Кам'янку за рідним батьком. "Не впрошу, не вблагаю, насильно заберу, — остаточно вирішив він. — За нич не залишу тата єдного".

Навколо туга і мертва тиша. З лісів чомусь тягло смаженим. Батька застав у хаті на ліжку; витягнутий, немов покійник, з відкритими очима нерухомо дивився в стелю. Було зрозуміло, що він зневірився у все, покинули його сили.

Коли обняв батька очі залилися сльозами, які змочили батькове лице. Встаючи з ліжка, батько жалібно застогнав, а вуса почали підстрибувати. Відчулося — здають нерви..., згубив нитку думок.

Григорій обізвався словами рішучого сина:

— "Тату, збирайтеся, я не залишу вас єдного!"

Батько не став заперечувати, тільки, мовчки, рукою вказав на речі домашнього вжитку, які необхідно винести на фіру, а сам поволі почав одягатися.

Незабаром речі були винесені на фіру, а батько зігнутий, немічний, упав на землю і гірко голосно заридав. Потім піднявся, витер очі, напився води з рідної криниці та з допомогою сина заліз на фіру. Подумав, ще раз жалібним поглядом обвів хату з обійстям, зітхнув важко, махнув рукою і сумно промовив:

— "Но што, Грисю? Треба рушати!"

І тут же син і батько, при допомозі батога і добрих коней, щосили помчали в бік залізничної станції Риманів.

Перед обідом односельчани радісно зустріли обох Котів. Схвалювали рішучий і відважний вчинок сина. Внуки, як бджоли у вулику, зі всіх сторін обступили свого дідуся.

Повеселішало обличчя сина, з'явились у нього якісь радісні

думки, які, до деякої міри, обігріли душу. Він навіть поглядав на скриню, в якій була скрипка, а пальці аж засвербіли, так хотіли взяти смичок і потягнути ним по струнах. Але тоді було не до музики, не до радощів.

Настали важкі, нестерпні часи, коли почалися дощі, а з ними і холод. Люди не мали відповідного доброго вбрання, мерзли, хворіли. Біда за біду чіплялася, як у ланцюгу кільце за кільце.

Важко захворіла вдова Михайла Романика, Анна, родом зі села Липовець. Так і називали її — "Липівчанка". З перестуди вчепився і тиф, який довів її до гробу. Сумно було дивитися на її передсмертні муки. Кожен співчував, зітхав, але на превеликий жаль нічим не міг допомогти. Тремтячи всім тілом, ридаючи, просила порятунку, якого, на жаль, не було.

Вона померла у страшних муках, залишивши троє маленьких дітей-сиріт. Селяни, як могли, змайстрували домовину і провели її в останню дорогу, на цвинтар у Вороблику, а сироти, як у цій пісні:

Ішли діти, три сирітки,
За мамчиним гробом.
Так їх сльози обливали,
Як би сипав бобом.

Наймолодшу дочку пригорнула сестра покійного чоловіка Анна Гуфрей, яка тепер з родиною живе в Ягольниці, біля Чорткова на Тернопільщині. А сини подалися у "світ за очі". Не знають кам'янці, де вони живуть і чи взагалі живуть? Хтось розповідав, що старшого Федора бачили десь на Львівщині, а молодший, Іван, подався в Донбас, в шахтарі, але, чи це правда — важко сказати.

На четвертому тижні чекання вийшов на перон черговий і закричав щосили:

— "Тшеба вам шиковаць сєм, прендко поцьонґ для вас бендзє!"

Голос в нього був глухий і деренчав, мов тріснутий глечик. Він повторив ці слова вдруге й ще сильніше.

Настало велике пожвавлення, люди підводились зі своїх ліжок. Яка чудова звістка! І вже громом лунають ці слова з уст кам'янців. Всі кричать на повний голос, шукають своїх, перевіряють і поправляють клунки, адже скоро буде поїзд. Дехто стає навколішки, піднімає руки до небес і молиться. Інші викрикують: "Слава Богу!" — людський мурашник.

Іван Стебницький, з радощів чи, може, зі смутку, завів:

Будь здоровий рідний краю,
Бо я виїжджаю.
В своїм селі добре жити,
Та щастя не маю.
Будь здорова, Верховино,
Зелені Карпати,
Де ня мати народила,
Там мі не гмерати!

Ще Стебницький не встиг закінчити, як тут підхопила своїм дзвінким, але дуже жалібним, подібним до плачу, голосом Юстина Кобелькова, дружина Миколи:

Заростають огороди,
Вільхами, вербами,
Розходяться лемки
По світі з торбами.
Ой, зелена Верховино,
Рідна наша мати,
Чого мусять твої діти
По світу блукати?

За якийсь час, зі сторони Кросна, надійшов "товарняк", якого вагони були дуже пошкоджені. Але на це ніхто не звертав уваги — швидше б виїхати! Паровіз, що притягнув вагони, в скорому часі відчеплено і відправлено зі станції.

Члени громади розподілили між родинами вагони. Кращі з них були приділені для худоби, щоб тварини не поломали ноги. Після завантаження, для вагонів з тваринами були назначені вартові (двох на один вагон). А для вагонів, які займали люди, самі з-поміж себе також назначали варту.

Життя у вагонах стало трохи легшим. Стіни вагонів трохи оберігали від пронзливого холоду змордованих людей.

За кілька днів появився паровіз, який служба станції причепила до потягу і почала ним маневрувати по станції. Маневрували до того часу, поки два вагони з кіньми, які знаходилися в різних місцях ешельону, опинились на самому кінці цього потягу.

Наші односельчани жили далеко від залізної дороги, не мали ніякого досвіду в залізничних справах, і тому вони навіть і не підозрівали, що цим маневруванням місць, польська влада готує

проти них страшний злочин.

У переповненому вагоні, протиснувшись до вікна, я стежив як дим відкидає свою тінь на ясну рівнину, прислухувався до подиху паровоза, який пихкаючи випускав пару зі своїх котлів.

Коли він рушив з місця, почав набирати швидкість. Назустріч нам почали бігти ряди дерев, хати, кущі й, раптом, почулася стрілянина. На той час ніхто й не міг подумати, що кулі цих вистрілів обривають життя нашим побратимам, синам, батькам, чоловікам і братам.

На першій же зупинці в Боську стало відомо, що два вагони з кіньми і вартовими були відчеплені та залишилися у Вороблику. Черговий на станції зрушав раменами і розводив руки: "Ніц нє вєм, ніц нє моґем помуц" — і тут же заявив, що відправляє поїзд і пропонував односельчанам зайняти у вагоні свої місця.

На кожній станції селяни просили порятунку. В Сяноку підняли на ноги, крім залізничної служби, поліцію і урядовців, але всюди відповідь була одна й та ж сама: "Ніц нє вєми, ніц нє можеми помуц". Ця відповідь звучала цинічно, нікчемно і жорстоко.

До цього часу не відомо, де прах тих, що охороняли вагони з кіньми. Ці люди ні в чому не були винними. Загинули вони не від рук польських грабіжників, а їх, як і багатьох інших лемків, позбавили життя кулі очманілих від ненависти польських націоналістів, представників станційної влади. Біля їхніх могил ніхто не молився, не співав похоронних пісень, не клав квітів.

Петро і Володимир Кобеля, сини Івана, не раз їздили до Польщі, намагалися з'ясувати обставини вбивства батька та односельчан, відшукати місця їх похоронення, але все це виявилося марним. Урядовці робили вигляд, що їм нічого невідомо про цей випадок. Деякі селяни-поляки, які живуть біля станції Риманів, у Вороблику, розповідали, що після відходу ешельону "з русинами" чули вистріли і на тому кінчалися всі відомості про пропащих чотирьох кам'янців.

Так пішли в забуття всі злочини, які були спрямовані в післявоєнні роки проти нашого народу. Не покликано до судової відповідальности ні одного злочинця та навіть не відкрито жодної кримінальної справи, наче так повинно бути.

Іван Челак і Михайло Барна мали всього по 16 років, як бандитська куля обірвала їхнє життя. Вони були нежонаті, їхні батьки повмирали, брати і сестри живуть в Підгородньому Золочівського району, в Басівці Пустомитівського району та й у

Львові. Василь Бобрик мав 23 роки, як загинув, а Іван Кобеля — 47 років.

Іван Кобеля осиротів трьох синів і дочку, яка тоді ще не народилася та дружину Еву. Наймолодший син Володимир з матір'ю живуть в селі Ясинівці біля Золочева, середущий Петро — в Золочеві, найстарший Михайло втопився, а дочка живе в Скло.

Василь Бобрик осиротив дружину Анну і сина, який тоді був ще в пеленках (не знаю як його звали). Живуть в Ялиховичах Золочівського району.

Таке поневіряння і страждання не могло не відбитися на здоров'ю людей. Вони вмирали як мухи.

Не довіз до нового місця проживання свого батька і Григорій Кіт. Серце старого не витримало розлуки з рідними сторонами. У вагоні віддав душу Богу, а тіло його прийняла земля однієї зі станцій. Також в дорозі помер Степан Гриненко, похоронений на одній зі станцій. А скільки односельчан померло зразу після приїзду на нове місце проживання!

Тільки переїхали кордон, почулася українська мова, всі зрозуміли, що поїзд, прорізуючи повітря, веде нас по українській землі. На стомлених людських обличчях усмішка. Не важко було зрозуміти, що кожен думав: "Нарешті цей кошмар скінчився, бандити залишилися позаду, можна бути спокійними за своє життя".

А співуча кам'янська молодь, вже не боячись, тут же склала слова пісень, про нашу долю, до яких придумувала мелодію. Запам'яталась мені пісня, яку придумав і тут же виводив своїм мелодійним голосом Іван Стебницький:

На високій полонині
Червоніють маки,
Кілько горя нам принесли
Кляті бандити — поляки.
Кілько они сіл спалили,
Людей повбивали, —
Жеби собі руки гризли,
У муках конали!
Бандити прокляті!
Што вам од нас треба?
Громи би вас напали
З високого неба!
Ой, проклятi тоти бандити, —

Кати, людожери,
Не є на них загибели,
Чуми ні холери!
Ой не одна бідна мати
Через них ридала,
Та бодай їх звірів лютих
Земля не прийняла.

Остання зупинка поїзду була в Золочеві на Львівщині. Кам'янці знайшли собі притулок в доброзичливих селян навколишніх сіл. Побачивши таких змордованих, нещасних людей, на своїх фірах розвезли їх по таких селах, як: Червоне, Ясинівці, Гордиків, Ялиховичі, Зозулі, Струтин, Підгородне і Бонишин. Розмістили їх в опустілих польських хатах. Допомагали чим могли, разом пережили післявоєнну "розруху" та сталінсько-беріївське лихоліття.

З часом дружні стосунки переросли в родинні зв'язки. Вони і їхні діти поженились між собою. Родилось і вирастало нове покоління, яке лише з розповідей батьків довідується про горе й страждання, яке пережили переселенці.

Львів, 1991 р.

КОНЦТАБІР В ЯВОЖНІ: "ПРАЦЯ УШЛЯХОТНЮЄ ЛЮДИНУ"

ІВАН ЛИКО

Першим місцем зупинки поїзду із сотнею в'язнів, колишніх вояків УПА, яких чехо-словацька влада передала весною 1948 року польській владі, була залізнична станція в Явожні — колишній філії німецької гітлерівської "фабрики смерти" Осьвєнцім.

За злочини поповнені там гітлерівцями, міжнародній трибунал в Нюрнберзі, з участю представників польського уряду, судив гітлерівських опришків, але польський псевдо-демократичний уряд вповні перебрав гітлерівську спадщину, залишаючи її, між іншими, на терені концентраційного табору в Явожні, для якого прийняв гуманну назву "Centralny Obóz Pracy" (Центральний Табір Праці).

Саме в напрямі концтабору, 20-го травня, маршувала сотня в'язнів, полонених упістів. Був весняний ранок, але якийсь дивний, жалісний. Весняне сонечко розсівало тепле весняне проміння тільки хвилинами, бо пошарпані хмари, немов пообдирані берегами скатертини, час від часу прислонювали сріблисту соняшну кулю, посилаючи до землі рідкі, дрібненькі каплини дощу. Бувало так, що одночасно і соняшні проміння освітлювало весняну зелень і каплі дощу ліниво опадали з висот, немов бажали перебувати в русі спадання якнайдовше.

І, хоч весна імпонувала цілою красою своєї шати, капризи природи нівечили чар краси, який вповні може бути визволений у купелі сріблистих соняшних променів. А, може, настрій пригноблення притупив почуття краси у тих, яких гнали як невільників польські поганячі-конвоїри Корпусу Внутрішньої Безпеки?

Маршували у чвірках мовчки, вистукуючи рівномірний

такт кроків, вимірюваних на битій поверхні дороги, біля якої були рідко розставлені переважно житлові будинки. Йшли важким ходом, з глибоким бажанням дійти до остаточної мети чимскоріше, незалежно від того, який буде кінець.

Пройшовши приблизно один кілометр від залізничної станції, один із конвоїрів, ступенем капраль, крикнув: "Сьпєв", а коли задня маршуюча колона зразу не виконала наказу, він крикнув вдруге: "Колюмна – сьпєваць!" По хвилині додав: "Засьпєваць бандеровском". Але, щойно після третього наказу перед колони заінтонував повстанську пісню: "Ми партизани, лицарі герої...", а коли залунали слова: "Ми свято вірим в нашу перемогу, що ми Україні волю принесем", заспівали усі повним голосом, що в їхньому положенні виглядало на трагічний парадокс. Філософ, ідучи з опущеною в долину головою, бурмотів під носом: "Тепер нам співати цю пісню то так само як сухотникові або сифілітикові горлати: майбутність народу – це ми".

Упісти таки не докінчили свою повстанську пісню, бо підпоручник, що до цього часу йшов позаду колони, почав бігти до переду, вимахуючи затиснутим кулаком та з піною на вустах, викрикаючи: "Ціша, ціша..., ви сякі сини. Я вам дам Українем, вчесьнєй вас крев позалєва. Прендзей вас шляґ трафі". Так викрикуючи, зрівнявся з першою чвіркою, вдивляючись в очі "Кудияра", який відповів: "Нам зараз не до співу, ми лиш виконуєм накази". Підпоручник почастував свого підвладного лютим зором і сам замовк.

В часі, коли упісти співали повстанську пісню, переходячи біля однієї хати, критої солом'яним дахом, що в тамтих сторонах стрічалось рідко, на подвір'ї поралась бабуня зодягнена в свитинку зеленкуватого кольору та довгу, до кісток ніг, чорну спідницю, приодягнену спереду білою, але вже прибрудженою запасчиною. Її обличчя було мало видко, бо з боків було закрите хустиною, невиразної краски, зав'язаною під бородою.

Бабуня цікаво приглядалась маршуючій колоні, а у вікні хати появились два обличчя дітей, які з таким зацікавленням гляділи крізь шибу, що їхні притиснені до шиби носики виглядали як в карикатурних забавках – сплющені, з вилупленими наївною діточою цікавістю очима. А, коли упісти почали співати, бабуня немов би почула себе незручно, почала нервозно втирати руки о запасчину і по хвилині зникла в сінях хати, оглянувшись ще раз на колону незнаних вояків, коли переходила поріг. "Муха" обсерву-

вав бабуню ввесь час і якось мимоволі в його голові майнула думка про можливість, що ця бабуня може бути українською жінкою, насильно перевезеною тут із рідної землі. "Хто зна?" – думав "Муха". — Може, догадавшись хто є ті маршуючі співці, стиснулось тривожно її серце в грудях, боліючи над незнаною долею її власного сина, який також боровся в рядах УПА, а його доля матері незнана...

* * *

Якось на хвилю небо проясніло і перестав падати дощ. У воздусі царила тишина, навіть жоден пташиний щебет її не ворушив, тільки глухий відгук рівномірного стукотіння чоботів маршуючої колони вливався в атмосферу довкілля. На дорозі в тому часі не було посиленого руху, тільки деколи з маршуючою колоною розминулась підвода, водій якої, а деколи й пасажири, із здивуванням та цікавістю обсервували відділ полонених, уніформи яких свідчили про ненормальність військової одиниці, обставленої узброєними жовнірами КБВ.

Недалеко довелось іти у сяйві соняшних променів, бо знов почав покрапляти дрібненький дощик, прибираючи на силі з напливом більших плахт сірих хмар. В нормальному житті та нормальних умовинах такий весняний поранок видається подібним до дитячого обличчя, яке сяє заранням радісного безжурного і спокійного життя, час від часу зрощуваного дрібненькими сльозами, викликаними примхами дитячої натури чи невдоволенням несповнених бажань.

В обставинах полону упістів-в'язнів такий травневий соняшно-дощовий ранок, у їхніх почуваннях викликав вражіння плачучої природи над їхньою жорстокою долею та проминулої погоди духа і настання темряви життєвої путі, що мала кінчатись пропастю. Але, заки скотитись у цю пропасть – скільки і якого лиха, ганьби, пониження, фізичних і моральних терпінь прийдеться пережити? І за що? За те, що знайшли відвагу збройно домагатись прав, що прислуговують кожній живучій людині й кожному народові?

"Муха", маршуючи в середині колони, крадькома приглядався обличчям своїх сусідів, стараючись вичитати їхній душевний настрій. На них — здавалось йому — бачив відбиття духовного стану, подібного йому самому. Йому здавалось, що справжні герої

існують тільки в літературній творчості. Там — на його думку — на геройство не було місця. Не було місця ні змоги на спротив в сенсі прояву будь-якого бунту проти наявного стану чи демонстративного вияву погоди духа, яку затемнювали умовини даної хвилі так, як хмари тамтого поранку затемнювали погідність і красу весни. Йому важко було зрозуміти сенс одночасного духовного настрою пригноблення і ясного бачення та свідомого погодження з існуючим станом і детермінацією йти визначеним шляхом долі аж до кінця. Він дивився на стан, що зветься безсиллям, який можна віднести так до одиниці, як і до загалу усієї української нації, якій недобрі сусіди безкарно плювали в лице. Її тіло століттями сковане оковами диявольської тиранії стікало ріками невинної крови, лице запльовувано їддю ненависного понижування людської гідности, від вуст відбирано останній кусень хліба. В минулому за кожну спробу випрямити рабський хребет, займанці-кати розправлялись з учасниками спротиву найжорстокішими нелюдськими способами й засобами фізичних та моральних знущань, тортур і психічного гноблення. І, це саме діється тепер — "історія не повторюється", міняються тільки часи і місця. Скільки ж то вже разів застанавлявся "Муха" над питанням — чому наша Україна така нещаслива? Чому сорок п'ять мільйонова нація неспроможна, у своїй власній хаті, сама собою правити? Відповідь знав тільки частинно... знав, що Україна багата земля і що вороги сильніші від українського народу. На згадку про багатства України, "Муха" відчув дошкульніший голод, бо в часі транспорту з Мушини до Явожна годувано їх фізичними тортурами та моральним понижуванням. Перекуска, що складалась з кусника сухого разового хліба, хвилево й лише частинно заспокоїла голод, який докучав болями, суті яких не збагне сита людина.

Із задуми над долею українського народу вирвало "Муху" штовхнення в лікоть і слова: "Дивись, "Муха"!". Він підніс очі й глянув перед себе, але зразу нічого не завважив, аж по хвилині побачив в далині мур, що простягався від дороги в західню сторону, охоплюючи великий простір. У розі над муром стриміла вартівнича будка, а дальше — друга і третя — усі були розміщені за муром. Защеміло серце, а серед маршуючої колони почулися шепоти, бо й інші помітивши мур, догадувались, що це можливе місце їхнього запроторення.

Пройшовши попри мурі до кінця, скрутили вліво, за двома жовнірами, які провадили колону, а там дійшли до головної брами,

над якою видніла велика таблиця з півокруглим написом великими буквами: "Центральни Обуз Праци в Явожнє", а під сподом — "Праца ушляхетня чловєка"...

Опинившись за брамою, упісти побачили ряди бараків по обох боках шляху, що проходив серединою табору. Поміж муром і бараками були простягнені два ряди колючого дроту.

Там в'язнів перебрала під "опіку" таборова обслуга, що складалася з військовиків Корпусу Внутрішньої Безпеки (КБВ). Для повстанців призначено один із більших бараків, внутрі якого можна було розставити двоповерхові ліжка в три ряди (для понад сотні людей) та ще й мати досить місця для групових збірок. Сусідні бараки опорожнено заздалегідь, щоб унеможливити будь-які контакти упістів з іншими жителями табору.

Станувши у дволаву перед бараком, упісти слухали інструкцій внутрішнього "реґляменту", які їм читав наглядач-капрал, а інші військовики різних ступенів і без ступенів, ходили навколо полонених, з усіх боків оглядаючи отих ненависних "бандерівців".

Інструкції таборового порядку були короткі: тишина, спокій, чистота, порядок, беззастережне підпорядкування таборовій команді, дисципліна та обов'язок уставлятися в три ряди, коли хтось із таборової обслуги входитиме до бараку; звітування, що його мав виконувати командант залі, вибраний в'язнями. Далі подано деталі відносно годин відпочинку, часу харчування та поучення про кари для тих, які не дотримуватимуться таборового порядку. Особливо наголошено на тому, щоб не тільки не пробувати втікати, але навіть про втечу не думати, бо охорона табору знаменита — вартівничі будки, звідки вартові слідкують за кожним рухом у таборі, вночі освітлюють табір рефлекторами та дротяними огорожами пропускають електричний струм високої напруги.

Потім наказано ввійти до бараку, покласти клунки, яких і так більшість з нас не мала, та вибрати собі ліжка.

Упісти розглядалися з цікавістю, немов бажали затямити найменший деталь внутрішнього влаштування їхньої першої "резиденції" в Польщі. У західній стіні бараку вбудовані вікна, крізь які було видно порожні сусідні бараки, обведені колючими дротами. У східній стіні — вікна й входові двері в кутку біля північної стіни. За східньою стіною простягалась площа для влаштовування збірок, а барак був обведений колючим дротом з усіх

боків. Усередині, при східній стіні, стояв дерев'яний столик і два крісла, темнобрунатного кольору, з пооббиваною фарбою, вигляд яких свідчив про довгу службу. Стіни порожні, шиби вікон брудні, долівка засмічена і дуже брудна, немов би попередні жителі винеслися звідсіля у великому поспіху. На ліжках – сінники напхані стертою на січку стухлою соломою.

Нові жителі бараку підходили до ліжок, на яких сподівалися спокійно відпочивати. Таборова обслуга, побачивши брак поспіху упістів, почала поганяти їх до поспіху, лаючись сочисто, немов би їй було страшно спішно. Ще деякі упісти не встигли вибрати собі ліжок до спання, як з площі дійшов пронизливий свист, що кликав усіх на збірку. Кожному в'язневі дали простирало, коц і подушку, наповнену стертою і смердючою соломою. В часі тієї збірки упісти мали змогу вперше побачити інших жителів табору, біля п'ятнадцяти осіб, які стояли за дротами дальших бараків, цікаво й співчутливо приглядаючись упістам. Були це якісь жінки з малими дітьми, але вартові не дозволили їм довше приглядатися новим сусідам, а загнали їх до бараку.

Далі, упістам дали посуд з водою, рижові щітки і шмати та наказали робити порядок у бараку. Порядкові роботи пішли жваво. Помито стіл, крісла, долівку й почищено вікна, барак став привітнішим. Потім принесено металеві миски і ложки, так страшно заіржавілі, що й годі було уявити, як можна ними користуватись. Але, як каже приповідка – біда навчить шилом кашу їсти. Мокрі шмати з дрібненьким піском та кропітка праця привели ці металеві предмети до стану блискучости, в якій можна було бачити відбиття власного обличчя.

Наближалась обідня пора. Порожні шлунки у скорчах голодового болю наганяли тільки одну думку – їсти! Та, як пристало на культурних людей, перед обідом треба було помитись. То ж упістів завели до іншого бараку – вмивальні. Там, напроти входових дверей, були розставлені рядами бетонові корита з водопроводами й кранами. По обох боках цих корит розставлено упістів, заказавши тимчасом вживати води. Ліворуч від входових дверей була так звана "парівня", тобто парова баня, де в гарячій парі відбувалася дезинфекція вбрання і білизни, а за нею – просторе приміщення, призначене на купальню.

По довгій хвилі мовчазного вичікування, один із польських вартових крикнув: "Уваґа бандзьори!", а потім почав повчати про процедуру дальшої поведінки. Кожен окремо мав підходити до

парової бані, роздягнутися, а вбрання й білизну вкинути в отвір бані, залишаючи при собі взуття, пояси, гребінці, гаманці, тощо. Опісля треба було перейти до слідуючого приміщення, за другими дверима, де всі мали "викупатися з бандерівських брудів".

І, знов настала тиша, в якій чути було лише кроки вартових. Один із них подався в напрямі дверей до купальні, а чотирьох почало ходити довкола упістів, немов яструби, що шукають жертви. Уся ця сцена робила враження понурої драми, скомпонованої і вирежисерованої якимсь садистичним мистцем. Постаті упістів були подібні в цей момент до каторжників вчорашніх гітлерівських концентраційних таборів. Відрізнялися від них тільки тим, що уніформи в них були різноманітні – польські, німецькі, чеські, російські та мадярські, що свобідно обвисали на покритих шкірою кістяках. Обличчя бліді, худі, з позападуваними глибоко очима та синцями і ранами, придбаними в дорозі поїздом від польсько-чеського кордону. В той час на жодному з облич не можна було помітити навіть найменшого усміху, а навпаки – закам'янілість трагічної поваги. Створювалася атмосфера нестриманої напруги нервів і нетерпеливости очікування.

До вмивальні ввійшло ще п'ять польських військовиків, які через кілька хвилин цікаво приглядалися упістам, потім вийшли і знову вернулися. Один з них підійшов до першого скраю в'язня, чотового політвиховника "Хмари", питаючи: "Що бандито? Не маєш відваги прямо в очі дивитися?". "Хмара" випрямився, та в ту ж мить поляк копнув його в кістку правої ноги. З болю й почуття безсилля, "Хмара" не застогнав, але засичав як вуж. Польському катові поспішив на поміч другий і так почалось безглуздне знущання над безборонними людьми. Всю нагромаджену енергію сорому і ганьби за всі минулі невдачі й погроми польських військ повстанцями УПА, польські військовики виливали тепер на безборонних полонених.

"Хмарі" викручено руки за спину і змушено тіло катованого оформитися в дугу, закінчення якої, тобто голова, раз-у-раз вдаряла о бетонове корито, залишаючи сліди в формі темночервоних плям крови. Над ним знущалися за те, що не дивився полякові прямо в очі, а Михайла Янка, з його великими зіницями очей били начебто за те, що дивився на польських вояків "вибалушеними" очима. Один із вояків поставив йому ногу позаду закаблуків черевиків, а другий штовхнув у плечі. У висліді цього Янкове тіло

не могло повалитися почерез бетонове корито, зазнаючи важкого болю від зудару костей ніг з гострим берегом корита. "Для рівноваги", Янко дістав ще кілька ударів в ліве вухо, а опісля прямо в ніс, з якого потекла червона юшка. Івана Мазура били в лице за дуже лагідний – як польські вояки казали — "баранкуватий" вигляд і під час цієї процедури вони голосно дивувалися, як така лагідна людина могла попасти до УПА?

Іншого упіста били кулаками в шлунок, щоб його випрямити перед капралем; ще іншого за те, що стояв на "струнко", замість – на "спочинь". Того били за те, що виріс за високий, а ще іншого за те, що був низького росту. Котрий упіст був зодягнений в уніформу в доброму стані, над тим знущалися за те, що "бандит не заслуговує на добру уніформу", а вже добре догріли поляки такому упістові, який мав польський військовий одяг. Хто мав подертий одяг, зазнавав тортур "за діри, яких лінувався полатати". Так, по черзі "обдаровано" всіх упістів крихіткою "культури модерної цивілізації", а на закінчення подано їм до відома, що їх карається за те, що вбили генерала Кароля Свєрчевського і страшну масу поляків.

Втомлені "шляхетною роботою" польські наглядачі припинили хвилево знущання над в'язнями і наказали їм по одному входити до купальні. Упісти почали по черзі виходити з першого ряду, але треба було кілька хвилин підождати, доки попередній не закрив за собою дверей купальні, за якими діялося щось невідоме.

В міжчасі до вмивальні увійшов польський офіцер, ступенем підпоручника, в асисті капрала й старшого стрільця. Впала команда: "бачносьць" (струнко) і зараз рукою підпоручника – "спочній" (спочинь). Офіцер, поклавши за спину руки, постояв хвилину, приглядаючись упістам. Зовнішній вигляд його обличчя робив враження культурної людини, але його сині очі, здавалось, палали дикою ненавистю. Приглядаючись упістам, він неначе сам до себе, бурмотів: "Пшецеж то сам квят млодзєжи" (прецінь то самий цвіт молоді), а побачивши наслідки фізичних тортур, голосніше вже заговорив: "Чи треба вам того? Замість помагати батькам у господарстві чи працювати у фабриці, будувати краще життя в Польщі Людовій, ви пішли в банду, мордувати поляків. Захотілось вам самостійної України, то ж і маєте...". По цих словах, дуже повільною ходою, якби не був впевнений, що ступає по твердій поверхні, підійшов кілька кроків в напрямі першого ряду упістів, що стояв відвернений плечима до нього та раптом запитав:

"Котрий з вас є сотенним?", а по хвилині додав: "довудца бандеровскєй сотні?"

Кілька секунд мовчанки і випрямлена на струнко постать одного упіста заявила: "Я є сотенний УПА – Григорій Мазур-Калинович".

Польський офіцер дуже повільним кроком підійшов до третього з черги корита, при якому стояв "Калинович". Наказав сотенному відступити два кроки назад і почав йому приглядатися, водячи зором від голови аж до стіп, то знов — від стіп до голови. В тому часі пальці його рук, які усе ще тримав за спиною, почали нервово дрижати, так само й губи, а в очах заблистіли іскри лютої ненависти. В тому моменті ця людина стала подібною до хижої звірюки, що готується до скоку на добич. Звірячий інстинкт переміг людські почуття офіцера. В конвульсіях лютої злости м'язи рук скорчились і блискавкою опинились на горлі "Калиновича".

Підпоручник зловив лівою рукою краватку сотенного, а правою почав бити в лице, розбиваючи губи і ніс. Мабуть, вид "бандеровскєй" крові підбадьорив лицарські спонуки офіцера, бо він покликав на поміч своїх колеґ. Капрал і старший стрілець зловили за обидва кінці краватки і почали душити "Калиновича", а підпоручник бив нещасну жертву кулаками в шлунок і коліном правої ноги копав між ноги...

Потемніло в очах сотенного УПА, опанувало його почуття цілковитої байдужости, повикривлювані обличчя польських жовнірів і упістів почали кружляти довкола його голови, творячи дуже нереґулярні обводи коліс, що раз опадали майже до долівки, то знов піднімались під стелю. Образ шаленого руху людських тіл і мертвих предметів почав розпливатися у темряві, у якій палали мільйони мікроскопійних зірок, і все щезнуло в сірості безконечної пустки – воїн УПА втратив притомність... І, раптом — що це? Дуже неприємне відчуття зимна, з голови й обличчя стікають краплі води, забарвлені червоною краскою крови, подвійні й потрійні образи людських постатей колишуться з боку в бік у сірій пітьмі... І вернула свідомість фактичного стану. Кати обілляли його струмом холодної води, щоб привести до притомности.

Хитаючись на ногах, із закривавленим обличчям, стікаючи краплями води, змішаної з кров'ю, "Калинович" став на своє попереднє місце, при боці сотенного "Яра". Цей радив "Калиновичеві" скинути краватку, але йому було вже все одно, він навіть сло-

вом не відповів. Тоді "Яр" сам зняв йому оцю нещасну краватку.

Цікавість побачити бандерівського "довудцел" приводила до вмивальні й інших польських військовиків, а на питання "ктури то довудца бандеровскєй сотні" (хто є сотенним) відповідали на зміну "Яр" і "Калинович", але за першим разом "Ярові" попалось більше, бо всі бачили, що "Калинович" раніше одержав здорову порцію. По сотенних, очевидно, прийшла черга на всіх інших. Кількість в'язнів у вмивальні поволі меншала.

Прийшла й на "Муху" черга йти до вмивальні. Він підійшов до парової бані, роздягнувся швидко і в круглий отвір вкинув своє "шмаття", бо тільки так можна було назвати цю уніформу, що складалася з дірявої блюзи брунатного кольору, подертих німецьких військових штанів і шапки "петлюрівки". Роздягнувшись, "Муха" виглядав як тоненький кістяк, з причепленими по боках худими й тоненькими двома горішніми кінчинами. Його тонка постать розвеселила навіть польських жовнірів, які почали жартувати, що це хіба правдивий ціп стоїть із двома биряками і дивувалися, що такого вояка карпатський вітер не поніс до "цьоткі — Америки". Але така поведінка польських наглядачів не робила на ньому жодного враження, бо він, "Муха", радів у душі, що нарешті закінчилися тортури і за кілька секунд він опиниться по той бік дверей, де матиме змогу любуватися цілющою купеллю. То ж швидко зібрав з долівки сходжені майже до самих підошов чоботи, пояс, гребінець, те, що колись носило назву гаманця і молитовник, який досі вдалось йому зберегти.

Відчинив двері, в обличчя війнуло вогким холодом. Перед ним було просторе приміщення, де могло поміститись кількасот людей. Посередині були розставлені рядами водопровідні рурки, закінчені душами. Під протилежною стіною і ліворуч стояли голі постаті кількадесяти упістів, обернені лицем до стіни. Вид цих живих кістяків, покритих шкірою, поораною темно-синіми плямами та кривавими ранами говорив про те, що може вчинити людина людині. Однак, на жодні роздуми не було часу, бо до поспіху поганяли польські вояки. Їх чотирьох стояло при входових дверях, по двох по кожному боці дверей. В одного був дерев'яний костур, а двох інших держало в руках ремені. Четвертий, капрал стояв з порожніми руками. Не знаючи, що робити, "Муха", поступив один крок вперед та на знак даний рукою капрала, задержався. "Цо там маш?" — запитав капрал. "Муха" не відповів нічого, лише зором вказав на те, що було в його руках. "Поди-

віться, який він побожний!, — завважив один із польських жовнірів, побачивши молитовник. — Раніше мордував поляків, а тепер молиться!" і при цьому несподівано вдарив "Муху" по руках. Речі з рук впали на підлогу, але "Муха" стояв непорушно, немов безрадна дитина. Тупо дивився на польських жовнірів, наче не розумів, що діється.

"Збєрай то рупєцє" (збирай це барахло) — впав наказ. "Муха" нахилився, щоб піднести речі з підлоги та в той момент відчув гострий біль у плечах, неначе вістря бритви шмагнуло пекучим вогнем у спину. І далі сипались удари ременів і костура. Підсвідомо, бажаючи уникнути фізичного болю, "Муха" захопив руками лише частину речей і почав бігти до протилежної стіни, але поляки завернули його, наказуючи позбирати всі речі. Кінець-кінцем пощастило йому зібрати все разом, але в цей же момент польський жовнір вдарив його по руках і все висипалось назад на підлогу. Удари почали ставати менш дошкульними, тіло почало деревіти, фізичний біль притупився, а з тим і психічний біль почав затрачувати гостроту відчування. Його опанувало почуття безпорадности, а удари відбивалися від його тіла неначе від поверхні мертвого предмету — кусня дошки. В очах погас вогонь життя, тіло стало безсильним, а психічні почування звелись до одного поняття — нехай діється, що хоче...

З такого фізичного й психічного стану вирвали "Муху" слова капрала: "Дайцє му спокуй, он ма досиць" (дайте йому спокій, він має досить). Капрал наказав "Мусі" позбирати речі й станути в ряді під стіною. Вже без жодного поспіху "Муха" зібрав свої речі й вільним ходом попрямував до протилежної стіни, зайнявши місце з правого боку стрільця Михайла Вархоли.

Ідучи туди, приглядався закривавленим синім плечам друзів, але над питанням філософії життя не міг уже більше роздумувати, у зацькованій свідомості настала порожнеча...

Станувши лицем до стіни, поглянув на обличчя сусіда стрільця Вархоли, а відтак оглянувшись назад, побачив, як один з послугачів купальні, сам в'язень, наблизився з ґумовим водопроводом у руках. Ще Вархола не вспів шепотом остерегти його — "уважай, не оглядайся!", коли відчув сильний удар у спину, немов хтось праником його вдарив. Цей послугач-примітив також хотів налюбуватися безглуздим знущанням над "бандерівцями".

Холодний струм води з такою силою вдарив "Муху", що він захитався і чолом вдарив о стіну. Це викликало в послугача

дикий сміх самовдоволення.

А там, при дверях, відбувалась усе та сама сцена — удари сипалися на щораз то нову жертву. Врешті прийшла черга на сотенного "Калиновича". Ряд упістів відвернених плечима до дверей, зайняв одну цілу стіну купальні й частину другої стіни. Упісти почули, що до купальні ввійшов хтось новий, почули ті самі польські сочисті прокльони та відгуки ударів, коли раптом розніся енергійний голос: "Хлопці!" Немов на команду голови голих постатей під стіною відвернулися у напрямі дверей, а "Калинович" крикнув: "Як довго можемо так терпіти?..." і сильним ударом долоні правої руки, повалив польського капрала.

Реакція польських посіпак була просто неймовірною. Вони так швидко винеслись з купальні, мов слід за ними замів.

Настали хвилини мовчанки й очікування. Всі чекали, що станеться після відважного вчинку "Калиновича". А він сам спокійно позбирав свої речі з підлоги і повільним ходом підійшов до ряду друзів. А там, за стіною бараку розніся зразу один свисток, далі — більше їх і крики: "Збюрка!", "Збюрка!" — "Бандеровци сє збунтовалі!".

Було чути відгуки швидких кроків, біганини та метушні. Барак-купальню обставлено кулеметами. Незабаром відкрилися входові двері. До купальні ввійшли ті самі чотири польські військовики, які перед хвилиною знущалися над упістами, а з ними капітан.

На команду "бачносьць!" і "в тил зврот!" усі упісти обернулись. По середині купальні стояв польський капітан — чоловік середнього росту, стрункий, непоганий з вигляду, а біля нього чотирьох польських жовнірів, з виглядом невиразних облич.

Приглянувшись полоненим, капітан зупинився хвилину довше на обличчі Михайла Вархоли, а потім звернувся до своїх підвладних, кажучи: "Забраням категоричнє стосованя фізичней сіли..." і вказавши рукою на двері вмивальні, де ще було дванадцять упістів, наказав впустити їх до купальні й закінчити чимскоріше з купіллю.

"Мабуть, хочуть швидко справитись з купанням, щоб ще мати час налюбуватися відплатою за вчинок командира "Калиновича" — обізвався котрийсь із упістів.

Тим часом польський капітан вийшов, а останнім дванадцятьом упістам, завдяки поступкові сотенного "Калиновича", обійшлось без тортур у купальні.

Послугач почав пускати воду, що розприскувалась ґірляндами теплих капель і насичувала приміщення купальні теплою водою і парою з неї. Струмені теплої води відсвіжували зболілі тіла упістів, втихомирювали фізичні болі, спливаючи з тіла лагідними краплями штучного, теплого дощику.

Та, раптом, упісти зчинили крик, почали розскакуватись у бік і лаяти нецензурними словами послугача за те, що нагло відкрутив кран із гарячою водою, щоб таким способом познущатись над "бандерівцями". Налякавшись бунту, він швидко вибіг із-за дерев'яної перегородки, почав перепрошувати, оправдуватись, що це сталось ненавмисне, випадково. Після того він уже старався догодити упістам якнайкраще, пильнував температуру води і питався раз-у-раз, чи вода не за гаряча, або не за зимна? Упісти любувались купіллю і вже ніхто не поганяв їх до поспіху. Володимир Кметь обізвався: "Ось, що значить однозгідність, солідарність"..., а Микола Шостак "Лисиця" доповнив цю думку словами: "Біда, що в минулому в нашому народі ніколи не було єдности, все бракувало солідарности, то ж і сьогодні якийсь зашмарканий Антек трактує нас як кусень шмати, якою можна витирати всі бруди".

По купелі всі почали одягатися. Михайло Вархола шепнув до "Мухи": "Ти знаєш, що?". "Що таке?" – запитав "Муха". "Цей капітан, що заборонив нас дальше бити, це мій недійшовший шваґер". "Чи ти не одурів часом?" — запитав "Муха". Але Вархола не піддавався. — "Цей капітан ходив із моєю сестрою, це українець, я його добре знаю". Вархола назвав ім'я і прізвище капітана та просив "Муху" про це нікому не говорити.

В тодішніх часах і умовах упісти майже ніколи не знали імен чи прізвищ їхніх польських "опікунів" та й нікому тоді й на думку не приходило, що навіть як би знали, щоб таке знання будь-коли було їм потрібне, бо жоден з них не сподівався пережити цього трагічного періоду життя. Це були страшні часи, якщо словом "страшні" можна змалювати хоч маленьку частку пережитого страхіття. Потрібно було б справжнього генія — нового Шевченка, щоб творчим словом змалювати всю трагедію тодішніх переживань упістів і передати її майбутнім поколінням, щоб живим словом передати читачеві жах і відвагу, тортури й самопосвяту, страждання й наснагу любови до власного народу і до людини в загальному, плач і сміх, ідеалізм життя і глум з його сенсу, подвиги й упадки...

Вернімся до нашого спомину.

Після купелі упістам дали пообідати. Вони по черзі підходили до столітрового залізного котла, що його поставили перед бараком. При котлі стояло двох інших в'язнів, з яких один придержував котел, а другий наливав у миски квасолю, варену на воді, з домішкою кінської консерви.

Сьогодні й годі вже окреслити смак і запах тієї страви, але для виголоднілих як вовки упістів, густа квасоля смакувала як найбільш вишукана страва, по якій – як кажеться – пальці лизати. Ложка, за ложкою зникала квасоля з мисок, а "Пиріг" філософічно завважив: "Дурниця, що поляки б'ють – важне, що годують краще ніж чехи".

По голодових порціях харчів, одержуваних в Чехословаччині, подана кожному однолітрова порція зупи заспокоювала почуття голоду. А, коли по обіді приділено кожному хліб на три дні, по п'ятсот грамів на добу, то, не зважаючи на всі макабричні переживання, кожен почувався вже краще. Але ж це вдоволення не тривало довго.

Після обіду заряджено збірку, таки в бараці. Командували збіркою два польські капрали і один старший стрілець. Це були начебто "фізичні вправи" (зараз після обіду!). Слова команди — "бачносьць, спочній, падній, пелзай, скок жабкон, пшисяди" (струнко, спочинь, падай, повзи, скачи жабкою, присюди), і т. п. — сипались одне за одним. Годі було дотриматись темпа, а тих, які запізнювались "заохочував" копняками й штовханцями помічник капрала — старший стрілець. Ці довгі, безглузді "вправи" доводили в'язнів до такого стану перемучення, що деякі не могли вже піднятися з підлоги, хоч їх били і копали "командири"-поляки.

Вправи закінчились майже перед самою вечерею. Упісти знов підходили до котла, принесеного тим разом до бараку. Одержали зупу, звану "польським борщем", запах якої нагадував старі спітнілі шкарпетки, а смак — гнилої ярини, запареної гарячою водою.

"Пиріг", шукаючи місця на долівці, де міг би присісти і спожити їжу, підніс миску до носа, понюхав, глипнув очима у боки і не сказавши таки того, що було в нього на думці — почав їсти, а стрілець "Степ", сьорбаючи голосно, завважив, що зупа смердить. "А ти що? Настроїв апетит на український борщ, а мусиш сьорбати польські барщ!" — сказав йому стрілець "Верба" та ще додав частку своєї філософії: — "Що за різниця? Клоччя чи вовна, аби

кишка повна".

Після вечері, помивши миски і ложки, упісти мусіли відбути ще раз короткі фізичні вправи, а в годині шостій вечора усі вже могли втішатися "відпочинком" у ліжках, за вийнятком двох вартових бараку, які мали чергуватись що дві години. Така варта-дижур, виконувана самими упістами, мала тривати до шостої години ранку.

Перша черга дижуру випала на "Муху" й "Воробця", яких поверхове ліжко було першим скраю.

У бараці запанувала тиша. Всі, крім дижурних, поклалися у ліжка, щоб таки дійсно відпочити. Немов скошені макабричними переживаннями останньої доби, усі лежали майже без руху, споглядаючи тупо на предмети, що знайшлися в полі їхнього зору, одначе ніхто не міг заснути. Перед очима знову появилися образи жахливих переживань, хоч ніхто не бажав їх бачити навіть у сні. А на дворі заходяче весняне сонечко пригрівало теплим промінням. Хмари щезли поступово з обрію, запанувала чудова весняна погода. Це ж весна була, ота благодатна пора року, яка своїм чаром велить струдженому почуватись фізично легким, старому — молодшим, пригнобленого підносить на дусі, у безнадійного зроджує надію на краще майбутнє.

У той час, коли до концентраційного табору в Явожні привезено перших полонених вояків УПА (понад сотку), вся Польща якраз святкувала треті роковини перемоги над гітлерівською Німеччиною. Під проводом і тиском нового, "людового" режиму переходила відбудова зруйнованого війною життя. Інженер і робітник у фабриці творили нові матеріяльні вартості під батогом "соціялістичної дисципліни праці", хлібороб вирощував земні плоди, щоб зараз віддати їх урядові в рямках "обовйонзкових достав", що їх і далі називали з німецького "континґентами".

Працював польський нарід за півдармо, бо, мовляв, по воєнних знищеннях Польща була вбога, то наперед треба відбудувати воєнні знищення, а це мало статися в першому "3-літньому економічному пляні". А, що за працю в соціялістичній системі плачено дуже скупо, мільйони польського населення жили дуже нужденно, але такий стан виправдувано потребою "будувати краще завтра для майбутніх поколінь". Польський нарід працював дуже тяжко за платню, з якої було майже неможливо вижити, а то й цілком безплатно в так званих "чинах сполечних" (суспільних починах). Відбудовувано міста й села, знищені в ході воєнних дій, а

особливо столицю Варшаву, день і ніч працювали люди, немов, ті мурашки, що їм муравлище розрила дика звірюка. Школярі й студенти ішли до школи, щоб вивчати догми марксизму-ленінізму. Під "непомильним керівництвом" польської комуністичної партії мобілізовано ввесь нарід до виконання директив уряду, щоб після першої трилітки розпочати другу й третю. Одначе, не було це легке завдання для уряду, бо ввесь польський нарід не любив соціялістичного ладу, спертого на багнетах Москви. Так, як у часах німецької окупації, так і після приходу до влади польського комуністичного режиму, збройний спротив владі ставили різні польські підпільні організації, як ВІН (Вольносьць і Нєподлеґлосьць), АК (Армія Крайова), НСЗ (Народове Сіли Збройне), а в загальному ввесь нарід ненавидів варшавських маріонеток Москви.

Щоб якось приборкати збройний спротив, варшавський уряд видавав декрети про амнестію для польського підпілля та про т. зв. "уявнення", суть якого полягала в тому, що мали бути даровані всі провини тим, які себе "уявнять" — виявлять властям про власну підпільну діяльність. Висліди цієї тактики не все були таки задовільними, то ж для "знищення підпілля і реакції" створено каґебівську мережу безпеки з широко розвиненим доносництвом з найгіршого суспільного шумовиння, а щоб відвернути увагу польського народу і польського підпілля від суті нового поневолення Польщі відгребано "старого ворога" Польщі — українців.

Польські ідеологи-шовіністи, прикриваючись "інтернаціональним" плащиком, плювали їддю ненависти до українського націоналізму, а по суті — до всього українського народу, який жив у межах Польщі. Усі засоби масової пропаґанди використовувано для оплюгавлювання "бандерівщини", а тим самим і всього українства. Фальшовано правду про оборонні дії українського Закерзоння проти насильства, грабежів, вбивств, проти насильних акцій виселювання з рідної землі. Протиукраїнською пропаґандою годовано польського обивателя, розпляновано старі пристрасті, відроджувано відвічний польський шовінізм, а найнижчий звірячий інстинкт піднесено до рівня ідеалу. Наприклад, за дике мордування українського безборонного населення Завадки Морохівської і інших українських місцевостей, польських старшин, підстаршин і жовнірів декоровано медалями заслуги. Цей посів зерна ненависти зродив чималу кількість покручів української крови та садистів, жадібних любуватися фізичними й моральними тортурами над безборонними жертвами.

* * *

Майже всі мешканці бараку лежали тихо й спокійно, лише дехто випрямив зболілі кості, або змінив позицію лежання. Тільки час від часу було чути тихий шепіт між сусідніми ліжками.

Дижурні не могли сидіти так без руху. Вони проходжувалися впоперек бараку з опущеними головами, заложеними за спину руками. Стрілець "Муха" водив тупим зором по долівці, по якій ступав босими ногами, бо ще перед спанням усі мусіли роздягнутись до білизни і покласти одяг під стіною в т. зв. "костку", по десять на купу, в можливо найдокладніший квадрат, а дальше рядом взуття.

Ступаючи тихим і вільним кроком, там і назад, по бараці, "Муха" завернув у бік його сусіднього ліжка, на якому нерухомо лежав "Філософ", з прижмуреними повіками очей. "Муха" торкнув рукою плече "Філософа". Той відкрив очі. Його обличчя, у вечірній півтемряві, виглядало як закам'яніле, а в очах, здавалося, погас той вогонь життя, яким раніше палали його розумні очі. Десь у глибині зіниць віддзеркалювалась безодня духовного стану, якого "Муха" не міг назвати. Прийшов до друга, щоб обмінятись кількома словами, а тут не знав, від чого розпочати. Здавалось йому, що немає про що говорити, бо думки в них обох були ті ж самі. Але по хвилині взаємного мовчазного "читання облич", "Філософ" обізвався: "Ну, і що ж...?".

Відкривши рот, "Муха" не вспів відповісти другові, бо по той бік дверей почув чути відгуки кроків. Вмить, він і "Воробець" опинилися біля дверей, в яких з'явилась постать знаного капрала, якого в купальні вдарив був у лице сотенний "Калинович". Капрал з руками в кишенях увійшов до бараку, а за ним ще один капрал і один старший стрілець.

Обидва дижурні випрямились на струнко, а "Муха" позвітував: "Обивателю капралю! Бандзьор, такий то а такий, мельдує послушнє — стан бараку сто дванасьцє. Вшисци обецні".

Капрал, вийнявши з кишені праву руку, повільно відвів її боком поза себе, як паночка, що має намір комусь кланятись, а опісля швидким рухом поцілив ударом "Муху" в ліве лице. Вдарений захитався на ногах, але капрал негайно випростував його другим ударом в праве лице, питаючи при тому, чому "так голосно верещить", звітуючи? "Звітувати, — сказав він "Мусі", — треба тихенько, щоб не розбудити тих усіх, що так "смачно" сплять", — і

вказав рукою в сторону ліжок. Опісля, немов глибоко надумуючись, що дальше робити, пішов у напрямі ліжок, а за ним пішли його помічники.

І, знову почались горезвісні фізичні тортури. Один із упістів легко рушив головою, другий лежав не на тому боці, що повинен, інший забагато або замало прикритий коцом, а ще інший вдавав, що спить кам'яним сном. За такі ось "провини" знущалися над безборонними і на половину отупілими, від пройдених уже попередньо тортур, в'язнями. Стягали упістів з ліжок, били кулаками, копали куди попало, плювали на них, глузували з їхніх стремлінь до самостійної України, обкидаючи їх при тому непристойними прокльонами.

Налюбувавшись побиттям супроти безборонних людей, три польські "лицарі" пішли в напрямі дверей. Дижурні станули мовчки, випрямившись на струнко. "Чому не мельдуєш, бандито?" — спитав "Воробця" старший стрілець. Навчений досвідом голосного звітування, "Воробець" позвітував півголосом, за що старший стрілець сильно вдарив його в лице, говорячи: "Що? Людова Польща так слабо нагодувала тебе на вечерю, що не можеш голосніше звітувати?".

* * *

Хоч сонце скрилося уже за обрій, відблиск його променів розпорошував вечірні тіні, що згодом оповили землю, заливаючи простір зразу легкою, а далі густішою темрявою. Заблисли світла нічних ліхтарень, що освітили ввесь простір табору в Явожні. В усіх бараках запанувала тиша яку, що дві години, переривав стукіт кроків вартових, що йшли на зміну.

Крім ліхтарень, на кожній вартовій будці, званій "боцяном" (бузьком), був прикріплений далекосяжний рефлектор. Світлами рефлекторів вартові водили безнастанно по таборі, а особливо по мурах і колючих дротах, що були забезпеченням перед утечею.

В бараці упістів вже третя зміна станула на дижур, а "Муха" лежав у ліжку на плечах, з руками заложеними під головою і не міг заснути. Повіки прижмурених очей дрижали нервовим тремтінням. Думки в голові гнались одна за одною. Минуле мінялось із сучасним, сучасне — з уявним майбутнім. Під впливом думок, що доводили до нервової напруги, "Муха" відрухово підніс голову і важко зідхнув. "Філософ", як зрештою і

багато інших, не спав ще і помітивши рух "Мухи" тихо спитав: "Що з тобою?". "Нічого, я лиш думаю", — відповів "Муха". "Це незвичайно позитивне явище, якщо ти ще здібний думати", — завважив "Філософ" і додав ще: — "То поділися зі мною твоїми думками!". "Мушу признатися, — сказав "Муха", — що у мене зараз дуже паршиві думки. Не можу зрозуміти тих польських людців. Як довго будуть їх бавити садистичні знущання над нами? І хоч я сам є тепер нічим, зером, як одиниця в людській суспільності та коли порівняю мій інтелектуальний і моральний рівень з рівнем цих людей, то я просто гордий, що ніколи не впав так низько... Пам'ятаю — зимою 1946 року, я з тереновою боївкою зайшов до села Радошиці, на Лемківщині, щоб придбати потрібні нам військові уніформи. В горішньому кінці села квартирувала польська прикордонна сторожа ВОП ("Войско Охрони Поґраніча"). У час, коли боївка вечеряла в одній із хат, я і кулеметник "Жук" стояли на стійці. В тому часі "Жук" мусів відійти на хвилю. Я вчув, як в іншій хаті рипнули двері й звідтам вийшло двоє людей, які пристанули при дверях. З їхньої поведінки я пізнав, що то один із польських прикордонників прийшов собі на "рандку" до нашої сільської дівчини. В ті часи, за такий вчинок дівчину могла стрінути кара обстриження голови".

"Не розтягайся про справи, які нам усім добре знані, говори до речі..." — втрутив "Філософ",

"По хвилині шепотів і поцілунків, — продовжував "Муха", — пара розпрощалася і польський жовнір рушив у подвір'я в моєму напрямі. Залігши за кулеметом, я приготовився його задержати і передати командирові боївки. Заки він підійшов ближче до мене, майнула думка, що може він у нічому не винен, може краще буде, як я дозволю йому відійти...

Коли польський вояк був уже на дорозі й хотів скрутити в правий бік, я його задержав. На заклик "Стій!" — він зупинився. На питання "Хто йде?", — він відповів: "Свуй". "Що за свуй?" — запитав я. "Жолнєж польські", — була відповідь, а я сказав йому: "Дорога вільна". Жовнір відійшов біля двісті метрів, а потім рвонув вперед бігом, неначе з катюші вистрілений.

За цей мій гуманний поступок, я не був покараний, хоч на кару я вповні заслужив, бо незабаром, під обстрілом польської кінноти, ми мусіли вийти з села прямо на покрите снігом узбіччя гори, але кілька серій із кулемета "Підкови" нагнали польську кінноту назад.

Сьогодні, здається мені, – говорив далі "Муха" – я не мав би милосердія. Я нині відчуваю ненависть до цих людей і в голові снуються думки про пімсту – страшну й безоглядну пімсту, про яку навіть страшно подумати".

"Поляки потовкли трохи твою "капусту" – втрутив "Філософ" – то ж і з логікою в тебе, "Мухо", щось не теє. З одного боку гордишся твоїми інтелектуальними і моральними вартостями, а з другого – снуєш мрії примітива про пімсту, і то ще й страшну. Якщо б ти навіть коли-небудь мав змогу, а такої напевно не буде, то це не в твоєму характері до чогось подібного допуститися. А, якби навіть таке щось сталося, то ти доказав би лише, що ти є такий самий, як ті, що над нами знущаються".

"Глупота – говорив дальше "Філософ" – може тріюмфувати тільки часово, якщо навіть оце огидне явище можна назвати "тріюмфом". Тривкі й корисні людству досягнення будується розумом і серцем. Так, серцем! – запально й півголосом почав викладати "Філософ" власні погляди. – Серцем у розумінні поняття людяности. Раз людина народиться шляхетною, вона ніколи і за ніяких умов свідомо не дозволить на заплямлення власної шляхетности. І навпаки – людина з затаєними звірячими інстинктами ніколи не буде шляхетною. Така людина в нормальних умовинах життя поводиться начебто пристойно, побоючись порушення писаного чи звичаєвого права, але в інших обставинах, таких як війна чи, що гірше, революція, не знайдеться таких сил, які стримали б руку жорстокого садиста".

"Забуваєш, пане брате" – втрутив знову "Філософ" – що згідно з природним і Божим законом, ми – українці, маємо таке саме право жити власним, вільним життям, як поляки, москалі чи німці, й за те, що ми за наше право постояли, нам належалася б нагорода, а не кара. Але, на практиці, право є завжди по стороні сильнішого, а ми були слабші. При цьому, тепер відвічний польський шовінізм і бажання панувати над "русінем", піднесли температуру пристрастей до небувалого рівня. Цю антиукраїнську поставу поляків підсилює "старший брат" з Москви, під умілим, досвідченим і мудрим керівництвом більшовицької партії".

Розмовці, хоч вели розмову півголосом, так були нею зайняті, що не спостерегли як чотирьох польських вояків-вартових увійшло до бараку. Помітили те щойно тоді, коли дижурний почав звітувати. Один з нічних "гостей" підійшов до ліжка "Філософа" і запитав: "А ти що, молишся?".

Таке питання підсунуло питаному відповідь "так", щоб не зрадити співрозмовця. Та, за цю "молитву" "Філософові" довелось зазнати нових знущань, разом з іншими, що їх побито без жодної причини.

По третій такій "приятельській візиті", що відбулась десь уже по півночі, упістам не перешкоджали вже відпочивати до шостої години ранку, себто до "побудки".

* * *

Ще блукали нічні тіні в закамарках табору, як "Муха" зірвався із сну, вдаривши головою о дошку горішнього ліжка. Після зудару він зразу не зорієнтувався, де він находиться. Щойно опритомнівши, зрозумів свою ситуацію. Положившись знову, заплющив очі, щоб нагадати поганий сон.

А снилося йому, що він у товаристві багатьох інших людей сидів на плятформі довжелезного вантажного поїзду, що гнався вперед з шаленою швидкістю. Повітря вихром било в обличчя, змітало людей з плятформ, навіть сидячи важко було втриматись. Майже всі незвичайні пасажири незвичайного поїзду лежали покотом на плятформах, а "Муха" стояв навколішках, вдивлявся у степовий монотонний простір, що стикався зі сірим небозводом. Ні позаду, ні по боках, ні в напрямі їзди поїзду не було найменшого знаку життя, тільки степ, покритий зів'ялою, пожовклою травою. Поглянувши поза себе, "Муха" бачив масу живих людських тіл, що лежали на плятформах вагонів, зі скорченими пальцями рук, наче кігтями хотіли вгризтися у тверде дерево долівки вагону, щоб не датись змести з неї. Немилосердний тиск вітру мучив пасажирів, позбавляв їх фізичних сил і змітав із плятформи, мов куски тендітного паперу. Зметені людські тіла були розкидані, або попадали під колеса поїзду. Обрубані ноги і руки летіли в повітря і падали в пожовклу траву степу, як тріски рубаного дерева, а голови котились степом геть від рейок. Ні сліду крови, тільки посічені м'язи і кості. А поїзд гнався вперед, де не було видно станції призначення. І, коли поїзд ще збільшив швидкість, сильніший опір повітря повалив "Муху" на долівку вагону та почав спихати його на край. Ще кількадесять сантиметрів... і його тіло злетіло б з вагона. Він боронився зусиллями усіх фізичних і духовних сил перед неминучою смертю, а коли його тіло опинилось майже на самому краю плятформи, наляканий страшним поло-

женням, останками сил рвонув собою і в тому моменті вдарився о горішнє ліжко.

"Філософ" завважив рух "Мухи", але обізвався аж по довшій хвилині: "Чи ти ще замало обірвав від поляків, що й сам оббиваєш власну маківку?".

Вислухавши розповідь про сон, "Філософ" сухо й коротко сказав, що сон цей є лиш відбиткою реальної дійсности і не вимагає пояснень. Але "Муха" ще довго не міг позбутись поганого вражіння від того страшного сну.

...Розшлились досвітні сутінки і в середині бараку прояснилося – а тоді надворі розлігся звук свиставки й нетерплячі вигуки: "Побудка, побудка!". Всі упісти чим скоріше уставились в чотири ряди, зодягнені мов до руханки, без сорочок і блюз. Після раннього звітування їх повели до вмивальні. Тут струмені холодної води відсвіжили їхні тіла, підбадьорили духа, поправили настрій вчорашнього пригнічення.

Повеселівши, всі поснідали, кусаючи чорний, разовий хліб і попиваючи гіркою чорною кавою-"ячмінкою". Деякі, менш витривалі, зараз же з'їли увесь пайок хліба, який мав вистачити на цілих два дні, та дарма, задовго голодували вони, безсильними були, щоб — "оглядаючись на задні колеса" — їсти хліб по кусочкові.

Після сніданку знову дві години вправ, які до решти вичерпали сили в'язнів, але й командувачів геть змучили. Бо й польські капрали мусіли з усіх сил викрикувати слова команди, або копати й бити тих, що незадовільно виконували накази, себто майже всіх, бо важко було виконувати безглузді вправи в'язням, до краю замученим знущаннями й голодом. Вони вже і на бійку, і на копняки мало реаґували, привикли вже, бо "можна й до шибениці привикнути," — як казав той мітичний циган....

Коли польським підстаршинам надокучили вже оті "фізкультурні" вправи, вони наказали всім в'язням сідати гуртом на підлозі. Три капрали також сіли напроти їх, а четвертий стояв, вартуючи біля дверей, щоб несподівано не надійшов хтось з команди табору.

І тоді склалася сцена, яка нині може здаватися неймовірною – політична дискусія між мучениками-в'язнями і їх мучителями-катами.

Сидячи на підлозі, мовчанку перервав один із польських вояків, кажучи: "Так, хлопакі! Тшеба вам било теґо? Цо сьцє

вивальчилі?".

На це питання ніхто з упістів не відповів – боялися можливости нових тортур.

Польський вояк промовив знову: "Чи зле вам жилося у Польщі? Самостійної України захотілось? Чи не глупота – прислухуватись фальшивим гаслам? Прецінь відомо, що України не було, немає і не буде. І, за що стільки наших і ваших жертв, крови і терпінь? Чи не краще було йти з нами і бити спільного ворога — німця, а опісля будувати наші міста й села, будувати краще життя і загальний добробут? А, сьогодні ви не маєте відповіді на ці питання!" – закінчив капрал і водив очима по схилених, сидячих мовчазно постатях. Вони всі сиділи нерухомо без слова, немов би якийсь чарівник перемінив їх у мертві камені, що лиш світили зіницями живих, але без живої іскри очей.

Врешті, по кількох хвилинах, сотенний політвиховник Антін Філевич — "Бойко", не стерпівши довше, попросив о дозвіл відповісти.

"Я чекаю", — сказав капрал і додав ще власну заввагу про те, яку неґативну ролю відіграла УПА у взаємовідносинах польського й українського народів.

"Бойко" почав говорити слова правди, що падали важко і не могло бути цій правді заперечення.

"Ви питаєте, — казав "Бойко", — чи нам було це все потрібне? Чи потрібна була нам самостійна Україна, фальшиві гасла, і т. п.? Я не збираюсь тут давати лекції історії, але за вашою згодою, дозволю собі пригадати деякі факти. Як вам відомо (всі упісти знали, що це було тим польським воякам невідомо!), територія України втроє більша за територію Польщі, а український нарід, який живе на українській землі, численно вдвоє більший від польського народу".

Польські військовики почали прислуховуватися виступові упіста дуже уважно, поглядаючи один на одного. Вартовий відійшов від дверей і приблизився до сидячої громади, щоб міг зловити кожне слово. А "Бойко" продовжував: "Згідно з природними законами, кожен нарід має право жити вільним життям на власній землі, а тим більше сорок п'ять мільйоновий український нарід. Ви кажете, а радше повторюєте заслухане, що України не було, немає і не буде, а скажіть, будь ласка, звідки взялась сьогоднішня Радянська Україна, якщо України ніколи не було? Давніше це була Київська Русь, яка, згідно з польською

легендою, була заснована одним із трьох братів, які звались Лєх, Чех і Рус. Ви пробачте мені цей вислів, який дехто з поляків вважає образливим, але "ляхи" змінили назву на поляків, а ми — "руси" чи русини — на українців. Нашу назву Русь вкрали нам москалі, змосковщили її, привластили собі нашу історію для користей московської імперії, пофальшували її від початків аж по сьогоднішній час"...

"Але, чому ви воювали за Україну, якщо ви маєте Радянську Україну?" — питав другий капрал.

"Радянська Україна", — сказав чотовий політвиховник "Хмара", — це фікція, в повному цього слова значенні. Так звана "Радянська Україна" не має жодних власних посольств у інших державах, не має дипломатичних відносин, як суверенна держава, не має власних фінансів, власної валюти, власного війська, а уряд у Києві, це просто маріонетка, опанована росіянами, яким помагають деякі наші власні запроданці. В Польщі поляк відважно говорить польською мовою, а в Україні українець вживає російську мову, щоб не наразитись на переслідування, на втрату посади чи роботи. А найменший прояв гордости із власної української національности, в Україні вважається проявом "буржуазного націоналізму", що за нього українці нерідко мандрують до "білих ведмедів".

"Це все не виправдує вашого мордування поляків", — обізвався польський вояк.

По короткій хвилині мовчання відгукнувся бунчужний сотні Калиновича "Лисиця".

"Гм... гм... — пробурмотів він. — Не хотів би я повторювати знаного прислів'я: "Де дрова рубають, там тріски падуть", але ваші обвинувачення відносяться однаково до вас і до нас. Не повертаючи в далеке минуле колонізаційної політики польських королів в Україні, пригадаймо тільки політику санаційної Польщі, дискримінацію українців у кожній ділянці суспільного й економічного життя, не говорячи вже про політичне життя, переслідування польською поліцією, Березу Картузьку, нелюдяні криваві пацифікації на Холмщині й в Галичині, обмеження українських селян у праві купувати українську таки землю, а за німецької окупації — масове мордування українців на Поліссі, Волині й в Галичині, куди польське підпілля аж з Варшави вислало власні озброєні боївки, щоб нищити насамперед українську інтеліґенцію, а опісля — кого попало".

Польські вояки слухали уважно і жоден не перешкоджав, а упісти набирали сміливости, то ж в розмову вмішався сотенний "Калинович". Він говорив:

"Ми, українці, як поневолюваний довгими віками нарід, не маємо змоги спростовувати фальшиву пропаґанду проти нас, не маємо змоги представити вам, полякам, і всьому світові всю правду, тим часом історія пише правду нашою і вашою кров'ю, що прийде час..."

"Бачносьць", — розляглась команда вартового. Зразу всі схопились на рівні ноги, один із польських капралів почав знову викрикувати слова відомої команди: "Падній", "Повстань"!

В той час попри барак пройшли дві постаті польських старшин, а коли вони віддалилися, знов упала команда "Спочній" і "Сядаць!"

Знову завелась розмова між упістами й поляками, але цим разом політична дискусія на дразливі теми не тривала довго. Поляків цікавили справи організаційного характеру українського підпілля, озброєння, численности УПА, заготівлі, санітарної служби, і т. п. Упісти, переважно старшини і підстаршини, на переміну давали відповіді. Польські вояки частували деяких упістів цигарками, і так несподівано нав'язались добрі взаємини з тими, які ще кілька годин тому видавались гадюками й катами.

Наступного дня історія повторилася. Замість фізичних вправ, знов усі сиділи на підлозі й розмовляли. Знову розпочато дискусію на болючі теми. Тут, обережно, але рішуче, упівські старшини, підстаршини і політвиховники подавали конкретні дати, місця і час неславних дій різних польських підпільних організацій, польських банд, а то й польського війська супроти українців. Поляки зі свого боку давали докази таких самих дій українців супроти поляків. Вкінці всі дійшли до висновку, що не має сенсу роз'ятрювати незагоєні рани обох народів. Та ці, деколи дуже хвилюючі, розмови зробили добре діло. Між упістами і їхніми сторожами-поляками почались кращі відносини. З того часу фізичні вправи відбувалися лише тоді, коли хтось з почоту польських старшин наближався до бараку.

Такі відносини піднесли настрій упістів, які зразу старалися не думати про те, що принесе завтра. У них, мимохіть, зроджувалась надія, що їхнє майбутнє може не буде таке страшне, на яке заносилося. Тільки деколи цей їх піднесений настрій затьмарювала логіка настанови польського комуністичного уряду та його зако-

нодавства відносно членів УПА. Лише за саме посідання пальної зброї чи за приналежність до УПА можна було сподіватися присуду смерти, не говорячи вже про участь у боях з польськими військовими формаціями чи інших бойових акціях. І хоч здавалося, що цілу сотню на шибеницю не пішлють, то коли кожен думав про себе, як про одиницю, то шибениця здавалася неминучим фіналом його боротьби за Україну.

Як кожен, так і "Муха" часто задумувався над питанням майбутнього присуду. Раз, коли він дивився у вікно, любуючись красою природи, до нього приступив "Філософ". Поклавши руку на його рам'я сказав:

"Не думай, козаче, отаманом і так не будеш. Думати над тим, що буде завтра, не має найменшого глузду, бо це тільки доводить до понурих настроїв, затроює життя, хоч наше теперішнє життя — це животіння".

"Нехай і животіння, — відповів "Муха", — але таки вмирати так по глупому, не хочеться. Та ж мені лише двадцять один років. Саме пора жити та черпати повною жменею із життя усе, що воно людині даватиме".

"Якщо думаєш про це, щоб черпати те, що нині недосяжне, то це в твоїм теперішнім положенні не дуже мудро. А, якщо хочеш брати з життя те, що воно тобі тепер дарує, то черпай, любуйся цим!" — закінчив з іронією "Філософ".

* * *

Кажеться, що немає злого, щоб на добре не вийшло. Може бути також навпаки. Так сталося і з сотнею упістів у Явожні. По кількох днях, що пройшли, начебто, у сприятливих умовинах, заряджено збірку на майдані, перед купальнею. На збірці заповіджено, що до наступного дня, тобто четвертого дня побуту упістів в Явожні, їхній барак мусить бути вичищений і приведений до зразкового порядку. Також, по сніданку всі будуть зобов'язані порядно викупатись, а барак, як сказав капрал, "мусить світитись мов дзеркало".

Під час фізичних вправ того дня упісти конче хотіли довідатися про причину цього особливого приготування бараку, але польські вояки нічого не хотіли сказати, а може й самі не знали. В кожному разі, фізичні вправи відбувалися в зовсім гуманний спосіб, переплітані дискусіями і оповіданнями деяких польських воя-

ків про їхні особисті переживання в часі військових акцій проти УПА. Характеристичним у поляків було те, що розказуючи про їхнє перебування на наших теренах, вони завжди говорили, що це діялось "на Україні". Про боротьбу українського населення Закерзоння вони розповідали просто фантастичні речі. Згідно з їхніми розповідями — там, на Україні, "кожен корч на них стріляв", кожне село було озброєне по зуби", українські жінки і дівчата носили зброю за пазухами, навіть малі діти вели розвідку в користь УПА. Здобути інформаторів з-поміж українців було дуже важко, навіть під примусом. Признавались рівнож, що досі вони мали уяву про УПА, як про самих фашистів, есесманів і поліцаїв, які нібито пішли в УПА, щоб втекти від відповідальности за співпрацю з гітлерівською Німеччиною. "А тим часом, між вами, — казали, — є заледве трьох колишніх вояків Ес-Ес Дивізії 'Галичина'".

* * *

Четвертого дня, після купелі, яка цим разом відбулась без ніяких знущань, зібрано упістів перед бараком купальні, уставивши їх у чотири ряди. По хвилині очікування, при головній брамі появились постаті військовиків, серед яких видно було також одного чоловіка в цивільному одязі. Саме він, в асисті поручника й хорунжого, виступив уперед, в напрямі колони упістів. Одяг у нього був ясно цеглястої краски, він був досить дрібної будови тіла, голова покрита дрібненьким русявим волоссям. Обличчя гладеньке й рум'яне, викликало мимовільну симпатію.

Всі три вони йшли повільно, а за ними — інші польські військовики. Наближаючись до колони, чоловік у цивільному одязі не зводив з упістів очей, а коли зрівнявся з першою чвіркою сказав: "Чолем хлопакі!".

"Чолем обивателю..." — відповіла колона, не докінчивши привіту, бо ж не знала функції "цивіля". Він махнув рукою на знак, що нічого більше до привіту додавати не треба, а відтак вільним кроком пройшов перед колоною, пильно вдивляючись в обличчя полонених, немов сподівався когось розпізнати.

Так, як майже кожен упіст мав на обличчі сліди побиття, синців і покалічення, цивільний гість, ставши посередині колони, спитався: "Хто вас так побив?" і потім знову: "Чи вас тут били?". Не діждавшись відповіді, відвернувся в бік польських старшин і, вказуючи на колону упістів, сказав: "Пшецеж о ніх сьвят вє" (але

ж про них знає світ).

Ці його слова для упістів були дорожчими ніж усі золоті хрести заслуги. Каторжники, яким здавалось, що про них забув не тільки чужий, але й їхній власний світ, зрозуміли, що це так не було. Вони були певні своїх ідеалів у ході революційної боротьби, тепер завдяки словам представника ворожого уряду утвердилися у цьому переконанні, бо довідалися, що про них знає світ, що про їхню боротьбу і сучасні переживання знають народи цивілізованого світу. Значить – боротьба УПА не була ведена в ім'я якоїсь відірваної ідеї, але ідеї правди і справедливости для українського народу. Їм доля казала йти до мети саме таким шляхом, бо інакшого для них не було.

Після того, чоловік у цивільному звернувся до лави упістів. Назвав себе представником Міністерства Внутрішніх Справ Людової Польщі, не подаючи прізвища, ступеня, чи функції. Його обов'язком є заопікуватись "вєнзьнямі-уповцамі". Пояснив, що за підривну діяльність у Польщі всі мусять відбути якусь кару, але після цього можуть жити в Людовій Польщі як повноправні громадяни. Одначе, щоб така змога, можливо, як найскоріше настала, кожен зосібна й усі разом мусять безоглядно слухати їхніх теперішніх і майбутніх "опікунів", та безоглядно дотримуватись обов'язуючим реґляментам.

Пройшовши ще раз перед першою лавою там і назад, сказав "чолем" і в асисті військовиків, що з ним були – відійшов.

Напроти останньої чвірки упістів, у віддалі яких п'ять метрів, стояв той самий капрал, якого сотенний "Калинович" вдарив колись у лице, під час першої купелі. Біля нього стояв інший польський вояк. Капрал, з рукою на грудях, мовчки приглядався всьому, що діялось навколо, а коли представник міністерства відійшов, він, широко розкривши губи, всміхаючись промовив: "Нє мартвцє сєм хлопакі. Одсєдзіцє по кілька мєсєнци цюпи, а пузьнєй бендзєцє жиць як учціві обивателє Польскі Людовей".

"Бачносьць! В право зврот, напшуд марш!"— впала команда і колона упістів помаршувала в напрямі свого бараку.

По півгодинній перерві упістам наказано приготовити до здачі речі, що були власністю табору праці, а також спакувати їхні власні речі й бути готовими до дороги.

"І знову 'приємні' несподіванки" – обізвався "Філософ", приготовляючись до нової, незнаної дороги. "Поляки – продовжував він – вже зуміли дечого навчитись від їхніх "старших братів"

– більшовиків. Заскакують нас несподіванками, даючи нам тим способом змогу більше пережити, тобто продовжити наше життя. Бо, хоч вік людини рахується пережитими роками, дійсне життя складається з нагромаджених переживань, вражень та емоцій".

На доказ своїх тверджень "Філософ" подав приклад дядька із забитого дошками села, який міг прожити і сто років, але протягом цілого життя був тільки один раз у тартаку і два рази в млині. Отже, по суті, такий дядько нічого не пережив.

На дальшу філософію не стало часу, бо останній раз для упістів залунав свист концтабору в Явожні й всі вони вибігли перед барак. З маленькими клуночками в руках помаршували в напрямі головної брами, де на них чекали конвоїри з вантажними автомобілями, накритими брезентовими полотнами зеленкуватого кольору.

Кожен упіст, по відчитанні його імени і прізвища, входив на плятформу авта, де займав призначене місце. Перший сідав плечима до кабіни водія автомобіля, розкладав ноги в той спосіб, щоб другий міг там сісти, а тоді мусів опоясати руками й ногами того другого, а другий — третього і т. д., заповнюючи всі вільні місця трьома рядами.

Коли всі упісти були вже на своїх місцях, на задніх частинах п'ятьох автомобілів зайняли місця польські вояки – чвірками. Озброєні вони були в автомати ППШ і ППС, а крім того ще один із вояків мав обов'язок обсервувати упістів крізь шибу з кабіни водія.

Після інструкції про поведінку в'язнів в часі транспорту, загуділи мотори автомобілів, заколихались тіла в'язнів і їхніх конвоїрів, а незабаром за ними знялась курява. Десь там західній обрій почав темніти щораз ширшою смугою темносірих хмар...

Прощай, Явожно — могли сказати упісти, про яких мова вище, але скільки терпінь, в тому самому часі й пізніше, пережили інші вояки УПА, що попали там одинцем та маси інших невинних цивільних людей українського роду, яких мучено там за те, що були українцями, пришпилюючи їм марку "співпраці з УПА". Ось спогад одної української дівчини, яку доля загнала до концтабору в Явожні:

* * *

....Нарешті 7-го липня 1947 р. всіх арештованих перевезли до Белзця на залізничний двірець. Там їх загнали до вантажних вагонів, по 30-40 осіб в один вагон. Було так тісно, що не можна

було сісти. Кожен в'язень дістав трохи хліба та одну консерву. Двері вагонів були позакручувані дротом, в кожному варта – військові частини УБ, в більшості москалі в польських уніформах.

Арештовані їхали цілу ніч, цілий день і пізно ввечорі приїхали до містечка Явожно (недалеко Катовиць), віддаленого 3-4 км. від концтабору, що мав ту ж саму назву. В'язнів поставили чвірками і вони, під вартою, перейшли містечко й вийшли на дорогу, що вела до концтабору. Місцеві поляки, які були на вулицях містечка, почали кидати на них камінням з вигуками – "Бандеровци! Бандиці!"...

Отець Котис ішов похиливши голову. Та ганьба пекла вогнем його серце, серце чесного українця. Так вони пройшли під мури концтабору Явожно. Тому, що було вже пізно, до табору їх не впустили, а сказали лягати спати просто на шляху, що йшов попри табір. Арештовані були змучені далекою дорогою й гинули від спраги, але не дістали навіть краплі води, зате польські жовніри почали їсти морозиво та пити соду.

Того ж вечора один жовнір пограбував о. Котиса – забрав у нього срібний годинник, подарований йому його батьком, з нагоди висвячення о. Омеляна на священика ...

Вранці арештовані стали перед брамою концтабору — брамою їхньої неволі, за якою чекала їх наруга, знущання й муки, приготовані їм Москвою під машкарою т.зв. Людової Польщі. За що? За те, що мали зв'язки з підпільним українським рухом. За те, що о. Котис виконував обов'язки душпастира, сповідав і причащав умираючих вояків УПА, відділи якої не раз боронили село Річище перед поляками. Москва, добре знаючи, що український націоналізм є для неї смертельною загрозою, жорстоко й безоглядно карає і нищить тих, на кого впаде хоч тінь підозріння. І тому о. Котис, як і тисячі інших, йому подібних, опинилися перед брамою концтабору, яка відчинилася перед ними й замкнулася позаду них, відрізавши їх від усього світу.

Концтабір був обгороджений високим муром, за ним, в середині, було два ряди колючого дроту, до якого вночі пускали електричний струм. Мур був посипаний товченим склом, освітлювався вночі масою лямп. Вежі для вартових знаходились поміж бараками, де не мешкали в'язні.

Новоприбулим сказали стати на подвір'ї перед бараками. Незабаром відбулася реєстрація й розподіл до бараків. Мужчин повели до бараків, які були відгороджені дротом від жіночих.

Перед тим, як дали в'язнів до бараків, їх повели до величезної лазні, при чому лазня для жінок була без дверей. Польські поліцаї входили до лазні й приглядалися тим, що там купалися. Мужчинам відразу почали голити голови й пишне волосся о. Котиса впало під ноги таборовому перукареві.

Після лазні Іванка Котис пішла разом з цілою групою жінок до бараку. Барак — велика заля, в якій стояло багато поверхових ліжок. Перше, що побачила Іванка, переступивши поріг бараку – на кріслі перегнувшись лежала якась в'язнена, поліцистка била її нагаєм, а та кричала на цілий голос.

Так почалося життя наших ув'язнених в польському концтаборі Явожно. З першого ж дня почалися переслухання. Провадили їх т.зв. судові слідчі, звироднілі типи з польського комуністичного шумовиння, для яких було насолодою знущання над безбронними в'язнями при допитах. Найбільше випитували, хто належав по селах до бандерівців та хто їм помагав. Поляки мали також арештованих вояків УПА та заставляли їх пізнавати та вказувати на людей, які могли б мати будь-які зв'язки з бандерівцями.

Між допитами арештованих гонили на муштру. Їх заставляли бігати по подвір'ї, совгатися по землі, присідати, підскакувати тощо. З ув'язненими жінками той "спорт" провадила одна арештантка, дуже жорстока, особливого типу, жінка. В таборі про неї тихенько говорили, що вона "напів баба, напів хлоп" і колись служила у польському війську.

Крім "спорту", в'язні ще мусіли відбувати кару за всякі "провини" (зле застелене ліжко, за порох на стіні, тощо). Така кара виглядала також як "спортові вправи" – скакати т. зв. жабою, або, стоячи на колінах, тримати в піднесених руках цеглу. Ще буде, до речі, тут пригадати, що наші ув'язнені — о. Котис, Іванка, о. Криницький та його донька Галя, яка мешкала в одному бараці з Іванкою, о. Юрій Менцінський та його дружина (тета Іванки) та інші люди з Річиці й довколішніх сіл, на початку їх перебування в таборі, терпіли великий голод. Вони діставали тільки чверть фунта хліба на цілий день, на обід рідку зупу, що її пили як воду, а рано й увечорі чорну каву без хліба. В'язні гризли сиру бараболю, яку деколи знаходили на подвір'ї, але за те були дуже биті. Тільки з часом (яких півроку пізніше), родини наших арештованих розшукали їх при помочі адвокатів і почали висилати їм харчові пачки.

Десь так після півроку побуту в таборі, почали посилати в'язнів до різних варстатів праці — до шевського, кравецького та інших. Іванку післали до швальні й вона шила на машині сорочки та мундури для війська. Директор швальні називався Клюгер, походив з Лемківщини, де перед війною торгував телятами. Ув'язненим не був, просто мав у концтаборі посаду. Був страшним типом, жорстоким настільки, що його боялися навіть поліцаї, не тільки в'язні. Коли якийсь в'язень не виконав на роботі своєї норми, Клюгер наказував замкнути його на цілу ніч до темного бункру, де стояла вода по кістки, а замість вечері той в'язень діставав тільки трохи сухого хліба. За кожну дрібницю (сміття в швальні на підлозі), Клюгер виганяв робітниць швальні на стійку перед бараком, у сніг та мороз, де вони мусіли стояти годинами, після чого не одна з них відпокутувала тяжкою хворобою. Коли ж в'язень зробив роботу понад норму, діставав за те сиру моркву. Іванка, за рік праці в швальні, також дістала в нагороду одну таку моркву.

З табором мужчин ув'язнені жінки не мали ніякого зв'язку, хіба тільки могли бачити їх здалека, крізь дротяний паркан зі свого табору. Отець Котис мав літній білий кашкет і тільки по ньому пізнавала Іванка свого батька. Нераз бачила вона, як поліцаї ганяли в'язнів навколо бараків і як о. Омелян, не встигаючи бігти разом з молодшими й дужчими, відставав, біг самий останній, задихаючись і тримаючись рукою за серце, а поліцай підганяв його нагаєм по плечах. Іванці ставали сльози в очах від пекучого жалю за таку наругу над її батьком. Щоб хоч трохи йому допомогти, вона крадькома передавала йому частину своєї пайки хліба, при допомозі тих в'язнів-мужчин, що працювали з нею у швальні.

За якийсь час життя в таборі трішки покращало – поліпшилось харчування, а головне, ув'язненим жінкам було дозволено побачитися з рідними з мужеських бараків – з батьками, чоловіками, братами. Іванка та її товаришка Галя Криницька, негайно пішли на побачення зі своїми батьками.

Вигляд обох священиків – о. Котиса та о. Криницького зробив на їхніх доньок таке тяжке враження, що вони обидві гірко розплакалися. Так о. Котис, який завжди вигдядав дуже добре, зісох на половину, очі позападали під чоло, щоки запалися, а ціле лице вкрилося глибокими зморщками. Одягнений був у престарий полатаний плащ (що ним колись накривали вдома коні), який дав йому шваґер о. Юрій Менцінський, підперезаний був мотузком, на

голові старий кашкет, на ногах черевики на дерев'яних підошвах. Отець Криницький виглядав ще гірше (був багато старший від о. Омеляна).

Іванка за час перебування в таборі також змарніла й о. Котис, дивлячись на свою єдину улюблену доню, був також зворушений, що не міг вимовити й слова. А Іванка, побачивши до якого стану допровадили вороги її батька, гірко плакала. Разом з нею плакала коло свого старенького тата й Галя Криницька.

Так пливло життя в таборі. Помалу повзли сірі таборові будні, один подібний до другого, приносили зі собою фізичні й моральні страждання ув'язненим. І так як воно, звичайно, буває в житті, люди сильніші духово, легше зносили й фізичні муки. Нераз траплялося, що тільки твердий незломний дух скатованого в'язня втримував його при житті. Але бували випадки, коли ув'язнені, маючи делікатну, вразливу натуру, ніяк не могли пристосуватися до жорстокої дійсности концентраційного табору й заламувались духово, або навіть ставали психічно хворими. Кінець тих безталанних майже завжди був траґічний. Так жінка одного священика Данилів стала нервово-хворою – на допитах проклинала своїх мучителів, кидаючи їм в очі жорстоку правду про них самих. Звичайно, та правда зовсім не подобалась "панам судовим слідчим", тому з кожного допиту нещасну жінку приносили скривавлену на ношах. З кожним днем стан її погіршувався. Одного разу її вивезли за мури табору і розстріляли, мотивуючи тим, що вона збожеволіла.

А ось, другий випадок, від якого може затремтіти з жалю найтвердіше серце. Серед в'язнів-жінок була молоденка дівчина Катруся, синьоока, чорнява, дитина лемківської землі. Під впливом страшної таборової дійсности захиталася її психічна рівновага. Ходила по таборі, підходила до кожного й жалібно дивлячись своїми, майже ще дитячими очима, питала, чи скоро пустять її додому. Часом ставала на подвір'ї й довго-довго дивилась сумним поглядом на браму табору, якою входили і виходили люди. В'язні, навіть бльокові, дивились зі співчуттям на бідну дівчину, все потішали її, що незабаром вона вже буде вдома, що мусить ще тільки трохи зачекати. Та одного вечора її хвора уява, мабуть підказала їй, що вона вже може йти додому. Катруся взяла свій клуночок, вийшла з бараку й пішла просто до першої (внутрішньої) брами, що була зроблена з колючого дроту. Доторкнулась рукою до брами і в ту ж мить стріпнулась, скорчилось і

зависло на дротах її спалене струмом тіло — в той час до дротів таборової огорожі вже підлучено електричний струм.

Так з туги за волею, відібраною їй ворогами, згинула на світанку свого життя, дитина Лемківщини, синьоока Катруся.

Та подія зворушила до глибини душі в'язнів, особливо жінок. Всім було шкода того молодого життя, що згасло так рано й так марно. А крім того, душу кожного в'язня холодив страх непевности — чи пощастить витримати до кінця і вийти щасливо з табору? Чи не спіткає його доля безталанної Катрусі?

Такі моральні переживання робили невільниче, повне небезпек життя в таборі, ще більше нестерпним. Особливо відчувала його Іванка, випещена донька о. Котиса. Та була молода й здорова і якось витримувала. Але найбільше її мучило те, що такі тяжкі терпіння мусить зносити її тато. Його серце не було цілком здорове й те завдавало їй найбільше клопоту. Їй здавалося, що вона далеко легше зносила б ті всі муки таборового життя, якби в тому концтаборі не було її батька.

Одного разу розповів їй в'язень, який працював з нею в майстерні, що котрогось дня о. Котис погано почувався й ліг на своє ліжко в бараці. Саме тоді увійшов поліцай. Прискочив до ліжка й вибив о. Омеляна нагаєм так, що йому потріскала шкіра. За якийсь час пізніше трапився інший випадок — о. Котис змарнений денною працею, присів на ліжку після роботи, заснув і не почув дзвінка до вечірньої збірки. Зграя поліцаїв влетіла до бараку й всі стали бити його палицями, найбільше по голові. Збили нещасного так, що йому потекла кров носом і вухами.

Отже, ані старші літа, ані слабе здоров'я в'язня, ані те, що він був духовною особою, не мало значення для новітніх польських катів, які своєю жорстокістю і садизмом аж ніяк не поступались перед своїми німецькими і московськими колеґами по фаху.

Іванка слухала й серце їй краялось від жалю й страху за здоров'я батька. За себе саму їй зовсім не було так страшно, як за нього. Журилася за свого старенького, 75-літнього тата й Галя Криницька. І не даремно.

Одного серпневого дня сумна вістка боляче вдарила наших ув'язнених — отець Криницький (батько Галі), нагло помер на серце. Гірко ридала осиротіла Галя, побачивши свого дорогого тата в таборовій трупарні на ношах, накритого мішком. Про нормальний похорон не було можна й думати. Та на диво, таборова

адміністрація дозволила відправити парастас і навіть поховати покійного в труні, чого перед тим ніколи не було. На парастас зійшлися всі священики, які були в таборі — о. Котис, о. Менцінський та інші. Хтось зі священиків приніс епітрахиль, а один в'язень зробив хрестика і його дали покійному в руки, як також вервичку, зроблену з хліба.

На другий день в'язень вивіз на візку (скриня на двох колесах) труну з покійником за табір і закопав на в'язничному цвинтарі та забив у могилу стовпець з числом в'язня. Доньку покійного на той "похорон" не пустили.

В цьому місці необхідно пригадати, на сором і ганьбу "людової" Польщі, що в концтаборах найгірше знущалися саме над священиками. Крім биття та підкресленого приниження, їх гнали до найгіршої роботи — заставляли мити підлоги в бараках, чистити смітники, мити туалети голими руками тощо. Також примушували скидати шапку й вклонятись кожному смаркатому польському капові. Та зневага була найбільше болюча для старших поважних священиків, які бувши втіленням гідности й поваги на своїх парафіях, звикли до пошани людей.

Нарешті прийшов час, коли в таборі почали помалу звільняти в'язнів...

ДОПОВІДІ

ТРАГЕДІЯ ЛЕМКІВЩИНИ*

МАРІЯ ДУПЛЯК

«Де срібнолентний Сян пливе,
Хрустальні води там несе...
Он там мій рай
Той рідний Край!»

Р. Цеглинський

* * *

Акція "Вісла", що була задумана ще у вересні 1944 року в Любліні, стала результатом змови двох тоталітарних режимів — Совєтського Союзу і Польщі. Вона випливала з угоди між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР. Обійшов мовчанкою те зло і еміґраційний польський уряд у Лондоні, котрий це у 1940 р. Договором між СРСР і Польщею, на підставі якого було встановлено лінію Керзона — фактично започаткував подальші трагічні події.

В угоді з 9.IX.44 р. мова йшла про *добровільне* переселення всіх українців із території Польщі, число яких, за даними польських джерел, становило 1 міл. 62 тисячі осіб. Не зважаючи на шалений тиск органів НКВД, охочих на добровільний виїзд до України виявилося лише близько 90 тисяч.

Після відступу німецьких військ розпочався страшний терор польських банд супроти місцевого українського населення. При відсутности належного реаґування на такі дії зі сторони тодішнього уряду Польщі, було розкручено маховик ґеноциду проти

---

* Доповідь виголошена на академіях в 50-ліття акції "Вісла" у Чікаґо, Ню Бронсвік, Філядельфії та на панелі в Елленвіл, Н.Й. у 1997 р.

українців, які не бажали "добровільно" покидати своїх хат. Перелік жертв становив тисячі, відтак десятки тисяч. Тільки в одному селі Пискаровичі на Надсянні, наприкінці квітня 1945 р. було знищено понад 1,000 українців, 358 з яких загнано до місцевої школи, мовляв на віче в справі переселення і підступно розстріляно.

А хто із нас не знає про Завадку Морохівську, що на Лемківщині? Ось, уривок спогадів жителя цього села, тоді 14-літнього хлопця — Володимира Біласа: "Вперше польське військо напало на Завадку Морохівську 24 січня 1946 р. Військо прийшло від сторони Морохова і Мокрого. Майже цілий день грабили, що тільки навинулось їм під руки. Били теж всіх, кого попало. Мій батько зумів втечи з конем у ліс. Другого дня, рано, збудив мене та крикнув: "Бери коня і втікай в ліс — військо обступає село". Деякі не встигли втекти. Військо вже оточило село, я їх бачив вкритих в кущах — однак вони не затримали мене. Певно думали, що ми ще нічого про них не знаємо і тому не хотіли показатися. Йдучі далі — я зустрів групу людей, які верталися із лісу. Про військо, вони вже знали, однак відкидали думку про небезпеку — в селі було тихо. Не думали, що напад війська може повторитися, так як було попереднього дня. Пішли. Військо їх пропустило. Без перешкод увійшли в пащу ворога. Коли я вже був приблизно 200 метрів в лісі, почув стрилянину і крики від сторони Завадки. Була година 8-ма рано. Вибухи і крики о поміч були так сильні, що чути їх було навколо. Втікаючи далі в ліс, ми зустрінули відділ УПА. Їм розказали, що діється в селі. Село горіло. Кількох вояків пішло на розвідку. Незадовго повернулися. Їхні лиця сумні. Сподівалися найгіршого — однак в душі була кріхта надії. Та ж там залишились мої батьки, сестра та 7-місячний брат...

Тяжко представити картину села. Людські тіла були там, де їх догнало військо і закололо... А мордували усіх: дітей, дорослих, жінок і старших. Мого батька застрілили; мамі підрізали язик, а відтак закололи... Сестру теж закололи. Тільки 7-місячний брат врятувався під тілом конаючої мами. Дуже тяжко розказати, як виглядало село після ще кількох таких нападів. З цієї різні врятувалося лише 10 осіб..."

Не знаходячи від нікого жодного захисту, українське населення звернулося за допомогою до підрозділів УПА, яка зараз діяла на території південно-східньої Польщі, а також творило власні загони самооборони. І УПА стала на захист українського населення тих теренів. В першу чергу закликала не покидати

рідних хат, а чинити опір переселенчій акції.

"Викидають Вас, Дорогі Брати, підступом і силою, облесними обіцянками й кривавим терором. Одним і другим керує справжня рука НКВД", — читаємо у зверненні УПА до українців Лемківщини з вересня 1945 р.

І далі:

"По наказу Сталіна виганяють Вас з рідних хат, виривають Вам власне поле і хліб, щоби зробити з Вас бездомних бурлак і заставити йти туди, де Сталін кине шматок хліба. Від Вас віднімуть все найдорожче, Ваших дітей. Віддадуть їх до "захистів" — детясел, і, Вам на сором, виховають з них яничар-енкаведистів, ворогів рідного народу.

Там місто терору грабіжницьких польських банд, стрінете куди страшніший терор НКВД. Місто чепурної скромної хижі — брудні бараки, голод, холод, норми, стахановщину, позики й злидні. Чи ж варто міняти один терор на другий?

Не смійте кидати на поталу рідну землю прадідів Ваших. Вони віками обороняли і не зреклися та не покинули її навіть страшними татарськими нападами і в часі парусотлітньої неволі, мужньо і по-геройськи зложили свої голови в її обороні. Тут кожний камінь, кожне дерево, кожний предвічний хрест, кожна могила шепче до нас святою мовою століть. Розказує про славу, про геройство та завзяття Предків. І зараз Ви це все кидаєте.

Українці Лемківщини!

Нікуди не виїздіть. Не стягайте на себе прокляття сучасних і майбутніх поколінь. Бороніть рідної землі і рідних стріх. Не шукайте спокою і щастя там, де його немає.

Умирайте там, де родились Ви і Ваші Предки".

Рівночасно українські повстанці у зверненні до солдат і офіцерів польського війська (IX.45) твердо заявили що:

"...кожний випадок насильства над українським населенням будемо жорстоко карати. Ми знаємо, що поважна частина вояків ВП осуджує таку поведінку товаришів і сама цього не робить. Заявляємо, що як при наших оборонних акціях впадуть невинні (кулі не перебирають), то відповідальність за це паде не на нас, а на тих, що такі звірства роблять.

Віримо, що ви врешті зрозумієте свою помилку і не будете своїми ганебними злочинами доводити нас до непотрібного проливу крові. Хай скінчиться наша взаїмна боротьба, а вістря її нехай звернеться проти спільного нашого ворога, що знущається

над обидвома нашими народами".

Зусилля УПА на деякий час зупинили свавілля польських банд в українських селах. Однак при підтримці регулярної польської армії тотальний наступ продовжувався. Але, не зважаючи навіть на цей жорстокий терор, до 1946 р. число "добровільців" на переселення в Україну не перевищило 480 тис. осіб.

За "порадою" і тиском Москви органи влади Польщі розпочали останній етап депортації українців, який отримав назву акція "Вісла".

П'ятдесят років тому, 29 березня 1947 року, у Варшаві, на засіданні Політбюро ЦК ППР вирішено однозначно долю решти українського населення в Польщі, що в різний спосіб уникнуло виселення до УРСР та щасливо пережило численні "акції" всяких військових формацій, як і польського підпілля. Рішення було просте: *"Швидкими темпами переселити українців та змішані родини на Возз'єднані землі (перш за все до Північної Прусії), не утворюючи компактних груп і не ближче ніж 100 км від кордону"*. Акція "Вісла", що почалася о четвертій годині ранку 28 квітня 1947 р., не була одиноким, відірваним від загального історичного процесу актом переселення, як її розуміють деякі польські історики. **Була однією з подій в довгому ланцюгу подібних актів, що мали на меті остаточне розв'язання т. зв. "українського питання" в межах тодішньої Польщі через депортацію, а також свідоме винищування українського населення.** Акція "Вісла" була останнім актом примусового виселювання, якого завданням (за директивами Державного комітету безпеки) було:

— виселити все українське населення з південно-східних теренів Польщі,
— розпорошити його на нових місцях поселення з метою швидкої асиміляції та денаціоналізації (польонізації),
— сполонізувати покинуті українцями землі, оселюючи на них польську людність.

Повторювана довгими роками аргументація, нібито рішення про переселення решти українського населення було спричинене необхідністю ліквідації збройного підпілля ОУН-УПА, сьогодні, при повному висвітленні архівних документів, не витримує критики. Суперечить цій тезі також виселювання українців, що проживали поза обсягом дій УПА (Західня Лемківщина і Підляшшя). Не була цією причиною і смерть віцеміністра оборо-

ни, ген. Кароля Свєрчевського, в сутиці з відділом УПА, що тільки приспішило акцію, якої плян вже заздалегідь був підготований Генеральним штабом Польського війська.

Засади депортації українського населення на північно-західні землі були дуже жорстокі: на світанку військовий відділ оточив село, не випускаючи з нього нікого, мешканцям наказувано протягом двох годин спакувати своє рухоме майно і під конвоєм вивожено на збірний пункт до визначеної залізничної станції. Депортованих розділювано на категорії, нібито за критерієм льояльности, а насправді за розсудом командира військового відділу. Підозрілих у співпраці з українським підпіллям, а також представників інтеліґенції (переважно вчителів та духовенство) арештовано й відправлено до концентраційного табору в Явожні або прямо до в'язниці. За архівними даними через цей табір пройшло біля 4 тисяч осіб, в тому більше як 800 жінок і кільканадцятеро дітей. Внаслідок риґористичних умов, голоду і тортур, в таборі померло біля 160 осіб, не рахуючи тих, які померли після повороту до дому або у в'язниці.

В сумі, від 29 квітня до 12 серпня 1947 р., за даними Операційної групи "Вісла" переселено на північно-західні землі Польщі 140,575 осіб української національности.

І ось, серпень 1947 року. Зруйноване, спалене і стоптане лежало Закерзоння після чотирьох років національно-визвольної боротьби, від Бескидів аж до Холму. Незасіяні вівсом і житом, незасаджені картоплею, заросли бур'яном лемківські й холмські землі. А куди ділись люди, оті суцільні, оті закорінені у своїй землі трударі? Їх вже немає, бо вороги насильно вирвали їх з рідної землі та вивезли на чужину.

Депортаційна акція була одначе продовжувана в наступних роках. До кінця 1947 р. і на початку 1948 р. депортовано поодинокі особи або й цілі групи осіб, з яких частку направлено до концтабору в Явожні або в'язниці у Фордоні. Протягом 1949 р. цілий ряд родин виселено з пограничного пояса у Ряшевському та Люблінському воєвідствах. Останньою групою депортованих було 34 родини (103 особи) найдалі на захід висунутих лемківських сіл: Шляхтової, Явірок, Білої і Чорної Води. Разом переселено около 150 тис. осіб.

При поселені на нових землях вигнанців з цього самого села, а бувало й з цієї самої родини, розкидувано по інших повітах і воєвідствах. У цій самій місцевості українці не могли становити

більше як 10% всього населення.

Поселеним на північно-західних землях не вільно було змінювати місця проживання без згоди Повітового уряду безпеки, якої нікому й не видавано. Українське населення було позбавлене своєї церкви і школи, як і інших можливостей розвитку громадсько-культурного життя. Були навіть переслідувані за співання українських пісень на весіллях. В одному з обіжників сказано: *"Основною метою переселення переселенців з акції "Вісла" є їх асиміляція в новому польському середовищі. Докласти всяких зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати до тих поселенців назви "українець". У випадку, якщо з поселенцями на західні землі пробрався інтелігентський елемент, слід його поселювати окремо і далеко від громад, де живуть поселенці з акції 'Вісла'".*

Значить, метою акції "Вісла" була не тільки етнічна чистка споконвічних українських земель, але і подальша цілковита асиміляція та культурний ґеноцид супроти всіх українців у Польщі. Ця широкомаштабна акція проявилась масовим руйнуванням біля 350 українських храмів; польська влада змінила 120 географічних назв, а багато сіл було цілковито зруйновано разом із цвинтарями і пам'ятниками архітектури.

У Ярославському повіті дощенту знищено 5,612 осель, у Любачівському — 7,470, у Сяніцькому — 8260, в Ліському — 2,565 та 3,452 оселі в Горлицькому повіті. Подібно було й на Люблінщині. Залишене українцями майно розграбували або знищили ті, які залишилися на місцях, в основному польське населення. В руїну падало й церковне майно. Шати і літургічні книги порозкрадувано, а самі храми обернулися в руїну. Добиччю злодіїв впали головно ікони. Задля припинення цієї нищівної хвилі влада передала православні святині Консисторії Польської Автокефальної Православної Церкви.

Розправившись з українським населенням Закерзоння, комуністичний режим Польщі розпочав антиукраїнську компанію. В засобах масової інформації і літератури з українського народу створено образ ворога. Українці Польщі були приречені на цілковите приниження.

Сьогодні терном заростають дороги і стежки. У дике поле перемінив ворог квітучу колись землю. В цьому полі тільки самітні могили юних борців залишились по лісах, вершинах і ярах... Могили ці стоять на сторожі західного кордону українських земель та гомонять про долю-волю України.

Минуло 50 літ з того часу. Мимо несприятливих обставин наші брати і сестри в Польщі вистояли. Вони навіть добилися деяких успіхів у громадському, церковному та культурному житті. Зокрема в останніх роках — після упадку тоталітарної системи — постали нові школи з українською мовою навчання, збагатилось духовне та організаційне життя.

На жаль, поруч з цими успіхами, деякі дії державної влади, а зокрема місцевої влади нагадують якби продовжування політики 40-их років. Ось, згадаймо такі факти:

— скільки петицій щодо ліквідації наслідків акції "Вісла" склала українська громадськість — Сейм і уряд мовчить;

— як розуміти знищення купола на катедрі в Перемишлі, що був символом історії цієї землі — а знято його тільки тому, щоб доказати "польськость" тих земель;

— а антиукраїнська пропаґанда в пресі, на стінах українських будинків, летючках тощо;

— а скільки перешкод при ставленні нагробних пам'ятників українським жертвам війни;

— а як розуміти факт, що в бувшій катедрі греко-католиків (зараз костел оо. Кармелітів і рівночасно костел ґарнізонови) у Перемишлі покладено пам'яткову таблицю у річницю закінчення Другої світової війни. Таблиця має форму орла, крила якого є контуром карти давньої Речіпосполитої. На правому (східному) крилі орла покладено напис: "Невинній польській людности замордованої по бестіяльськи бандами УПА на східних окраїнах (кресах східніх) Речіпосполитої у роках 1942-1946". Нижче цього напису видніє візерунок перекиненого і втисненого у крило орла тризуба, іншими словами, державного герба України.

* * *

Проти українського населення земель Закерзоння вчинено ґеноцид — це був злочин проти людства. Згідно з міжнародними правами демократичні країни стараються виправити зло заподіяне тоталітарними режимами. Українська громадськість Польщі від років, в ім'я правди і справедливости, намагається:

— засудження Сеймом акції "Вісла", що відкривало б дорогу правовому вирішенню ліквідації її наслідків;

— повернення майна приватних осіб там, де це можливе і де не порушує прав третіх осіб, які набули їх з доброю вірою; або

надання матеріяльних компенсацій;

— надання прав репресованих осіб в'язням концтабору в Явожні;

— державна допомога особам, які бажають повернутися на рідні землі;

— повернення майна українських громадських організацій та кооперативів діючим сьогодні організаціям;

— гідне поховання жертв війни й післявоєнного періоду;

— наполегливе рятування пам'яток української культури.

Як відомо, перший крок до поєднання чи, хоч частинного, направлення кривд зробив, у серпні 1990 р., польський сенат, в ухвалі якого читаємо:

"Сенат Речіпосполитої Польської засуджує акцію "Вісла", в якій застосовано — питомий тоталітарним режимом — принцип колективної відповідальности.

Сенат Речіпосполитої Польської стремітиме до того, щоб виправлені були, наскільки це можливе, кривди, породжені цією акцією".

Однак, намагання деяких депутатів, щоб таку саму ухвалу прийняв і Сейм — не принесли успіху.

Минуло пів віку від часу акції "Вісла". Розвалилась остання світова імперія Совєтський Союз, на території якої постали суверені, незалежні держави, серед яких і Україна. Тоталітарний устрій Польщі заступила демократична влада. Однак, польський парлямент — Сейм і досі не засудив акції "Вісла", як вияв ґеноциду супроти українського населення. І тільки недавно, на передодні 50-річчя тих трагічних подій, появилось звернення до українців Польщі, підписане відомими польськими політиками, діячами культури та науки з осудом акції "Вісла"; і щойно на передодні річниці президент Польщі Александер Кваснєвський прийняв делеґацію українців для обговорення наслідків акції "Вісла". Зараз підготовляється спільна заява президентів України і Польщі про поєднання, яка має бути підписана під час травневої візити А. Кваснєвського у Києві. Цією заявою президенти двох сусідних держав хочуть закрити сторінки минулого і будувати добросусідські відносини на принципах стратегічного партнерства.

Ми віримо, що проблема акції "Вісла" не буде перешкодою в наладнанні добросусідських відносин між Польщею і Україною. Однак поєднання між народами вимагає правди та справедливости і цього домагається українська громадськість Польщі, цього дома-

гаємось і ми, яким ця кривда була заподіяна.

Бо тільки пам'ятаючи про трагічні сторінки українсько-польських конфліктів, часто інспірованих "рукою Москви" нашим двом державам-сусідам, як незалежним і рівноправним, що входять до європейської спільноти належить будувати нові взаємовідносини.

АКЦІЯ "ВІСЛА" — ЯК НАЙВИЩА ФОРМА НАРОДОВБИВЧОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ*

КАТЕРИНА МИЦЬО

І в мене був свій рідний край,
Цвіли там квіти у діброві,
Шумів таємну пісню гай,
Збіжжя стелилися чудові.

А нині з сіл сліду немає,
Де хочеш вітре там гуляй,
З могили череп визирає,
Хрести стоять, як чорний гай
Між ними смуток походжає,
І сльози ллються, як Дунай.

Не знаю, котру частину української землі мав Богдан Лепкий на думці, коли писав ці слова, але знаю, що вони відсвітлюють образ українських земель Закерзоння після горезвісної акції "Вісла".

Що це таке Закерзоння і чи ми маємо право називати його українським? Закерзоння — це західні українські землі за лінією Керзона, які на основі міжнародних договорів, після Другої світової війни, увійшли в склад польської держави, а саме: Перемищина, Лемківщина, Бойківщина, Ярославщина, Холмщина і Підляшшя. Тоді, за різними даними, там жило приблизно 700 тисяч українців.

---

* Доповідь виголошена в багатьох громадах в США, як рівнож і в Києві з нагоди відзначення 50-ліття акції "Вісла".

Деякі історики твердять, що наші предки поселились там ще під час "Великого переселення народів" — у IV ст., тоді, коли ще не було польської держави. Між ними поширилось східньо-слов'янське християнство, яке голосив св. Методій, приблизно 100 років скоріше, заки ці землі увійшли в склад Київської Русі та перед тим, коли в 988 р. Київська Русь прийняла Христову віру.

Це власне східньо-слов'янське християнство відіграло рішальну ролю в оформленні нашої духовности. Воно допомогло нашим предкам виплекати мову, культуру, традицію родинного і суспільного життя, таку саму, як має ввесь український нарід. Власне, там, в Перемишлі, повстала перша Українська Епархія понад 100 років перед хрещенням України. Тому саме, коли київські князі приєднували до своєї держави землі над Бугом і по обох схилах Карпат, населення тих земель радо приймало їхню зверхність, розуміючи це, як з'єднання двох віток того самого народу. Під владою українських князів буйно проквітало життя — повстали нові міста як Перемишль, Сянік, Ярослав, Холм та інші, які стали регіональними осередками культурного і економічного розвитку.

Коли в 1340 р. помер останній Галицько-Волинський князь Юрій II, Українська княжа держава перестала існувати. Польський король Казимир Великий прилучив українські західні землі до Польщі. Поступово Україну розділили між собою наші сусіди, а особливо Польща і Росія. Вони робили все можливе, щоб знищити нас як нарід або, бодай, до тої міри ослабити, щоб ми ніколи не були способні визволитися з їхнього ярма і мати свою власну державу. Ось, деякі історичні факти.

Вже польський король Казимир Великий розумів, щоб на постійно закріпити польське панування на українських землях, треба спольщити українське населення. Він, однак, був свідомий того, що спольщити увесь нарід неможливо, а навіть якщо так, то це дуже довгий процес. Тому, його перший удар був спрямований на провідні верстви — бояр і міщанство. В тій цілі він спроваджував на українські землі польських, німецьких, угорських і чеських осадників, яким для заохоти надавав великі земельні посілості й різного роду привілеї, вимагаючи тільки одного — льояльности до його політики. В тому самому часі він нищив українські провідні верстви — непримирливим конфіскував земельні посілості, інших прямо купував дрібними привілеями. Можна сміло сказати, що король Казимир Великий був батьком польського шовінізму

відносно українського народу, який зберігся аж до наших часів.

Приблизно 200 років пізніше польський король Зиґмунт I дозволив зорганізувати в Сяноці "Кушнірський Цех". В оригінальному документі, який знаходиться в Сяніцькому Архіві, було сказане: "... українці не можуть бути вибрані до старшин цеху, але під загрозою кари вони мусять брати участь в процесіях на польські свята".

Головною перешкодою в польонізаційному процесі була українська церква, тому йшов сильний натиск на людей, щоб перетягнути їх на римо-католицьку віру. Шляхетські роди і багате міщанство заманювали привілеями і методою насміху, мовляв — тільки дурні й зацофані люди держаться руської віри. Бідних людей притягали дрібними полекшами, подаруванням кари або прямо замкненням церкви.

Нищення українських церков прибрало ще більше на силі у XX століттю, особливо в 30-их роках під час т. зв. "пацифікації". Тоді, різні польські шовіністичні групи, поліція і військо нападали на українські села і містечка — демолювали і палили українські установи, особливо церкви, Народні Доми і читальні "Просвіти", а свідомих і активних українських діячів арештували і ув'язнювали в спеціяльно збудованій в 1934 р. тюрмі — у Березі Картузькій. Тоді, тільки на самій Холмщині поляки знищили 189 православних церков, а 149 перебрали римо-католики.

Хоч кожна із тих протиукраїнських акцій виривала з наших рядів чисельні жертви, вони однак не принесли нашим ворогам сподіваних наслідків. Український нарід не тільки не затратив своєї національної самобутности, а противно, він ріс під оглядом національним і політичним та кинув всім ворогам України виклик, що він хоче бути господарем на своїй власній землі.

Відновлення Української Держави в 1917-20-их роках, боротьба і створення Закарпатської України в 1938-39 рр., відновлення Української Держави Актом 30-го червня 1941 р. у Львові, під проводом ООУ — Бандери, зорганізування в 1942 р. УПА — це найкращі докази, що головною метою українського народу було відновлення Української Соборної Самостійної Держави на українських етнографічних землях.

А тепер гляньмо, чи що-небудь змінилося у відношенні поляків до українців тоді, коли цілу східню, середню, а навіть західню Европу заливала і захоплювала під свою контролю комуністична Росія. Відповідь на це питання знаходимо в багатьох

польських публікаціях і відозвах в тому часі.

В половині 1944 р. польське керівництво підпільної боротьби в повіті Сянік розповсюджувало летючку під заголовком "Смерть Гайдамакам". В цій летючці, між іншим, було сказане — "Німцями видуманої України ніколи не було і не буде. Поляки видають українському населенню вирок смерти".

В тому самому році Польська Спілка Оборони Краю звернулась до поляків в справі винищування українців такими словами: "Війна доходить до кінця, розвал Німеччини неминучий, польські вороги мусять згинути. Воскресне Польща в границях більших як була колись. Нашим завданням є вжити всієї сили до боротьби з українцями і на захід від Сяну — лемками, які називають себе русинами. Польська земля є лише для поляків, чужий елемент мусить бути знищений. Тих зрадників треба вигубити, щоб по них не було ані сліду. Округи Новий Сонч, Ясло, Кросно — це земля поляків, а не руських кабанів. Б'ючи українців і русинів, робите патріотичну роботу. Нехай живе Польща!"

Антиукраїнську політику з однаковим завзяттям, все форсували державна адміністрація, церковна єрархія і, за маленькими вийнятками, польські письменники, історики, а навіть і науковці так в краю, як і на еміґрації. В післявоєнному часі ця ненависть показала себе в цілій своїй гидоті. В тому часі видано ряд законів, якими зліквідовано українське шкільництво, видавництво і культурну та наукову діяльність. Всякого роду банди зложені з найгіршого шовіністичного елементу, відділи поліції і війська нападали на українські села і містечка, грабували, палили і мордували невинних людей. Всі ці заходи були спрямовані на це, щоб зліквідувати українство леґально, через поширений терор спаралізувати його духово і як найбільше знищити фізично.

Не підлягає найменшому сумніву, що наші опікуни з Москви пильно слідкували за зростом польського шовінізму і звіринної ненависти до всього, що українське. Це була немов вода на їхній млин. Вони разом робили пляни щодо остаточної розв'язки українського питання.

9-го вересня 1944 р. з волі всемогучого Сталіна був підписаний договір між фіктивним урядом Української Радянської Республіки і Польським Комітетом Визволення Народового. На основі цього договору українці Закерзоння мали бути добровільно переселені до Радянської України, а поляки з України до Польщі.

Тут треба підкреслити фундаментальну різницю в психіці

населення, яка випливала з факту, що українці Закерзоння — це автохтони, яких предки жили там понад 1000 років, а поляки в Україні — це напливовий, кольонізаційний, окупаційний елемент.

У лютому 1945 р. на Кримській Конференції в Ялті визнано східню границю Польщі по Лінії Керзона і Сталін дістав згоду Рузвельта і Черчіля на переселення українського населення. Цей здавалося б добре обдуманий плян переселення українців Закерзоння, на практиці оказався неможливий до зреалізування. В першій фазі, тільки одиниці дали себе заманити на добровільний виїзд до комуністичного раю.

Однак, ані польський, ані російський уряд не думали резиґнувати зі своїх плянів. Вони придумували щораз нові методи. З одної сторони посилили свою пропаґанду через висланників українського уряду з переселенчих комісій, які змальовували щасливе життя в Радянській Україні, з другої сторони зростав терор польської поліції, війська і банд. На цей час припадає перехід і посилення боротьби УПА на Закерзонні.

Українське населення уважало вояків УПА як одиноких своїх оборонців. Наша молодь вступала в партизанські ряди, щоб зі зброєю в руках захищати своїх рідних і рідні оселі.

Польський уряд кинув на українські землі великі військові з'єднання, які по цілому Закерзонню зводили т. зв. "Акціе пшеців бандерофцуф".

Коли великі військові з'єднання в силі батальйону, а то й полку, виходили зі своїх пунктів стаціонування, то вони обережно оминали місця, де могли зустрінути партизанські відділи та йшли в напрямі їм тільки знаного села. Одна частина війська окружувала село, а друга вдералась до внутра села і там переводила свою звірську бійку — палили, стріляли, проколювали багнетами або просто різали ножами всіх, хто тільки попадав у їхні руки і кидали ще живих у вогонь. Вони при тому викрикували: "Забєрайцє сєв на свойов Українев, бо вас ту вшисткіх виржнєми". Після такої акції польська преса широко писала про перемогу польського війська над бандерівцями, вихваляючи при тому геройство польських вояків.

Кожне село мало свої жертви, однак найбільші звірства були в тих селах, які перші впали жертвами польських вандалів. До тих сіл між іншими належать:

Павлокома — де 10-го березня 1945 р. зігнали людей до церкви, звідки по прізвищах викликували людей на муки. Тоді в

нелюдський спосіб замордовано 365 людей.

Пискоровичі — під кінець квітня 1945 р. зігнали людей до школи на віче в справі переселення. Тоді з усіх сторін посипались на них кулеметні вистріли. Жертвою впало 358 людей. Всіх замордованих в тому селі було понад 1,000 осіб.

В подібний спосіб вимордували людей і в інших селах: Мальковичі — 250 людей; Березка — 182 особи; Люблинець — 200 осіб; а в Завадці Морохівській — в живих залишилась тільки горстка людей.

В обличчі майже неминучої смерти населення посилило самооборону: в кожному селі день і ніч стояли стійки, які стежили за рухом ворожого війська і в разі небезпеки підносили алярм — тоді все населення ховалося в лісі, де польське військо не відважилось іти.

Відділи УПА зводили безконечні бої в обороні населення, але найбільше зусиль було скеровано на ліквідацію тих відділів польського війська і його випадкових баз, які найбільше вславилися вбивствами українського цивільного населення.

Один із командирів УПА — Степан Хрін, якого сотня складалася майже виключно з лемків і була пострахом для ворога, пізніше у своїх споминах "Зимою в бункері", в Україні, на цю тему писав:

Я згадую боїв річниці
Криваві були славні дні!
Коли заграють кулемети
І плюне шутром міномет
З коня зіскакую негайно
І кличу — лемки, вперед!

Мов стихія їдуть завзяті
Відважні лемки на ляхів...
Це тільки спогад,
Де ж ви, лемки, боєві лицарі мої?

Згодом вістова УПА Тетяна-лемкиня дописала до слів Степана Хріна такі слова:

І мої лемки не забудуть,
Тебе лицарю, вільний мій,
Згадують, ще вдячні будуть,
Що ти у бій ставав як стій".

У висліді повищого, поляки були змушені змінити свою тактику, але з пляну виселення вони не резиґнували.

1-го травня 1946 р. розпочалась друга фаза переселенчої акції. Великі військові з'єднання оточували села, силою викидали людей з хат і гнали їх до переселенчих пунктів — там за колючими дротами змушували їх підписувати документи про добровільний виїзд до комуністичного раю.

Щоб запобігти повному виселенню, УПА провела широку акцію в обороні населення в усіх напрямах. З одної сторони, вони дораджували людям, як перетривати час виселення, з другої сторони, вони вдарили по ворожій комунікаційній системі. Висадили в повітря десятки мостів, залізничих рейок і телефонічних ліній, зводили чисельні бої з тими частинами ворожого війська, які переводили евакуацію. У висліді тих протиакцій вдалося зберегти від виселення приблизно 40% населення.

15-го червня 1946 р. польський уряд проголосив, що акцію репатріяції українців Закерзоння закінчено, решту населення, яке залишилося, визнано польським. Згодом умовини життя змінились дещо на краще, та не надовго.

На початку 1947 р. у Варшаві підписано польсько-чесько-московський договір про спільні військові дії проти УПА. Цю акцію, яку окреслено криптонімом "Вісла" в скороченню "Акція В", пов'язано з третьою фазою примусового виселення українців Закерзоння. Польський уряд кинув цілу армію, яка розтаборувалася по наших селах і містечках, нею керував сам маршал Польщі Роля Жимєрскі й більшовицький генерал Моссор. Перший удар цієї акції був скерований на Лемківщину і Перемищину.

28 квітня 1947 р. все українське населення дістало наказ за 2 години опустити свої хати. Їх, немов найбільших злочинців, з мізерним майном, яке вдалося захопити за дві години, погнали новітні монголи до переселенчих пунктів, де під голим небом, в огорожі за колючим дротом, тримали так довго, поки вони не підписали документів про добровільний виїзд на так зване "Зємє Одзискане".

Сльози заливали очі нещасних вигнавців, коли вони в останнє прощалися з рідними хатами і нивами. Більшість з них не допускала навіть думки, що то на все. Мовляв, трохи успокоїться і ми повернемося на свою прадідівську землю. І напевно так би було, коли причиною виселення була б боротьба з УПА, як поляки твердять ще до сьогодні. Справді, боротьба з УПА — це був тільки вигідний претекст, уживаний для замилювання очей.

Дійсною причиною акції "Вісла" було рішення на найвищому державному рівні, зреалізувати вікову мрію поляків — завершити процес спольщення українських етнографічних земель, не тільки через повну ліквідацію українського автохтонного населення і слідів його понад 1000-літнього буття на тій землі, але також через повну, тотальну польонізацію української меншости. Тому саме ні польський екзильний уряд, ні церковна єрархія, ні жодна польська організація так в краю, як і на еміґрації, не засудила цю народовбивчу акцію "Вісла".

Москва, задоволюючи своїх польських партнерів, реалізувала і свою мрію — вона дістане ввесь український нарід під свій жорстокий кулак і під контролю її кровожадного НКВД, а решта, яка залишиться у Польщі, буде засимільована.

Тому саме українських переселенців розміщували між польським населенням, в більшості випадках не більше як 10% в усіх північно-західніх воєвідствах Польщі.

Між польським населенням переведено інтенсивну акцію, остерігаючи їх, що українці, яких тут привезуть, то бандити, які брутально мордували поляків. Їх треба переслідувати всіми можливими способами, слідкувати за їхньою діяльністю і про все доносити урядові безпеки.

І так розпочалося життя наших людей на вигнанні. Розпорошені між ворожо наставленими до них людьми, змушені були зносити насміхи, провокації і переслідування. Катастрофальність ситуації побільшував ще факт, що цілковито знищено українську церкву. Насильно зліквідовано Перемиський Єпископат, багато священиків згинуло, багато виїхало з примусу до Радянської України, яких відтак запроторено на Сибір, а решту стероризовано до найбільшої міри, замкнено в концтаборі у Явожні. Перший раз в історії нарід залишився без опіки рідної церкви. Заарештовано також майже всю українську інтеліґенцію.

Залякані наші люди, не рідко відрікалися від українства, не признаючись навіть власним дітям, які часами вже як дорослі, припадково довідувалися про своє українське походження.

В тому важкому часі правного небуття і жорстокого переслідування одинокою формою українського життя була українська пісня. Мирослав Трухан у своїй праці* пише: "Покидаючи

---

* Мирослав Трухан: "Українці в Польщі після Другої світової війни 1944-1984". *Записки НТШ,* Ню Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1990 р.

батьківські пороги, переселенці взяли з собою на чужину євшанзілля — рідну українську пісню". Замкнена в чотирьох стінах хати, пісня стала першою формою протесту людей, призначених державою на денаціоналізацію, а багатьом із них допомогла перетривати важкі, принижуючі роки неіснування. З особливим пієтетом культивувалися козацькі, стрілецькі, але найбільше партизантські пісні, наповнені безмежною любов'ю до України і рішучістю боротися за її визволення та готовістю скласти за це найбільшу жертву, життя. Ці пісні — це одинока історія, яку повезли з собою на чужину українські переселенці. В них була накреслена наша мета і шлях до її здійснення, на них виховувалася нова ґенерація українських патріотів.

Коли ми говоримо про цей страшний для української меншости в Польщі час, необхідним є згадати про виїмкову постать о. Мирослава Репецького, колишнього духовника Української Галицької Армії. Він якимсь чудом оминув концтабір в Явожні і зараз після переселення, бо вже в липні 1947 р. відкрив свою каплицю у Хшанові, біля Елка, до якої приїздили українці з різних сторін Польщі. І тоді, коли українська церква ставила свої перші кроки після її повної руїни, о. Репецький відзначив 10-літній ювілей своєї праці. Тут треба підкреслити, що навіть після відновлення Української Греко-Католицької Церкви, її власниками дальше були польські єпископи, і вони довгі роки не дозволяли українським священикам хрестити, вінчати і хоронити людей.

З часом серед української меншости в Польщі розпочався процес, який мав далеко йдучі наслідки. В багатьох місцевостях, переважно в студентських осередках, повставали невеликі молодіжні гуртки, які діяли за правилом: "Бути зорганізованим без організації". Вони ставили перед собою такі завдання:

— відшукувати українців, а особливо молодь і зацікавити їх українськими справами;

— плекати рідну мову і пісню;

— провадити дискусії на українські теми;

— розповсюджувати українські книжки;

— шукати слідів української культури;

— організувати розвагові вечори для молоді в цілі нав'язування ближчих відносин. Цей період Мирослав Трухан називає "культурним підпіллям".

Польський уряд безпеки постійно слідкував за переселенцями і був певний, що між українцями щось діється, тільки не знав

що, і тому саме по певному часі, дозволив на обмежене культурне життя, що в дальшому ході подій в 1956 р. довело до зорганізування УСКТ* і появи українського тижневика — "Наше Слово". Це в ніякому разі не треба розуміти як вияв доброї волі польського уряду, яле як його бажання, контролювати українське життя. Все ж таки, це був великий успіх українців в Польщі — він давав їм можливість організованої активности.

* * *

Минуло 50 років від тих трагічних подій. Багато з тих, які пережили цю драму, відійшли у вічність. Нечисленним вигнанцям, по довгих роках старань, вдалося повернути на рідну землю. Там вони застали ворожо до них наставлених польських осадників і всюди сліди ворожого буття. До непізнання змінився образ нашої бувшої батьківщини. Там, де колись були села, нині ліс росте. Величезну більшість українських церков спалено, розібрано, замінено на костели, магазини, а навіть і стайні. Кругом побудовано пам'ятники тим, які так безпощадно нас нищили. Ось, як пише про це наш земляк, історик Іван Красовський, який кілька років тому приїхав з України до Польщі на Лемківську Ватру: "Нижня польська частина села виглядає як містечко. Верхня частина колишнього села — полемківська пустиня. Видніють купи здичавілих дерев на місцях колишніх лемківських садиб. Межі переорані, поля заросли терням, безслідно зникли стежки, якими я бігав колись. На площі колишньої церкви повирастали густі бур'яни і неймовірної висоти кропива. Обережно розгортаю кропиву і ледве знаходжу могилу нашого довголітнього пароха. Все довкруги, що колись було близьким і рідним, тепер здається холодним і чужим. На душі стає важко. З невимовним душевим болем покидаю землю, яка подарувала мені життя".

За цей час, немов на замовлення, щоб вибілити свої злочини супроти українців, появилась величезна кількість антиукраїнських видань, які стали обов'язковою літературою для шкільної молоді, на якій виховувалась нова ґенерація польських шовіністів. З кожного видання на цю тему пробиває крайний шовінізм, брак об'єктивности і велика ненависть до всього, що українське.

Там зрадників українського народу ставлять нам за прик-

---

* Українське Суспільно-Культурне Товариство.

лад до наслідування, а тих, які стали до боротьби за Вільну Українську Державу, тих, які для народу жертвували свої сім'ї, власну молодість і життя, називають ворогами народу, фашистами, зрадниками, бандитами і розбійниками. Відповідь для них знаходимо в словах Тараса Шевченка:

Брешеш, людомире,
За святу правду і волю
Розбійник не стане.

Українська молодь в Польщі вирастала серед моря польського шовінізму і скрайної погорди до всього, що українське, дуже часто без української школи, а навіть і церкви, і багатьом прийшлось відшукати своє українство на самоті. До них у великій мірі відносяться слова нашого земляка, поета Миколи Горбаля, який маленькою дитиною був виселений в Україну, а відтак за свій український патріотизм був довгі роки в'язнем концентраційних таборів Сибіру. Він у своєму "Позацензурному листі до матері" писав:

"На осліп з дурману я виходу шукав,
Бо вже задихався і знеміг,
Спромігся лиш ідолам плюнуть у лице
За себе, за Вас, за обманутих всіх.

Втрачену віру я раптом знайшов,
Хиба для нас це не скарб?
Розкути кайдани на серці своїм,
Відчути, що страху ти більше не раб.

І певність я маю в своїй самоті
Хиба це не скарб для нас?
Відчути всім серцем, що ти на путі,
Якою ішов так непохитно Тарас".

Щоб зберегти українську молодь від повної асиміляції, треба було шукати нових способів. З'явились нові ідеї і нові провідники, яких імен за вийнятком одиниць ніхто до історії не вписав. Тут хочеться згадати, бодай, одного покійного дириґента Ярослава Полянського. Йому завдячуємо створення світової слави хору "Журавлів", якого хористи жили в розсіянні, майже по цілій Польщі. Але, коли прийшов час пробів і виступів, то вони немов журавлі злітались з усіх сторін на власний кошт і власний час.

Дуже популярним серед молоді були "Студентські рейди"

на прадідівську землю. Вони, бодай, на короткий час виривали українську молодь з обіймів польського оточення і вели їх стежками української історії. Тут, багато із них перший раз почуло про злочини, які над українським населенням доконала польська влада і про героїчну боротьбу УПА. На "рейдах" вони вивчали українську мову, співали українські пісні, відшуковували пам'ятки української культури, робили порядки в опущених українських церквах і на цвинтарях. На "рейдах" вони знайомилися, залюблювалися, а часто пізніше і одружувалися та мріяли про кращу долю для українського народу.

І справді, краща доля, немов соняшна весна, заглянула і до нашого віконця — 24 серпня 1991 р. рознеслась по цілому світі радісна новина, що воскресла Україна. І сповнилися пророчі слова партизанської пісні. Широко залунали слова, що "нам воскресла вже держава", що "Україна стала з тюрми".

В ім'я правди треба сказати, що на появу України на мапі світу крім нас, ніхто не чекав. Більшість прийняло її появу, як зло конечне, яке треба визнати і Польща була першою державою, яка це зробила. Одночасно, безліч експертів повторювало за Росією, що про Україну нема чого говорити, бо за пару місяців її вже не буде.

Від того часу минає вже 10 років. Україна має колосальні труднощі, які випливають з її вікового національного, економічного й політичного поневолення. Все ж таки, вона не тільки вистояла, але вона здобуває собі щораз більший авторитет серед вільних народів світу, як одинока країна, яка може спинити відродження російської імперії.

Польське суспільство, виховане на антиукраїнській літературі й пропаґанді, до великої міри таким і залишилось, тому є часті випадки антиукраїнської гістерії, яка мала місце у Перемишлі. Потішаючим є факт, що зростає круг людей, до яких треба зачисляти теперішнього Президента Польщі Александра Кваснєвського, які розуміють потребу існування сильної української держави і потребу мати з нею добросусідські відносини. Український уряд постійно наголошує, що Україна хоче жити в згоді з усіми своїми сусідами.

Ми, українці Закерзоння, також того бажаємо, але одночасно вимагаємо, щоб в ім'я правди і майбутности уряд України і всі центральні українські установи у світі домоглися від польського уряду засудження народовбивчої акції "Вісла" і виправ-

лення заподіяної кривди.

Під сучасну пору в Польщі живе около 500 тисяч українців. Ця жменька українців, яка давно повинна була зникнути без сліду, живе і діє в найбільш несприятливих умовинах, і це має для нас колосальне, моральне значення. Воно потверджує правдивість слів поета Василя Симоненка:

"Народ мій є, народ мій завжди буде
Ніхто не перекреслить мій народ".

Нам, однак, треба працювати, щоб очистити Україну, а особливо її владні структури від злодіїв і шахраїв, та різного кольору яничарів, які без жодного сорому, парадують з червоними кокардами на лобі й гордяться тим, що вони служать чужим богам. Нам треба працювати, щоб Україна скоро стала такою державою, яку ми вимріяли через довгі роки змагань, боротьби і чекань в надії, що колись ще прийде час і Українське Закерзоння стане складовою частиною Української Держави.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕМКІВЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ*

ЮРІЙ ГОШКО

Матеріяльна та духовна культура населення Карпат, в тім числі і Лемківщини, в силу характерних особливостей, починаючи з кінця XVIII ст., привертала увагу як українських, так і закордонних дослідників; видано значну кількість публікацій.

В повоєнний період для комплексного дослідження матеріяльної та духовної культури населення Карпат та Балкан була організована міжнародня комісія — МККБ, перед якою було поставлено завдання поглибити наукові проблеми, пов'язані з карпато-балканськими народами в пляні подальшого створення узагальнюючих історично-етнографічних праць і більш фундаментально дослідити культурну спадщину народів даного регіону та негайно приступити до дослідження етногенезу кожного народу, які заселяли даний регіон.

В цей же період для виконання поставлених завдань при тодішньому Львівському відділенні Інституту мистецтвознавства фолкльору та етнографії АН УРСР був створений відділ карпатознавства, який, крім виконання тем цієї міжнародної комісії, приступив до дослідження етнографічних груп українського населення Карпат — бойків та гуцулів (ці монографії були підготовлені, але їх об'єм був дуже скорочений) та ряд інших питань матеріяльної та духовної культури українців Карпат.

Однак, тут необхідно пам'ятати, що до часу утвердження незалежности українського народу українські народознавці не мали права займатись дослідженням українців, які проживали за

---

* Доповідь виголошена на І-му Світовому Конґресі СФЛ. Львів, 1993.

межами України. Окрім того, навіть в тих дослідженнях, які нами виконувались, заборонялось досліджувати та публікувати й матеріяли про окремі аспекти національної духовної культури громадського та суспільного життя народу, тобто про його специфіку — в той час, як закордонні дослідники — етнографи, фолкльористи, мистецтвознавці та інші спеціялісти займались вивченням Лемківщини, в основному (перекручуючи історичні факти), оправдуючи дії своїх урядовців щодо відношення до лемків.

І тільки в 1988 році Наукове Товариство ім. Шевченка в Ню Йорку видало двотомну монографію "Лемківщина", яка об'єктивно висвітлює як минуле, так і сучасне становище цієї найбільш переслідуваної етнографічної гілки українського народу. Однак, не зважаючи на це, на сьогоднішній день ми не маємо узагальнюючої праці, в якій поєднувалось би ретроспективне дослідження усіх проблем етнічної історії, всього комплексу як матеріяльної, так і духовної культури та всіх її компонентів, які визначають характеристику етнографічної групи українського народу — лемків.

Дослідження цієї важливої для української науки проблеми ускладнювалось і тими факторами, що основна прабатьківщина лемків знаходиться за межами України, а населення північної Лемківщини було насильно виселено зі своєї території. Але, не зважаючи на це, колектив відділу карпатознавства опрацював проспект фундаментальної монографії, що передбачає підготовку трьохтомного дослідження: "Лемківщина" (І том), "Лемки на Україні" (ІІ том), "Лемки в діяспорі" (ІІІ том). При цьому ми врахували те, що про цю етнографічну групу українського народу в східніх областях України мало що відомо.

Для обговорення цього проспекту були запрошені голова Світової Федерації Лемків зі США І. Гвозда, представник лемківської діяспори в Канаді М. Маслей та доктор філологічних наук М. Мушинка з Пряшева. На вченій раді Львівського відділення був затверджений цей проспект та редакційна колеґія видання.

Необхідно зазначити, що визначну ролю в підготовці цього дослідження взяв на себе Микола Мушинка спільно з директором українсько-русинського музею в Свиднику Мирославом Сополигою. Без їхньої активної допомоги наш колектив не мав би змоги приступити до цієї праці.

В 1992 році науковці катедри української мови і літератури філософського факультету Кошицького університету у Пряшеві та музей у Свиднику згідно з пляном-проспектом підібрали від-

повідний авторський колектив та приступили до дослідження окремих тем.

На кожний розділ теми були призначені по два і більше дослідників — один з інституту народознавства АН України, другий, науковець з Пряшівщини, які починаючи з 1992 року згідно з пляном-проспектом розпочали дослідження, розширюючи хронологічні рамки з глибин і доводячи до сучасности. Так наприклад, розділи про поселення, садиби, житло виконують М. Сополига (Свидник), Р. Сілецький, В. Сивак, Я. Тарас (Львів), вивченням їжі та харчування лемків займаються З. Гамудель (Пряшів) та Гончар (Львів), лемківські сім'ї — Валашикова Н. (Пряшів) і Р. Чмелик (Львів), Г. Худик (Пряшів), Г. Стельмащук (Львів) і Д. Дмитриків (США) досліджують лемківський одяг і т. д.

Через відсутність на Пряшівщині спеціялістів, особливо з народнього мистецтва, М. Мушинка та Свидницький музей зобов'язались дати матеріяли для опрацювання: М. Мушинка з народної медицини, народних танців та кераміки, Свидницький музей — матеріяли про художніх дерев'яні вироби, художнє ткацтво, художню обробку металу і шкіри, художні вироби з бісеру.

Набагато складніша справа з підготовкою II та III томів тому, що на сьогодні припинилися зв'язки з лемками-русинами, які проживають на території колишньої Юґославії. Брак матеріялів про лемківські діяспори США та Канади. Розділ про лемків, які проживають у Польщі, виконує польський дослідник професор Казимир Пудло.

Не дивлячись на дуже обмежні можливості Інституту народознавства, в 1993 р. ним була організована експедиція в Польську республіку. Під час експедиції досліджувались народня архітектура, вишивка, ткацтво, різьба з дерева та каменя й ін. лемків, що проживають на території Польщі. Але відсутність необхідних коштів, не дозволила львівським науковцям дослідити усі реґіони, де компактно проживали і проживають лемки.

В 1993 році була організована Інститутом народознавства і друга експедиція — на закарпатську частину Лемківщини. Львівські науковці досліджували монументальну архітектуру, весільну та похоронну обрядовість, народнє мистецтво лемків Закарпаття.

Окремі відродження наукових працівників, що займаються лемківською тематикою, здійснювалися в Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях, в селах, де компактно проживають лемки-переселенці.

Необхідно відмітити, що Інститут народознавства для більш фундаментального вивчення Лемківщини залучив і антропологів, дослідження яких дадуть характеристику антропологічного типу, визначать ареал розселення та вирогідні корені походження та формування за різними антропологічними типами. Такі матеріяли мають велике значення для вирішення питання ентропогенезу. На даний час таке дослідження проведене серед лемків, депортованих з Польщі. Було б бажано, щоб і на Пряшівщині провели аналогічне дослідження, оскільки це має важливе принципове значення для розвінчування теорії так званої "волоської колонізації".

Позитивним результатом являється те, що вже ряд науковців Пряшівщини та Інституту народознавства в першому півріччі 1993 року виконали свої теми. Це пряшівські етнографи М. Сополига, Ганна Худик, Надія Верхола та ін., а також львівські науковці Таїсія Гонтар, Раїса Чугай, Роман Сілецький, Михайло Глушко, Тарас Ярослас.

Інші автори зобов'язались до кінця цього року закінчити дослідження відповідних органів. Колектив нашого інституту зробить все, щоб в наступному році закінчити I та II том цього важливого дослідження.

У зв'язку з тим, що на протязі століть польські дослідники перекручували імена, прізвища переселенців та назви населених пунктів Лемківщини, вважаємо доцільним, щоб мовознавці, крім теми "Характеристика лемківського говору", дослідили і проаналізували хоча б ті імена, прізвища та назви сіл, які постійно змінювались, перекручувались як державними органами, так і окремими дослідниками.

Однак, в роботі над першим томом "Лемківщина" є деякі прорахунки. Перш за все, це стосується того, що тільки в половині цього року був визначений автор (з Пряшівщини) для написання такого важливого розділу, як "Заселення та звичаєве право". Досі не підібраний науковець для написання розділу про громадський побут лемків. Необхідно терміново підшукати науковця для написання розділу про пастуше господарство у зв'язку з тим, що відомий словацький дослідник професор Ян Подолак через зміну місця роботи відмовився від виконання цієї теми.

Редакційна колегія вимагає від окремих дослідників, що при вивченні про лемків, на відміну від інших етнографічних груп українців, слід розпочинати хронологічні рамки від раннього

середньовіччя для підтвердження автохтонности території проживання. Особливо, це відноситься до дослідження Північної Лемківщини — тому що як минулі, так і сучасні польські дослідники заперечують автохтонність лемківської території, керуючись тільки політичними мотивами.

Так наприклад, як раніше польські науковці стверджували, що Карпати, а особливо територія Лемківщини, була заселена волохами, то зараз сучасний польський дослідник Е. Чайковський доводить, що "під прізвищем Волох були прикриті руські, балканські, семигородські, румунські, угорські, словацькі, албанські етнічні елементи. Але найбільше слідів залишили по собі румуни".

Наступне важливе питання, яке обов'язково повинно бути відбите в праці — це зайняття населення. Як відомо, волохи займались тваринницьким господарством, в основному вівчарством. В той же час, як свідчать документи люстрації королівщин, села, які засновувались на так званому волоському праві, займались землеробством. Навіть в оплаті феодальних повинностей переважали свині, а не вівці, що було характерно для наступного господарства волохів.

Досліджуючи народні, звичаєві, правові, громадські та сімейні відносини, які мають глибокі національні корені, але в деякій мірі перекликаються з народними звичаєвими нормами інших етносів, необхідно їх порівнювати з законами "Руської Правди". Особливу увагу належиться звертати на сімейні звичаї і обряди та їх церковні норми тому, що, не дивлячись на те, що на Україні, так і у Валахії була православна церква, однак тогочасна православна церква Валахії користувалась окремими специфічними церковними законами.

При дослідженні громадського життя населення Лемківщини XIX ст. необхідно особливу увагу звертати на політику денаціоналізації цієї етнографічної групи українського населення та появу політичного русинства, яке тут штучно створювалось і підтримувалось російським царизмом, а пізніше урядовими організаціями, які робили усе, щоб довести, що лемки нічого спільного не мають з українським народом.

Такі приблизно основні вимоги, що стоять перед усіма виконавцями розділів першого і другого, найвідповідальніших томів колективної монографії "Лемківщина".

Таким чином, не дивлячись на деякі труднощі та прорахунки, все робиться для того, щоб якнайшвидше підготувати до

друку це відповідальне колективне дослідження. Однак є ряд проблем, які не можуть бути вирішені Інститутом народознавства без зовнішньої допомоги. По-перше, необхідно в найкоротший термін підібрати авторів для підготовки III тому "Лемки в діяспорі". По-друге, стежити за тим, щоб всі автори своєчасно, згідно з домовленістю, передали розділи та окремі матеріяли для тем, де відсутні дослідники з Пряшівщини. По-третє, організувати ще декілька експедицій, забезпечивши їх відповідним устаткуванням в першу чергу фотонеґативами.

Інститут народознавства виходячи із своїх можливостей, робить усе для того, щоб це важливе фундаментальне дослідження було закінчене своєчасно і на належному науково-теоретичному рівні. Передбачаємо, що після отримання відповідних розділів від усіх авторів та їх опрацювання, вже зведена праця буде обговорена зі співавторами Словаччини, США та Канади і тільки після виправлення згідно з їх критичними зауваженнями буде передана до друку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — Київ: Наукова думка, 1983; Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. — Київ: Наукова думка, 1987.

2. Украинские Карпаты. Культура. — Киев. Наукова думка, 1988; Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. — Київ; Наукова думка, 1987; Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. — Київ: Наукова думка, 1986; Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – почтаку XX ст. – Київ: Наукова думка, 1980; Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в українських Карпатах XV – XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1081.

3. Лемківщина: Земля – Люди — Історія – Культура. т. І. – НТШ, 1988.

4. Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1897. Т. П.

5. Грушевський М. Джерела до історії України-Руси. – Т.III. – Львів, 1900. – С. 23.

6. Книга Б. В. Вілкінсона, колишнього британського консула у Вахалії і Молдавії. – Лондон, 1820.

ДОКУМЕНТИ

УГОДА МІЖ УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ПОЛЬСЬКИМ КОМІТЕТОМ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ ПРО ЕВАКУАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ І ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН З ТЕРИТОРІЇ УРСР*

Відділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1

Обидві Договорні Сторони зобов'язуються по підписанні цієї угоди приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської національностей, що проживають у Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Ліському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, які побажають переселитися з території Польщі на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків та євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі.

Евакуації підлягають лише ті з перелічених в абзаці 1 осіб, які виявили своє бажання евакуюватися і щодо прийняття яких є згода Уряду Української РСР і Польського Комітету Національного Визволення.

Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Бажання евакуйованих може бути висловлено як усно, так і подано на письмі.

Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки заявляє, що евакуйовані на територію Української Радянської Соціаліс-

---

* Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

тичної Республіки розміщуються згідно з їх бажанням або в колгоспному господарстві, або наділяються землею для ведення одноосібного господарства в розмірах, не менших ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, які переселяються на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки, якщо вони навіть і не мали землі на момент евакуації, в разі їх бажання будуть наділені землею на загальних підставах.

Польський Комітет Національного Визволення заявляє, що евакуйовані з території України професіональні землероби одержать землю в розмірах, передбачених законом про земельну реформу.

Селяни, які переселяються на територію Польщі, якщо вони навіть і не мають землі на момент евакуації, в разі їх бажання будуть наділені землею на загальних підставах.

Стаття 2

Сторони умовляються почати означену вище евакуацію з 15 жовтня 1944 року і закінчити її 1 лютого 1945 року.

В період з 15 вересня до 15 жовтня провадиться облік числа, місцезнаходження і національности осіб, які бажають евакуюватися.

На вимогу однієї з сторін строк евакуації може бути продовжений за взаємною згодою.

Стаття 3

1. Встановити для осіб, що евакуються з території Української РСР в Польщу, а так само з Польщі на територію Української РСР, такі пільги:

а) списати всі недоімки, які лічаться за ними, по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах;

б) в разі, якщо евакуйований здасть свій урожай державі в пункті, звідки він виїжджає, друга Сторона на місці, де поселяється евакуйований, повертає йому зданий урожай в тій же кількості;

в) звільнити в 1944 і 1945 рр. всі переселювані господарства, як на території Української РСР, так і на території Польщі, від усіх державних грошових податків та страхових платежів;

г) видати евакуйованим грошову позику в місцях їх розселення на господарське влаштування та інші потреби в розмірі 5,000 карбованців — злотих, на одне господарство з поверненням на протязі 5 років.

д) в зв'язку з господарською заінтересованістю обох Сторін в тому, щоб евакуйовані повністю засіяли озимий клин, встановлюється, що в місцях розселення ті з евакуйованих, які засіяли озимину, одержать озимі посіви по можливості в тих же кількостях.

2. Дозволити евакуйованим вивіз: одежі, взуття, білизни, пос-

тільних речей, продуктів харчування, хатніх речей, сільськогосподарського реманенту, упряжі та інших предметів домашнього і господарського вжитку загальною вагою до 2 тонн на одну сім'ю, а також належної евакуйованому господарству худоби і птиці.

3. Особам спеціальних професій, як-от: робітникам, ремісникам, медикам, художникам, вченим і т. ін. надається право вивезти речі, необхідні для їх професіональної діяльності.

4. Не допускається до вивозу:

а) готівка, паперові, золоті й срібні гроші всіх видів, за винятком польських паперових злотих, в розмірі не більше 1,000 злотих на одну людину або радянських грошей не більше 1,000 карбованців на одну людину;

б) золото і платина в зливках, розсипом і в ломі;

в) дорогоцінне каміння в необробленому вигляді;

г) предмети мистецтва і старовини в тому разі, коли ті й другі становлять колекцію, або в окремих примірниках не є сімейною власністю евакуйованого;

д) зброя (за винятком мисливських рушниць) і речі військового спорядження;

е) фото (крім особистих фотографій), плани, карти;

ж) автомобілі і мотоцикли;

з) меблі залізницею і автотранспортом, з огляду на утруднення воєнного часу.

5. Договірні Сторони умовляються, що на майно, яке залишає евакуйований на місці, складаються спеціальні описи. Описи складаються спільно Уповноваженими і Представниками Сторін.

При складанні описів майна, яке залишає евакуйований, Уповноважені і Представники Сторін облічуватимуть за встановленими формами як кількісний, так і якісний стан майна. (Форми описів див. додаток № 1 до цієї Угоди).

6. Вартість рухомого, а також нерухомого майна, яке лишається після евакуації, повертається евакуйованим за страховою оцінкою згідно з законами, що існують в Українській Радянській Соціалістичній Республіці і відповідно в Польській державі. В разі відсутности страхової оцінки, майно оцінюється Уповноваженими і Представниками Сторін.

Договорні Сторони умовляються про те, що будинки в місцях і сільських місцевостях, які звільняються в результаті переселення, надаватимуться в першу чергу переселюваним.

7. Майно, що залишається, здається під охорону держави.

За псування здаваного майна винні притягаються до відповідальності.

Стаття 4

Особи, що від'їжджають на підставі цієї Угоди, і майно, яке вони вивозять — звільняються від будь-яких оподаткувань, зв'язаних з від'їздом.

Стаття 5

Перевезення евакуйованих з території Польщі в Українську РСР і з території Української РСР в Польщу бере на себе Уряд Української РСР, по можливості виділяючи транспортні засоби, а також надає засоби транспорту для Уповноважених як з Польської, так і з Української Сторони.

Стаття 6

Всі видатки, зв'язані з евакуацією, покладаються відповідно на кожну з Договірних Сторін.

По закінченні евакуації обидві Договорні Сторони визначають вартість: виданого евакуйованим хліба за зданий ними на місці врожай, виділених для них посівів, компенсації за залишене рухоме і нерухоме майно та інших видатків учинених Сторонами, і проведуть між собою взаєморозрахунок по згоді грошима або в натурі: продукцією сільського господарства або промисловості.

Відділ II

УПОВНОВАЖЕНІ ПРЕДСТАВНИКИ

Стаття 7

Кожна з Договірних Сторін на території другої Сторони призначає Головних Уповноважених. Друга Сторона в цих же пунктах призначає Головних Представників. Головні Уповноважені і Головні Представники мають по два заступники і призначають в свою чергу своїх районних Уповноважених і районних Представників.

Стаття 8

В разні виникнення спірних питань, вони розв'язуються за взаємною згодою між Головним Уповноваженим і Головним Представником. Якщо така згода на місці не буде досягнута, спірні питання розв'язуються Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення.

Головні Уповноважені і Головні Представники можуть мати експертів і допоміжний технічний персонал.

Стаття 9

Практичне здійснення евакуації, а також захист зазначених в

ст. 1 осіб і допомога їм покладається на Головних Уповноважених і Головних Представників обох Сторін.

До завдання Головних Уповноважених і Головних Представників належить:

а) виявлення числа, місцезнаходження і національності поіменованих в ст. 1 цієї Угоди осіб, що підлягають евакуації, а також нагляд за реєстрацією їх;

б) нагляд і контроль за правильним виконанням цієї Угоди;

в) сприяння правильній організації і планомірному ходу евакуації і нагляд за нею, а також розроблення відповідних технічних заходів.

Стаття 10

Договорні Сторони зобов'язуються надати в розпорядження Головних Уповноважених та їх районних апаратів всі матеріали і необхідні засоби, що можуть полегшити їх завдання.

Так само Договірні Сторони зобов'язуються забезпечити можливо швидке сприяння виконанню цієї Угоди з боку своїх державних і громадських установ та органів самоврядування.

Стаття 11

Головним Уповноваженим надається право постійних і безперешкодних зносин із своїми керівними органами по радіо, по телеграфу, поштою і через кур'єрів.

Посвідчення Головним Уповноваженим та їх заступникам, районним Уповноваженим та їх заступникам, а також Головним представникам видаються відомствами закордонних справ обох Сторін.

(Зразки відповідних посвідчень див. додатки №№ 2, 3 до цієї угоди).

Відділ III

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕВАКУАЦІЇ

Стаття 13

Списки евакуйованих містять в собі такі дані:

1. Прізвище, ім'я та по-батькові.
2. Дата і місце народження.
3. Національність.
4. Сімейний стан.
5. Нинішнє місце фактичного проживання, з зазначенням області, воєводства, району, повіту, волості, села і міста.
6. Заняття.

7. Число голів худоби, що перевозиться з евакуйованими.

8. Примітка.

Стаття 14

1. Сторони умовляються, що пунктами перебування Головних Уповноважених будуть такі: Люблін, Луцьк.

2. Пунктами перебування районних Уповноважених Польської Сторони будуть: Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Дубно, Крем'янець, Броди, Рава-Руська, Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Ходорів, Станіслав, Тернопіль, Золочів, Кам'янка-Бузька і Чортків — в Українській РСР, і районних Уповноважених Української Сторони в пунктах: Влодава, Хелм, Грубешув, Томашув, Любечув, Ярослав, Перемишль, Лісько, Замостє, Красностав, Білограй — на Польській Стороні. Районні Уповноважені призначаються з одним заступником і з особами допоміжного персоналу.

В разі виникнення потреби районні Уповноважені можуть бути призначені і в інших пунктах Польщі і України.

3. Виявлення бажаючих евакуюватися і складання списків на них здійснюється з тієї і другої Сторони в такому порядку:

а) Уповноважені спільно з Представниками другої Сторони роблять публікацію в місцевих органах (і окремими відбитками) і доводять до відома населення через місцеві органи влади погоджене між Сторонами офіціальне оповіщення українському, білоруському, російському, русинському і відповідно польському та єврейському населенню про можливість і порядок евакуації;

б) Уповноважені і Представники кожної Сторони в пунктах їх діяльності спільно, в установлені дні, одержують заяви бажаючих евакуюватися (в писаній або усній формі), по можливості з документами про національність, не пізніше, ніж в місячний строк з дня публікації. На основі особистих заяв Уповноважені складають (протягом 10-денного строку) списки бажаючих евакуюватися по своєму сектору для надіслання їх вищестоячим Уповноваженим і Представникам.

Затвердження списків районними Уповноваженими однієї Сторони і Представниками другої Сторони є достатнім для здійснення евакуації осіб, зазначених в списках. В окремих, складних випадках, однак, може вимагатися затвердження списку евакуйованих Головним Уповноваженим і Головним Представником Сторін.

Головні і районні Уповноважені в найкоротший строк затверджують списки і визначають практичний план евакуації.

Стаття 15

Особам, що евакуються на підставі цієї Угоди, надається право в порядку спільного виїзду взяти з собою сім'ї, при чому в складі сімей, на

основі висловленого членами сімей бажання, можуть бути евакуйовані: дружина, діти, мати, батько, онуки, питомці і вихованці, а також і інші домочадці, оскільки вони ведуть спільне господарство з евакуйованими.

За дітьми від 14-річного віку визначається право особисто визначити своє бажання лишитися або бути евакуйованими.

Стаття 16

При евакуації, по можливості, в першу чергу підлягають відправленню особи непрацездатні, хворі, інваліди, старики, одинокі жінки і діти; особи, що перебувають на державному опікуванні, а також особи, члени сімей яких знаходяться на території другої Сторони.

Стаття 17

Договорні Сторони умовляються, що перевірка вивезеного майна на контрольно-пропускних прикордонних пунктах здійснюватиметься вибірковим методом і лише в окремих випадках суцільною перевіркою.

Стаття 18

Контрольно-пропускними пунктами на території Української РСР є: Мала-Владівка, Бичків-Перевіз, Устилуг, Соколь, Поркач, Рава-Руська, Краковець, Медика, Вацьковиці, Ляскovите, Устянове. В зазначені пункти виділяються представники Польської Сторони.

В зв'язку з реальною необхідністю можуть бути відкриті інші контрольно-пропускні пункти.

Стаття 19

При передачі партії евакуйованих Представник Держави, яка відправляє, вручає під розписку Представникові Держави, яка приймає список осіб, що знаходяться в транспорті.

Кожна з Сторін, по можливості, завчасно повідомляє прикордонні власті про порядок такого роду транспорту.

Стаття 20

Про укладення цієї Угоди обома Договірними Сторонами доводиться до загального відому особливим комюніке.

Стаття 21

Ця Угода складена Українською і Польською мовами в двох примірниках, при чому, при тлумаченні її обидва тексти вважаються автентичними.

Стаття 22

Ця Угода набирає сили з дня її підписання.

За уповноваженням
Уряду Української РСР
Голова Ради Народних Комісарів
Української Радянської Соціалістичної
Республіки —

(Хрущов)

За уповноваженням
Польського Комітету
Національного визволення
Голова Комітету —

(Осубка-Моравський)

Люблін, 9 вересня 1944 року

UCHWAŁA SENATU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z DNIA 3 SIERPNIA 1990 ROKU

Zmiany społeczne i polityczne dokonujące się u nas i w sąsiednich krajach stawiają przed nami nowe wyzwania. Ze względu na obecność ludności ukraińskiej w Polsce, szczególnego znaczenia nabiera wzajemne poznanie, zrozumienie i pojednanie Polaków i Ukraińców.

Różnie przeplatały się losy obu narodów w ciągu dziejów. Polacy i Ukraińcy nie tylko pracowali razem i żyli obok siebie jako sąsiedzi, ale również łączyli się często w tych samych rodzinach. Jednak obok zgodnego współżycia wiele było wzajemnych krzywd i niechęci. Była nienawiść, a nawet przelana krew. Ta przeszłość obciąża nasze stosunki. Tę przeszłość trzeba przezwyciężyć.

Pragnąc pojednania, dążymy do ukazania naszej trudnej historii w świetle prawdy. W szczególności wymaga to ujawnienia bolesnych wydarzeń, które zdarzyły się w okresie powojennym w naszej wspólnej ojczyźnie.

Jednym z nich była wojskowa akcja „Wisła", którą na mocy uchwały Prezydium Rady Ministrów z dnia 24 kwietnia 1947 r. przeprowadzono w południowej i środkowo-wschodniej części Polski.

Komunistyczne władze, przystępując do likwidacji oddziałów Ukraińskiej Powstańczej Armii, dokonały wówczas przymusowych przesiedleń ludności, w większości ukraińskiej. W ciągu trzech miesięcy wysiedlono z rodzinnych miejsc około 150 tys. osób, pozbawiając ich majątku, siedzib i świątyń. Przez wiele lat uniemożliwiano im, a potem utrudniano powroty.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej potępia akcję „Wisła", w której zastosowano – właściwą dla systemów totalitarnych – zasadę odpowiedzialności zbiorowej.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej dążyć będzie do tego, by naprawione zostały – na ile to możliwe – krzywdy powstałe w wyniku tej akcji.

(Za "Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła" 1947 roku", Kraków 1997)

УХВАЛА СЕНАТУ ПОЛЬСЬКОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ з 3-го СЕРПНЯ 1990 р.*

Суспільні й політичні зміни, що доконуються у нас і в сусідніх країнах ставлять перед нами нові виклики. З огляду на присутність української людности в Польщі особливого значення набирає взаїмне пізнання, зрозуміння й поєднання поляків і українців.

Протягом історії різно спліталась судьба обох народів. Поляки й українці не лише працювали разом і жили побіч себе як сусіди, але також часто лучились в тих самих родинах. Однак, побіч згідного співжиття чимало було взаємних кривд та нехоти. Була ненависть, а навіть пролита кров. Ця минувшина обтяжує наші стосунки. Цю минувшину треба перебороти.

Бажаючи поєднання, стараємося показати нашу трудну історію у світлі правди. Зокрема вимагає це виявлення болючих подій, що заіснували в повоєнному часі в нашій спільній батьківщині.

Одною із них була військова акція "Вісла", яку на основі ухвали Президії Ради Міністрів, від дня 24 квітня 1947 р., переведено в південній і середньосхідній частині Польщі.

Комуністична влада, приступаючи до ліквідації відділів Української Повстанської Армії, доконала в той час примусових переселень людности, в більшості української. Протягом трьох місяців виселено з родинних місць около 150 тисяч осіб, позбавивши їх майна, садиб і святинь. Протягом багатьох років їм унеможливлювано, а згодом утруднювано повороти.

Сенат Польської Речіпосполитої засуджує акцію "Вісла", в якій застосовано — властиву тоталітарним системам — засаду збірної відповідальности.

Сенат Польської Речіпосполитої буде стриміти до того, щоб були направлені — на скільки це можливе — кривди, що стались у висліді тієї акції.

---

*Переклад з польської мови.

УХВАЛА
УЧАСНИКІВ ДНІВ ПАМ'ЯТІ І СКОРБОТИ, ПРИСВЯЧЕНИХ 50-РІЧЧЮ ПОЧАТКУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ СПОКОНВІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЛЕМКІВЩИНИ, НАДСЯННЯ, ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ

Ми, учасники Днів Пам'яті і Скорботи, виступаємо із такими вимогами і пропозиціями:

1. Засуджуємо депортацію українського населення із споконвічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя як свідому злочинну змову комуністичних режимів СРСР і Польщі, спрямовану проти українського народу.

2. Пропонуємо Верховній Раді України і Сейму Республіки Польща засудити підписану 9.09.1944 р. в Любліні "Угоду між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР" як злочинну і протиправну.

3. Закликаємо Президента і Верховну Раду України та Президента і Сейм Республіки Польща засудити депортації народів як найбільш варварську форму розправи над ними.

4. Закликаємо Верховну Раду України і Сейм Республіки Польща засудити акцію "Вісла" як особливо злочинний заключний акт депортацій 1944-1947 рр., заздалегідь сплянований і проведений комуністичним режимом Польщі з використанням нацистського концтабору Явожно.

5. Вимагаємо від Президента, Верховної Ради і Уряду України та Президента, Сейму і Уряду Республіки Польща створення державної програми етнічного відродження Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, яка передбачала б реальну можливість повернення українців, виселених в ході акції "Вісла", та відродження національно-культурного і релігійного життя.

6. Пропонуємо створити міжурядову комісію з метою остаточного вирішення питань, пов'язаних з депортацією 1944-1947 рр. і акцією "Вісла".

7. Вимагаємо від Президента Верховної Ради і Уряду України створення науково-дослідних центрів для дослідження трагедії українського народу в XX ст., зокрема наукового центру для дослідження акції "Вісла" в 1947 р.

8. Українцям, які проживають на своїх етнічних землях поза межами Української держави, не створені нормальні умови для задово-

лення їх національно-культурних потреб. Українська держава повинна піклуватися ними, надавати їм допомогу, захищати їх честь і гідність.

9. Учасники Днів Пам'яті і Скорботи вважають, що Президентом, Верховною Радою і Урядом України повинні бути прийняті на державному рівні ухвали про відзначення 50-річчя початку депортації українського населення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя в 1944-1947 рр.

Одностайно схвалено учасниками Днів Пам'яті і Скорботи 22 жовтня 1994 р.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ І ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА

Високоповажаний Пане Президенте України!
Високоповажаний Пане Голово Верховної Ради України!

У ці жовтневі дні виповнюється півстоліття від того часу, коли перші ешелони повезли на схід українське населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя — корінних мешканців цих етнічних українських земель.

Офіційно ця трагічна сторінка в історії українського народу глумливо називалась добровільною евакуацією, хоча насправді була типовою депортацією за національною ознакою.

В результаті масового насильства і терору, а з вересня 1945 року безпосередньої участи відбірних дивізій Війська Польського, функціонерів Корпусу внутрішньої безпеки і міліції до серпня 1946 року з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, згідно з офіційними даними, до УРСР було депортовано понад 482 тисячі українців.

Заключним і найбільш злочинним етапом цієї трагедії в новітній історії нашого народу була депортаційна акція "Вісла", в ході якої протягом квітня-липня 1947 року з вищеназваних українських етнічних земель польським тоталітарним режимом було насильно вигнано і розселено у розпорошенні на західних та північних теренах повоєнної Польщі, з метою швидкої асиміляції, ще 150 тисяч українців, які уникли депортації на Схід. Опубліковані, в абсолютній більшості колись таємні документи, переконливо свідчать, що операція "Вісла" — свідомо і завчасно сплянована політична операція етноциду супроти українського населення у повоєнній Польщі.

Ми, учасники Днів Пам'яті й Скорботи, які проводяться у Львові з нагоди 50-річчя від початку депортації українського населення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, вимагаємо:

1. Дати належну політично-правову оцінку насильницького виселення в 1944-1945 роках приблизно 650 тисяч українців — корінних мешканців Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, як акту депортації.

2. Всім насильно виселеним українцям з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя на території сучасної України законодавчо надати статус депортованих осіб.

3. Ввести в дію для депортованих українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя спрощені правила переїзду українсько-польського кордону для відвідань у Польщі рідних осель, впорядкування могил предків, наших краян — жертв терору, встановлення пам'ятних знаків на місцях зруйнованих українських церков, цвинтарів.

4. Звернутися до Президента Республіки Польща та Сейму Республіки Польща з закликом засудити депортаційну акцію "Вісла", як злочин, що був вчинений тодішнім польським тоталітарним режимом супроти своїх громадян української національности і створити належні умови для повернення депортованих під час акції "Вісла" українців на свої споконвічні землі.

Висуваючи ці вимоги, ми одночасно заявляємо, що щиро прагнемо добросусідських, цивілізованих відносин між українським та польським народами, між нашими двома сусідніми державами.

Ухвалено в місті Львові, 22 жовтня 1994 року.

Голова Львівського товариства "Лемківщина"
(І. Чулик)
Голова Львівського суспільно-культурного товариства "Надсяння"
(В. Середа)
Голова Львівського суспільно-культурного товариства "Холмщина"
(Й. Романюк)

ЗВЕРНЕННЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ЛЕХА ВАЛЕНСИ І СЕЙМУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Півстоліття відділяє нас від початку виселення українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, заключним етапом якого стала сумнозвісна депортаційна акція "Вісла".

Хоча протягом останніх років в наших країнах відбуваються принципові суспільно-політичні зміни, наші держави налагоджують взаємні добросусідські стосунки, однак в питаннях політично-правової оцінки цієї трагічної сторінки в історії українського народу, якою, безсумнівно, є акція "Вісла", з боку найвищих владних структур Республіки Польща, на жаль, поки що не зроблено реальних кроків.

Сотні тисяч українців, які розпорошено проживають на західних та північних землях Польщі, досі залишаються репресованим і єдиним ще не реабілітованим народом на теренах колишнього комуністичного блоку.

Ми, учасники Днів Пам'яті й Скорботи, що проходять у Львові з нагоди 50-річчя від початку депортації українського населення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, солідаризуючись з вимогами української спільноти у Польщі, звертаємося до Вас з такими пропозиціями:

1. Засудити злочинну депортаційну акцію "Вісла" як таку, що суперечить міжнародним нормам права і моралі.

2. Створити державну програму повернення депортованих в ході акції "Вісла" громадян української національности на свої прадідівські землі та швидкого відродження на теренах Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя суспільно-культурного та духовного життя української спільноти.

3. Надати законодавчо членам Спілки українців-політв'язнів сталінського періоду в Польщі статус ветеранів-комбатантів на рівні з колишніми членами АК та інших польських збройних формувань, які боролись проти нацизму та комуно-більшовицьких тоталітарних режимів.

Високоповажаний Пане Президенте!

Високоповажаний Сейме Республіки Польща!

Звертаючись до Вас з цими пропозиціями, ми керуємося щирими прагненнями зміцнювати та поглиблювати добросусідські стосунки між нашими державами, взаєморозуміння та довіру між українським і польським народами.

Ухвалено в місті Львові 22 жовтня 1994 року.

Голова Львівського товариства "Лемківщина"
(І. Чулик)
Голова Львівського суспільно-культурного товариства "Надсяння"
(В. Середа)
Голова Львівського суспільно-культурного товариства "Холмщина"
(Й. Романюк)

ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ ЛЕОНІДОВІ КУЧМІ

Високоповажаний Пане Президенте!

Ми, українці, які у 1944-1946 роках були депортовані зі своїх етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, що перебувають нині у складі Польщі, зібравшись у м. Львові на "Дні Пам'яті й Скорботи" для відзначення трагічної дати в історії нашого народу — 50-річчя від початку депортації, з обуренням констатуємо, що в Україні відчувається пожвавлення російських шовіністів, викликане заявою про надання російській мові офіційної в незалежній українській державі.

На наших очах здійснюється дискримінація однієї з найбагатших мов світу — української, в тому числі й у найвищому законодавчому органі України — Верховній Раді. Подібних ганебних фактів не знає історія людства.

Нам, вихідцям з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя особливо боляче спостерігати, як відверто ігнорується навіть "Закон про мови", прийнятий ще Верховною Радою УРСР.

Враховуючи вимоги, проголошені у виступах на науковій конференції, присвяченій 50-річчю депортації українців з теренів наших прадідівських земель, звертаємося до Вас як ґаранта української державности не допустити занепаду української мови, культури та духовности нашого народу, не зробити кроку, який спричинив би міжнаціональний конфлікт у незалежній Соборній Україні.

м. Львів, 22 жовтня 1994 року

ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ ЛЕОНІДОВІ КУЧМІ І ГОЛОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ОЛЕКСАНДРОВІ МОРОЗУ

Високоповажані Панове!

Ми, учасники "Днів Пам'яті і Скорботи", зібравшись у м. Львові для відзначення трагічної дати 50-річчя початку депортації українців зі своїх етнічних територій Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, глибоко обурені та стурбовані комуністичним шабашом, вчиненим 18 жовтня 1994 року у Верховній Раді України запеклими противниками української державности.

Спроба реанімації КПСС-КПУ неминуче призведе до ката-

строфічних наслідків всього українського народу. Більшовизм і його різновид КПСС-КПУ ще до цього часу не понесли покарання за вчинення тяжких злочинів супроти української нації. Це:

— Знищення української державности в 1918-1919 рр.

— Організація голодоморів 1921-1922, 1932-1933, 1946-1946 рр.

— Масові вбивства українців та їх депортації.

— Фізичне знищення української інтеліґенції.

Всіх злочинів КПСС-КПУ проти українського народу перелічити не можливо.

Ми вимагаємо припинити провокації по відновленню КПСС-КПУ та приступити до підготовки суду над нею.

м. Львів, 22 жовтня 1994 року

ЗАЯВА УЧАСНИКІВ ВІЧА, ПРИСВЯЧЕНОГО 50-РІЧЧЮ ПОЧАТКУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЕМКІВЩИНИ, НАДСЯННЯ, ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ, ПРОВЕДЕНОГО У ЛЬВОВІ 23 ЖОВТНЯ 1994 РОКУ

Російський імперіялізм в середині XIX ст. вів війну не на життя, а на смерть проти кавказьких народів, в тому числі народу Чечні.

В 1944 р. вдруге російський імперіялізм розправлявся з мужнім чеченським народом, який був підданий масовому фізичному знищенню та депортації.

Не зважаючи на страхітливі рани, народ Чечні зумів піднятися і почав відроджувати на своїй землі національно-культурне життя.

І ось, втретє на наших очах організовується розправа над багатостраждальним чеченським народом.

Ми, учасники віча, присвяченого 50-річчю початку депортації українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, висловлюємо рішучий протест проти цієї розправи, закликаємо російську громадськість стати на захист чеченського народу. Закликаємо прилучитися до нашого голосу відомих російських діячів науки, культури, церкви. Розправа над чеченським народом в XIX ст. і в 1944 р. є досі незмитою ганьбою. Не можна допустити, щоб ця ганьба ще раз повторилась.

Ми віримо, що в Росії сили добра переможуть сили зла.

Схвалено одностайно.

СВІТОВА ФЕДЕРАЦІЯ ЛЕМКІВ
WORLD LEMKOS FEDERATION

ASSOCIATION "LEMKIVSHCHYNA" (Ukraine)

CANADIAN LEMKOS ASSOCIATION (Canada)

ASSOCIATION OF LEMKOS IN POLAND (Poland)

CONGRESS OF RUSYNS-UKRAINIAN IN SLOVAKIA (Slovakia)

ORGANIZATION FOR DEFENSE OF LEMKO WESTERN UKRAINE (U.S.A.)

PETITION

The statutory purpose of the World Lemkos Federation (WLF) is to assist the Ukrainians of Lemkivshchyna (the Lemkos) of the westernmost part of Ukraine; a part of Poland since 1945, in their many-sided development of selfhood, of their heritage. Especially, WLF is committed to rebuild Lemkivshchyna culturally, spiritually and economically, which has been totally destroyed by Poland, especially between 1945-1947, and totally neglected until the present. (World Lemkos Federation is based in the United States, and consists of the National Councils of the following countries: United States, Canada, Ukraine, Poland, Slovakia.)

The Soviet Union, having had received from its Allies at the Yalta Conference in February 1945, an approval concerning the Ukrainian-Polish borders, a formal agreement between Ukraine and Poland was signed on April 21, 1945, which prepared the ground for the exchange of the Polish nationals from Ukraine, and the Ukrainians from Poland. According to the Polish Academy of Sciences[1], 1,061,920 Ukrainians at the time lived in the regions (województwo) of Lublin, Rzeszów, Kraków. Of that number, according to a Soviet source[2], 482,880 persons of Ukrainian nationality were deported from Poland to Ukraine, while the rest, some 579,000 from such Ukrainian regions in Poland as Lemkivshchyna, Nadsyannya, Pidlashsha, Kholmshchyna, were subsequently in 1947 deported by the Polish government to the northwestern and northern territories of Poland, which it received from Germany.

Under a pretext that the Ukrainian population in Poland after 1945 had, or potentially could have had collaborated with the Ukrainian Underground Army in Poland, beginning in April, 1947, the Polish State Repatriational Authorities, together with the Military Operational Group "Wisła", in the course of two months had deported almost all of the

---

[1] Polska Akademia Nauk, *Sesja Naukowa poświęcona wojnie wyzowoleńczej narodu polskiego 1939-1945*, Wydawnictwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1959, 235.

[2] I. F. Evseev, *Sotrudnichestvo Ukrainskoi SSR i Polskoi Narodnoi Respubliki (1944-1960)*, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kiev, 1962, 125.

Ukrainians from the eastern and southwestern (Lemkos) regions of Poland.

The deported Ukrainians in the northwestern and northern territories of Poland were dispersed among the Poles by two to three families, forbidding them to return back to their native lands, and stripping them of all civil and human rights. Many of the Ukrainians were condemned to the concentration camp at Jaworzno. Poland had hoped that by deporting the Ukrainians, two goals would simultaneously be accomplished: setting the former German territories; and, destroying the Ukrainian minority in Poland, especially by:

1. "Causing serious bodily or mental harm to members of the Ukrainian national group" (violating U.N. Genocide Convention, Article II, b);
2. "Deliberately inflicting on the Ukrainians conditions of life calculated to bring about their physical (cultural and spiritual) destruction in whole or in part" (violating U.N. Genocide Convention, Article II, c);

The Polish State after the Second World War acceded to almost all international documents which guaranteed both human and civil rights to its Ukrainian minority, including the Universal Declaration of Human Rights, the Genocide Convention on Economic Rights, and the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, etc.

The International Covenant on Economic Social and Cultural Rights, Article 25, states:

> "Nothing in the present Covenant shall be interpreted as impairing the inherent rights of all peoples to enjoy and utilize fully and freely their natural wealth and resources."

Also, the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe emphasizes:

> "The participating states will...promote and encourage the effective of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms of all... The participating states on whose territory national minorities exist will respect the right of persons belonging to such minorities to equality before the law, will afford them the full opportunity for accrual enjoyment of human rights and fundamental freedoms..."

On the basis of the above, the World Lemkos Federation condemns the Polish State for violating human and civil rights of the Ukrainian Lemkos, and of the rest of the Ukrainian minority group in Poland, and especially for violating its own obligations under international treaties to which it has been a party.

The World Lemkos Federation demands that the Polish State cease

forthwith violating the above rights stated in the international instruments, of the Ukrainians in Poland, and that its proper state organs immediately rectify all discriminatory policies and practices developed and practiced against the Ukrainians during the last 50 years, and to commence immediately compensating the victims of its discriminatory practices, including:

1. Rescind immediately (the Polish Congress – "Sejm") the decision of the Presidium of the Polish Council of Ministers, 24 April, 1947, to implement the orders of the Political Bureau of the Polish Communist Party, 29 March, 1947, concerning the forceful deportation action "Wisła" of the Ukrainian minority (c. 1,000,000) from its native land (eastern and southern part of Poland) to the territories obtained from Germany (northern and northwestern Poland).

   The forceful deportation, ordered by the Polish communists, was executed by the Polish ministry of Defense under the command of General Stefan Mussora, the war criminal. Unfortunately, the present Polish "democratic" state is unwilling to rectify the affects of the genocidal acts of its communist predecessor. Therefore, unless Poland resolves the question of adequately compensating the Ukrainians in Poland, and especially the Lemkos, facilitating their return to their native land, it should not be treated as a civilized state, and it should not be admitted into the European community and NATO.
2. Void the decree dated 27 July, 1949, according to which all real estate property not owned by anyone was taken over by the State – nationalizing the properties left behind by the deported Lemkos and the rest of the Ukrainians, and return it back to the pervious owners.
3. Rescind the law of 12 March, 1958, by which the Polish State annulled all claims to the rights of properties of the Ukrainians, the victims of the "Wisla" actions.
4. Abrogate the law of 27 July, 1949, on the basis of which the State expropriated the forests left behind by the deported Lemkos and the rest of the Ukrainians, and turn the legal titles to the forests back to the previous Ukrainian owners.
5. Restore the legal titles to the private and public buildings, institutions, corporations, businesses, etc., to the previous owners, the Ukrainian Lemkos, and the rest of the Ukrainians, victims of the forceful deportations, 1945-1947, to the former Soviet Union and/or to the northwestern and northern territories of Poland. We specifically demand that the following categories of properties be returned to the Ukrainian Lemkos, and the rest of the Ukrainians in present Poland:
   a. Real and personal properties.
   b. Property of the Ukrainian community in Poland as a whole.

c. Property owned by the local communities.
d. Property owned by the families and the individuals, trusts, corporations, including the individuals residing outside of the jurisdiction of Poland.
e. Church properties, including those of monasteries.
f. Properties of the cultural and educational organizations and institutions, including recreational, health and sports enterprises.
g. Forests, private and public on the territories of the Ukrainians.
h. Properties purposely destroyed, or destroyed through neglect, or because of political, ideological, religious, administrative, etc. reasons, will be restored, repaired, or properly compensated.

6. An appropriate international agency will be invited to oversee the realization of the above listed requests, which will be agreed upon, and executed by a joint commission, consisting of the representatives of the Polish and Ukrainian governments, representatives of the Organization of the Ukrainians in Poland and the representatives of the Ukrainian Lemkos; and of other regional Ukrainian groups.

Steve Howansky
Secretary

John Hvozda
President

April 24, 1996

ЛИСТ УКРАЇНСЬКОГО КОНҐРЕСОВОГО КОМІТЕТУ АМЕРИКИ ДО ПРЕЗИДЕНТА А. КВАСЬНЄВСКОГО ТА СЕЙМУ ПОЛЬЩІ*

13 styczeń 1997

Szanowny Pan Aleksander Kwaśniewski
Prezydent Rzeczypospolitej Polski
ul. Wiejska 10, 00-902 Warszawa, Polska

Szanowni Posłowie Sejmu Rzeczypospolitej
Sejm Rzeczypospolitej Polski
ul. Wiejska 4/6, 00-902 Warszawa, Polska

Panie Prezydencie i Szanowni Posłowie;

Na zebraniu 11 grudnia 1946 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych zatwierdziła Ustawę o Zapobieganiu i Karaniu Zbrodni Narodowych,

---

* В мові оригіналу — *Ред.*

które definiuje się następująco:

"W świetle powyższej Ustawy, zbrodnia narodowa to jeden z poniższych aktów związanych z intencją zniszczenia w części, bądź w całości, kultury, rasy lub religii narodu, tak np:

a) Zabijanie członków danej grupy.

b) Poważne znęcanie się fizyczne i psychiczne nad członkami danej grupy.

c) Narzucanie grupie takich warunków życia, które doprowadzą do całkowitego, bądź częściowego wyniszczenia fizycznego.

d) Wydawanie ograniczeń zmierzających do ograniczenia ilości urodzeń w danej grupie.

e) Odbieranie przemocą i przekazywania dzieci z jednej grupy do drugiej."

Wiosną 1943 roku główna partia polityczna w Polsce poruszyła sprawę zorganizowania wymiany ludności z USSR. Dokładniej mówiąc, chodziło o rozwiązanie problemu narodowości ukraińskiej w Polsce. Sprawa ta znalazła poparcie wielu środowisk społecznych, które poczęły prześladować, atakować i dyskryminować ludność pochodzenia ukraińskiego.

Pod koniec II wojny światowej polscy komuniści objęli kontrolę nad urzędami państwowymi. Aby zwiększyć swą popularność, powojenny urząd postanowił wydać zarządzenie dotyczące mniejszości narodowych. Ciekawe, że niektóre z pierwszych aktów prawnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Deklaracja Narodu Polskiego z 1 stycznia 1944 roku oraz Manifest Lipcowy z 22 lipca 1944 r.) podkreślały prawo narodów do samostanowienia, lecz nie wspominały o prawach mniejszości narodowych w Polsce.

9 września 1944 r. został podpisany układ pomiędzy Polską Rzeczypospolitą Ludową a Ukraińską Socialistyczną Republiką Radziecką w sprawie przesiedlenia ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USSR i obywateli polskich z terytorium USSR do Polski. Układ zastrzegał możliwość dobrowolnego wyjazdu, jednak bardzo szybko ten punkt umowy został złamany. Prawie natychmiast po zakończeniu wojny wojsko polskie weszło na terytoria zamieszkałe przez Ukraińców. Okrążało wioski i przy użyciu siły zmuszało Ukraińców do opuszczenia swych posiadłości i wyjazdu do USSR. W rezultacie całe wioski pomiędzy Bugiem i Sanem zostały wysiedlone, mieszkańców bestialsko torturowano, wielu z nich zginęło podczas masowych egzekucji. Zagrabiono ich mienie osobiste, a wiele domów spalono. Grekokatoliccy i prawosławni duchowni, jak również obiekty sakralne wschodniego obrządku były fizycznie niszczone. Niektóre z najbardziej okazałych ukraińskich katolickich cerkiew zostały kompletnie zniszczone, bądź przejęte przez katolików obrządku rzymskiego, inne zamknięte: Cerkiew Objawienia Pańskiego, wybudowana w 1872 roku;

Cerkiew Św. Dymitra w Leljuczewie z 1861 roku; Cerkiew Św. Marii Opiekunki w Łabowej, postawiona w 1787 roku; Cerkiew Św. Kosmy i Damiana w Myłyku z 1792 roku; Cerkiew Michała Archanioła w Żegiestowie z 1920 roku. Spośród 6 ukraińskich katolickich cerkwi okręgu miasta Sanok, tylko cerkiew Św. Trójcy przetrwała do dziś. Jeden z najwyżej postawionych duchownych, Jego Ekscelencja Kyr Josafat Kocyłowski, biskup Przemyśla, Sanoka i Sambora, został aresztowany przez wojsko polskie, bity, więziony, a w 1945 r. wydany Rosjanom. Uwięziony przez Rosjan był brutalnie torturowany, a w końcu zamordowany 17 listopada 1947 roku. Jaskrawym przykładem nagonki na ukraińskie cerkwie jest przypadek ks. Michała Plarzta. Wojsko Polskie siłą zabrało go z ołtarza, podczas celebrowania mszy po czym rozstrzelono go wraz z żoną i synkiem, jeszcze niemowlęciem, Jerzym.

Do 1 września 1946, około 500,000 Ukraińców wbrew własnej woli zostało wysiedlonych do USSR. Około 200,000 pozostało w Polsce, przeważnie w górach, niedostępnych regionach kontrolowanych przez ukraińskich powstańców. Układ z 9 września 1944 r. po dwóch poprawkach, w końcu wygasł i Ukraińska SRR nie musiała go odnawiać. Tym niemniej problem pozostałej w Polsce ludności Ukraińskiej miał być załatwiony do końca.

W listopadzie 1946 r. wstępna propozycja przesiedlenia pozostałych Ukraińców na Ziemie Odzyskane przedstawiona została I Sekretarzowi Polskiej Partii Robotniczej, Władysławowi Gomułce. W lutym 1947 r., zastępca Szefa Sztabu Generalnego WP gen. brygady, Stefan Mossor, wydał jednoznaczne i jasne polecenie "Z nadejściem wiosny należy energicznie powrócić do programu, przesiedlać tę ludność rodzinami, rozsiać ich na Ziemiach Odzyskanych, gdzie powinni pomału się asymilować". 29 marca 1947 r. Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, uchwaliło ustawę. "Ewakuować Ukraińców, jak również rodziny mieszane, na Ziemie Odzyskane, osiedlając je tam w możliwie najrzadszym rozproszeniu, nie bliżej jak 100 km. rodzina od rodziny". Ściśle tajny dokument datowany 16 kwietnia 1947 r. zawiera dokładne instrukcje specjalnej operacji "Wschód" (później zmieniono nazwę na "Wisła"):

"ZADANIE

Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce. W tym celu:

a) Przeprowadzić w porozumieniu z Państwowym Urzędem Repatriacyjnym ewakuację z południowego i wschodniego pasa przygranicznego wszystkich osób narodowości ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie, osiedlając je tam w możliwie najrzadszym rozproszeniu.

b) Ewakuacją będą objęte wszystkie odcienie narodowości ukraińskiej z Łemkami włącznie, jak również mieszane rodziny polsko-ukraińskie.

c) Na obszarze głównego siedliska band, w południowo-wschodnim

cyplu państwa (rejon Sanoka) ma być przeprowadzona ewakuacja całkowita, obejmująca również polską ludność cywilną, bez względu na przynależność zawodową, społeczną czy partyjną. Ten teren będzie w przyszłości zaludniony osadnictwem wojskowym.

d) Akcja ewakuacyjna ma być przeprowadzona w terminie jak najkrótszym (o ile możność, w ciągu 4-ch tygodni) ze względu na konieczność obsiania gruntów przez nowych osadników na tych terenach.

e) Równocześnie z akcją wysiedlenia ma być przeprowadzona akcja ofensywnego zwalczania band UPA, które po ukończeniu ewakuacji muszą być bezwzględnie wytępione.

Minister Bezpieczeństwa Publicznego
Radkiewicz
generał brygady

Minister Obrony Narodowej
Żymierski
marszałek Polski"

Tekst oficjalnego dokumentu zawierał głównie wytyczne tej militarnej akcji "ostatecznego rozwiązania" ukraińskiego problemu w Polsce. Oznaczał on całkowitą deportację ludności etnicznej pochodzenia ukraińskiego, jak również mieszanych (ukraińsko-polskich) rodzin. Zajęte gospodarstwa, wioski, miasta były zasiedlone "czystymi" Polakami, przeważnie emerytowanym personelem wojskowym.

Daleko odbiegające od zarządzeń "pierwszego oblicza", dyskryminujące i niehumanitarne z natury metody, były użyte w złych zamiarach. Przede wszystkim wojsko wkroczyło do wiosek stosując agresję. Mieszkańcom zakomunikowano, iż mają 2 godziny na spakowanie swego majątku. Konwój wojskowy eskortował ofiary represji do stacji kolejowych, gdzie następnie podzielono ich na grupy. Inteligencja, kler i podejrzani o współpracę z partyzantką zostali aresztowani i wysłani do obozu koncentracyjnego w pobliżu Oświęcimia. Plan deportacyjny zakładał, że przesiedleni Ukraińcy nie powinni stanowić więcej niż 10% ludności danego miasta czy wsi. Pomiędzy 29 kwietnia a 12 sierpnia 1947 r. około 140,000 Ukraińców zostało przymusowo wysiedlonych. Należy dodać około 10,000 wysiedlonych w ciągu paru następnych miesięcy. Przesiedlonym Ukraińcom nie wolno było opuszczać ich nowych miejsc zamieszkania. Ukraińskie cerkwie i szkoły były zakazane. Plan deportacji całkowicie wypełnił swe "najważniejsze zadania": polonizacja przesiedleńców oraz zakaz używania słowa "Ukrainiec".

27 lipca 1949 r. poszkodowani oficjalnie zostali pozbawieni jakichkolwiek praw w stosunku do siłą odebranych im majątków. Zarówno majątki indywidualne, jak i społeczne stały się własnością władz odpowiednich województw. W ramach "uzupełnienia" wspomnianej operacji, rząd polski przystąpił do dalszego zacierania wszelkich śladów ukraińskiego istnienia w południowo-wschodniej Polsce – zmieniono nazwy gór, cmentarzy, archiwów, muzeów, bibliotek, pomników, ulic oraz miast i wsi. Jeżeli

cerkwi nie przerobiono na rzymsko-katolickie kościoły, to służyły one jako magazyny. Wnętrza sakralne bezczeszczono i niszczono.

PODSUMOWANIE

Ukraiński Kongresowy Komitet w Ameryce jest bezdochodową organizacją, która reprezentuje i dba o interesy Ukraińców-Amerykanów, jak również Ukraińców w świecie. UKKA wiele razy pośredniczyło w kontaktach amerykańsko-ukraińskich zarówno na szczeblu indywidualnych organizacji, jak również na szczeblu państwowym.

UKKA uważa, że sytuacja, jaka zaistniała w Polsce w latach 1945-1947 w odniesieniu do Ukraińców, zalicza się do kategorii spraw o wadze międzynarodowej. Akcję "Wisła" można zaliczyć do zbrodni narodowych, zgodnie z konwencją ONZ. Następstwa przestępstw dokonanych na ukraińskim narodzie w Polsce są ogromne, natomiast stan krzywd tak przejmujący, iż nawet po 50 latach sprawa ta musi być poruszona, szczególnie dziś, kiedy ukraińsko-polskie stosunki zostały znormalizowane. Dzisiejsza Polska jest krajem tolerancyjnym, demokratycznym i rządzonym zgodnie z prawem. Ukraińcy zawsze będą pamiętać, że Polska jako pierwsze państwo na świecie, uznała niepodległość Ukrainy w 1991 r. Od tamtej pory nasze stosunki układają się przyjaźnie. Współpraca ta istnieje nie tylko na równi urzędów państwowych, ale również w odniesieniu do indywidualnych osób, czy to w Polsce, na Ukrainie, w USA, czy też w jakimkolwiek innym kraju. Pomimo wszystko, sprawa akcji "Wisła" istnieje nadal.

Z nadzieją na dalsze polepszenie stosunków polsko-ukraińskich, prosimy zwrócić szczególną uwagę na akcję "Wisła", którą traktuje się jako "białą plamę" w powojennej polskiej historii. Prosimy o jak najwcześniejsze rozpatrzenie następujących sugestii, które naszym zdaniem, ułatwiłyby i pogłębiły proces polsko-ukraińskiego pojednania:

1. Stwierdzić, że operacja przeprowadzona przez rząd polski w latach 1945-1947 miała na celu zniszczenie ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce.

2. Zwrócić cerkwie oraz inne obiekty społeczno-kulturalne (biblioteki, muzea, domy społeczne, itd.), które nadal znajdują się w posiadaniu państwa, ich prawowitym właścicielom, czyli Ukraińcom w Polsce.

3. Zdajemy sobie sprawę, iż zwrot mienia poszkodowanym akcji "Wisła", bądź ich potomkom, w formie pierwotnej jest bardzo skomplikowany. W związku z tym należy zaproponować alternatywne rozwiązania, jak np. możliwość otrzymania ziemi na terytorium ich przodków z prawem budowy i zwrotem kosztów budowy, oczywiście miałoby to swe odniesienie do wielkości majątku przejętego przez państwo. Inne formy ulg byłyby mile widziane.

W świetle zobowiązań urzędu państwa w sprawie poszanowania praw człowieka, wierzymy, iż operacja "Wisła" zostanie uznana przez Sejm RP za akcję niehumanitarną i będzie potępiona.

UKKA jest gotowa dopomóc Wam w każdym pozytywnym przedsięwzięciu wyżej wymienionych spraw, w imię sprawiedliwości i poszanowania praw człowieka.

Uprzejmie prosimy o ustosunkowanie się do naszego listu.

Z poszanowaniem,

Askold S. Lozynskyj
President

UCCA'S LETTER TO THE PRESIDENT AND PARLIAMENT OF POLAND

January 13, 1997

The Honorable Alexander Kwasniewski
President of Poland
ul. Wiejska 10, 00-902 Warszawa, Poland

The Honorable Deputies of the Sejm of Poland
The Sejm of the Republic of Poland
ul. Wiejska 10, 00-902 Warszawa, Poland
Mr. President and Honorable Deputies:

On December 11, 1946, the United Nations General Assembly adopted the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which defined genocide as follows:

"In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

a) Killing members of the group.

b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group.

c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part.

d) Imposing measures intended to prevent births within the group.

e) Forcibly transferring children of the group to another group."

Several years prior to the defining of post-World War II borders, in the spring of 1943, certain political parities in Poland raised the issue of arranging a population exchange with the USSR. In particular, they stressed the need to resettle the Ukrainian population. The issue gradually

gained support within elements of Polish society which had subjected the Ukrainian minority to harsh attacks and discrimination. At the conclusion of World War II, Polish communists took control of the government. To endear itself to the populace, the postwar government sought to establish a policy towards national minorities. Interestingly enough, some of the first juridical acts of the People's Republic of Poland (the Declaration of the National Council of the People's Republic of Poland from January 1, 1944 and the Manifesto of the Polish Committee on National Liberation of July 22, 1944) stressed a nation's right to self-determination, but were silent on the rights of national minorities in Poland. This prefaced the treaty on population exchange signed between the People's Republic of Poland and USSR on September 9, 1944.

While the treaty provided for a voluntary exchange, in fact, very quickly this safeguard was breached. Almost immediately upon the conclusion of war, Polish troops entered the regions inhabited by Ukrainians. They surrounded villages and forced the Ukrainians to leave Poland for the Ukrainian SSR. As a result, entire villages in the Bug and Sian rivers' regions were evacuated, many inhabitants killed, often during mass extermination, their personal possessions pillaged, some tortured and homes razed. Greek Catholic and Orthodox clergy and property, in particular, bore the brunt of this operation. Some of the more prominent Ukrainian Catholic Churches seized and closed were: Church of the Epiphany in Krynytsia, built in 1872; Church of St. Demetrius in Leliuchiv, built in 1861; Church of St. Mary the Protectors in Labowa, built in 1861; Church of Sts. Kosma and Damian in Mylyk built in 1792; and Church of Archangel Michael in Zhegestiw, built in 1920. Of the six Ukrainian Catholic Churches in the ancient town of Sanik, only the Church of the Holy Trinity still stands. Among the most prominent clergy were His Excellency Kyr Josaphat Kocylowsky, Bishop of Peremyshl, Sambir, and Sanik, who was arrested by the Polish forces, beaten, dragged to prison and delivered to the Russians in 1947. A striking example of the pogrom against Ukrainian churches is the incident involving Rev. Mykhailo Plakhta. Forcibly dragged from the altar as he celebrated Holy Liturgy in the village of Surokhiw, the priest, his wife, and their infant son Yurko, were shot to death by Polish communist forces.

By September 1, 1946, some 500,000 Ukrainians had been involuntarily relocated to the USSR. Approximately 200,000 Ukrainians remained in Poland, largely in mountainous, non-accessible regions controlled by the Ukrainian underground. The treaty of September 9, 1944, after two extensions, finally expired and the Ukrainian SSR was reluctant to extend it further. Nonetheless, in Poland, the problem of the remaining Ukrainian minority population had to be dealt with.

The initial suggestion to resettle the remaining Ukrainians to western Polish territory was presented to the First Secretary of the Polish Workers' Party, Wladyslaw Gomulka, in November 1946. In February 1947, Deputy Chief of Staff of the Polish military, General Stefan Mossor, articulated a laconic and clear policy: "In the spring commence an emerged program to resettle these people by family, dispersing them within the 'reunified' lands where they should swiftly assimilate." On March 29, 1947, the Politburo of the Central Committee of the Polish Workers' Party passed resolution, "Expeditiously resettle Ukrainians and those of mixed marriage on the 'reunified' lands (primarily northern Prussia) without creating concentrated groups and not nearer than 100 km. from the border." A secret documents dated April 16, 1947 set forth the specifies of Special Operation "Wschód" (later renamed Operation "Wisla"), as follows:

PURPOSE

To finally solve the Ukrainian problem in Poland towards the following end:

a) In conjunction with the State Repatriation Administration, to evacuate from the southern and eastern border region all individuals of Ukrainian nationality and resettle them on the northwestern lands with minimal density.

b) The evacuation must include all elements of the Ukrainian nationality, including Lemkos and those of mixed Ukrainian-Polish marriages.

c) On the territory where the underground bands are headquartered, in the southeastern region (Shank and environs), it is necessary to conduct a complete evacuation, which will include the Polish civilian community without regard to professional, social or party affiliation. In the future, this territory is to be settled by demobilized military colonizers.

d) The evacuation should be conducted expeditiously (within 4 weeks if possible) in order to enable the settlers of new land to complete Spring sowing.

e) Simultaneously with resettlement, it is necessary to carry out an offensive against bands of the Ukrainian Insurgent Army, which must be destroyed indiscriminately upon the evacuation's completion.

Minister of Public Safety
Radkiewicz
Brigadier General

Minister of National Defense
Zymierski
Marshal of Poland"

The test of the official document set the primary goal of this military operation – the "final solution" of the Ukrainian problem in Poland. It meant the total deportation of all ethnic Ukrainians, as well as members of mixed Ukrainian-Polish families. Vacated farms villages, and

towns were to be settled by ethnic Polish settlers, preferably retired military personnel.

Quite apart from the directive's *prima facie* discriminatory and inhumane nature, the methods employed were egregious. At dawn, a military unit would surround the village, preventing egress. The villagers were told that they had two hours to pack their possessions. A military convoy led the victims to a designated railroad station. The deportees were divided into groups. Intellectuals, clergy, and those suspected of assisting the underground were arrested and sent to a concentration camp near Auschwitz. The evacuation plan provided that resettled Ukrainians should not constitute more than 10% of any village or town. Thus, from April 29 to August 12, 1947, some 140,000 Ukrainians were forcibly relocated. The next few months added an additional 10,000 to that number.

The resettled Ukrainians were not permitted to leave their new residences. Ukrainian churches and schools were forbidden. The evacuation plan clearly is to assimilate them in a new Polish environment... Never use the term 'Ukrainian'. Should an intellectual manage to sneak in among the deportees, resettle him separately and far-removed from any Ukrainian community."

On July 27, 1949, the victims were officially deprived of any rights regarding real and personal properly left behind, which became the property of the state, including both individual and community-held property, i.e., community clubs, churches, etc. Upon the completion of the actual operation, the government commenced a new effort to expunge any trace of Ukrainian existence in southeast Poland – monuments, cemeteries, landmarks, crosses, archives, museums, libraries, street and village names were changed. Many churches became Polish Roman Catholic or storage places, their interiors desecrated and defaced.

CONCLUSION

The Ukrainian Congress Committee of America, Inc. (UCCA) is a not-for-profit American organization which represents and advocates the interests of Ukrainian-Americans and Ukrainians worldwide. In this regard, the UCCA had addressed numerous issues with individual organizations and governments, especially those of the United States and Ukraine. Upon occasion, the UCCA petitions other foreign governments when extreme circumstances warrant worldwide attention.

The UCCA believes that the events in Poland from 1945-1947, with regard to Ukrainians, represent such egregious circumstances, rising to the level of genocide as defined under the UN Convention. The consequences of the inhumanity inflicted upon the Ukrainian population I Poland are so exigent and the cries of the victims so compelling even today

that redress must be sought, particularly at present, when Ukrainian-Polish relations have been normalized. In fact, today's Poland is manifestly tolerant, democratic, and governed by the rule of law. Ukrainians will remember always that Poland, first of all countries, recognized the independence of Ukraine in friendship and cooperation. This phenomenon has occurred not only on the level of governments, but also on individuals levels, whether it be in Poland, Ukraine, the United States or elsewhere. Still, the legacy of Operation "Wisla" remains.

In the hope of further benefiting Polish-Ukrainian relations, we request that you take official note of Operation "Wisla" as a dark and genocide chapter of Polish post-war history. Once you have had the opportunity for independent study and analysis, we would urgently request that you consider the following repertory measures:

1. Condemn the operations conducted by the government of Poland from 1945 to 1947, aimed at the destruction of the Ukrainian nationality in Poland.

2. To the extent possible, restore community-held property such as churches, libraries, museums, meeting halls, etc. to the Ukrainian community in Poland.

3. Inasmuch as it would be difficult to restore specific individual property to the victims of Operation "Wisla" or their descendent, compensatory alternatives should be offered, such as the opportunity to obtain land on their ancestral territory with the rights to offset construction costs (to a specified extent) against real property assessments imposed by the government. Additional forms of relief may be deemed suitable and expedient.

In view of the commitment of your government to humane and civilized values, exalting the dignity of man, we believe the legacy of Operation "Wisla" is an unacceptable blot upon Ukrainian-Polish relations. This organization stand ready to assist you in whatever positive action can be taken in this regard in the name of justice and humanity. We look forward to your considered response at your earliest convenience, and to our mutually beneficial communications.

Respectfully,

Askold S. Lozynskyj
President

cc: His Excellency Jerzy Kozminski
Ambassador of Poland to the United States of America

Edward Moskal
President, Polish American Congress

Myron Kertyczak
President, Związek Ukraińców w Polsce

ВІДПОВІДЬ КАНЦЕЛЯРІЇ ПРЕЗИДЕНТА ПОЛЬЩІ АЛЕКСАНДРА КВАСЬНЄВСКОГО

Warszawa, 18 lutego 1997 roku

Marek M. Siwiec
Sekretarz Stanu
Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej
SMS – 0610/24/97

Pan Askold S. Lozynskyj
Przewodniczący
Komitetu Kongresu Ukraińskiego w Ameryce

Szanowny Panie Przewodniczący,

W imieniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego dziękuję Panu za nadesłany list oraz za wyrażone w nim przekonanie, iż stosunki polsko-ukraińskie układają się przyjaźnie. Pan Prezydent podziela to przekonanie. Pragnie też, co niejednokrotnie już potwierdzał swoimi działaniami, przyczyniać się do dalszego zbliżenia pomiędzy narodami polskim i ukraińskim.

Historia polsko-ukraińskich losów jest trudna i skomplikowana. Są w niej wątki budujące, takie jak braterstwo broni, współpraca, sąsiedzka życzliwość, zgodne współżycie ludzi odmiennych narodowości i religii. Są też wątki tragiczne, takie jak wydarzenia na Wołyniu w 1942 roku, przymusowe wysiedlenia milionów Polaków oraz setek tysięcy Ukraińców z ich domów rodzinnych po II wojnie światowej, zmagania zbrojne i akcja "Wisła", przeprowadzona w 1947 roku. Rozegrały się one w czasie, który był złowrogi dla narodów Europy i dla świata; w czasie, w którym z wielką siłą przejawiło się myślenie szowinistyczne i totalitarne. Przyniósł on wiele nieszczęść: zbrodni, bezprawia, wysiedleń ogromnych rzesz ludzi. Jest to czarna karta historii XX wieku.

Czas ten, na szczęście, należy do przeszłości. Suwerenne i demokratyczne państwa i społeczeństwa odnajdują drogę ku pojednaniu. Dobitnym tego przykładem jest wyjście sobie naprzeciw Polaków i Ukraińców, nasz dialog, dobrosąsiedzka współpraca i partnerstwo o strategicznym wymiarze. Na podobny wspólny wysiłek w przezwyciężaniu przeszłości i w dążeniu do pojednania zdobyli się w ostatnich latach Polacy i Niemcy, choć także było to niełatwe dla naszych narodów.

Już 3 sierpnia 1990 roku Senat Rzeczypospolitej Polskiej podjął w kwestii akcji "Wisła" specjalną uchwałę. Jej stwierdzenia są gestem ręki wyciągniętej do pojednania. Pozwolę sobie przytoczyć fragmenty tej uchwały:

"Pragnąc pojednania, dążymy do ukazania naszej trudnej historii w świetle prawdy. W szczególności wymaga to ujawnienia bolesnych wydarzeń, które zdarzyły się w okresie powojennym w naszej wspólnej ojczyźnie. (...)

Senat Rzeczypospolitej Polskiej potępia akcję "Wisła", w której zastosowano – właściwą dla systemów totalitarnych – zasadę odpowiedzialności zbiorowej."

Pragnę poinformować Pana, Panie Przewodniczący, że Prezydent Aleksander Kwaśniewski podziela oceny zawarte w przytoczonej uchwale Senatu RP i pragnie, by w podobnym, samokrytycznym z obu stron, duchu oceniona być mogła cała trudna przeszłość polsko-ukraińska. Prezydent Aleksander Kwaśniewski uważa, że historia jest przede wszystkim źródłem doświadczeń. Spór o jej interpretację nie może być zarzewiem konfliktu między narodami.

Prowadzone są obecnie prace nad wspólną deklaracją Prezydentów Polski i Ukrainy w sprawie naszej trudnej przeszłości. Można oczekiwać, że zostanie ona ogłoszona podczas wizyty Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego na Ukrainie w maju bieżącego roku.

Nawiązując do innych kwestii poruszonych w Pańskim liście, informuję, że obowiązujące w Polsce regulacje ustawowe stwarzają osobom prywatnym, takim jak kościoły i związki wyznaniowe, możliwość dochodzenia swych praw majątkowych wobec przejętych swego czasu przez państwo obiektów sakralnych czy też innych obiektów użyteczności publicznej. W parlamencie trwają prace legislacyjne nad rządowym projektem "Ustawy o rekompensatach z tytułu utraty mienia przejętego z naruszeniem prawa", na mocy której stworzona byłaby możliwość odszkodowania także dla obywateli polskich narodowości ukraińskiej, poszkodowanych w akcji "Wisła".

W imieniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej pragnę Pana zapewnić, iż Polska przywiązuje wielką wagę do tego, aby społeczność ukraińska w naszym kraju miała wszelkie warunki do kultywowania swej tożsamości narodowej i rozwoju, zgodnie z demokratyczną zasadą równości obywateli wobec prawa. Jesteśmy również zainteresowani jak najlepszym ułożeniem stosunków z niepodległą Ukrainą oraz z diasporą ukraińską w świecie.

Z poważaniem,

(Podpis)

Відповідь Канцелярії Президента Польщі Александра Квасьнєвского
(переклад з польської)

Варшава, 18 лютого 1997 р.

Марк М. Сівець
секретар держави
канцелярія Президента Речіпосполитої Польської

Пан Аскольд Лозинський
Предсідник
Комітету Українського Конґресу в Америці

Шановний Пане Предсіднику,

В імені Президента Речіпосполитої Польської Александра Квасьнєвского дякую панові за надісланий лист, як також за висказані в ньому ствердження, що польсько-українські відносини укладаються приязно. Пан Президент поділяє Ваші думки. Він також прагне і це підтвердив неодноразово своїми ділами — причинитись до зближення між польським та українським народами.

Історія польсько-української долі є важка і складна. Є в ній будуючі клубки, такі як побратимство зброї, співпраця, сусідська доброчинність, згідливе співжиття людей іншої національности і релігії. Є також трагічні клубки, як події на Волині в 1942 р., примусове виселення мільйонів поляків, як також сотні тисяч українців з їхніх батьківських осель по Другій світовій війні, збройні змагання і акція "Вісла", що була проведена у 1947 р. Розігралися вони в часі, який був злощасним для народів Европи і світу: в часі, коли з великою силою набирало ваги шовіністичне і тоталітарне мислення. Приніс він багато нещасть, вбивств, безправ'я, виселення великих мас людей. Це чорна сторінка історії двадцятого сторіччя.

На щастя цей час належить вже до історії. Суверенні й демократичні держави та народи знаходять шлях до поєднання. Виразним показчиком цього є наш спільний діялог, добросусідська співпраця і партнерство на стратегічному полі. На подібні спільні зусилля, перемагаючи минуле і прямуючи до поєднання і злагоди здобулися в останньому часі поляки і німці, хоч це також не було легким для наших народів.

Вже 3-го серпня 1990 року Сенат Речіпосполитої Польської підняв був питання акції "Вісла", виносячи спеціяльну постанову, яка є виразом простягнутої руки до поєднання. Дозволю собі навести уривки цієї постанови:

"Прагнучи злагоди, прямуємо до того, щоб показати трудні сторінки історії в правдивому світлі. Спеціяльною вимогою цього є

виявити наболілі випадки, котрі мали місце в повоєнному часі в нашій спільній батьківщині.

Сенат Речіпосполитої Польської засуджує акцію "Вісла", в котрій прийнято притаманну для тоталітарних систем засаду збірної відповідальности."

Хочу поінформувати пана, пане предсіднику, що президент Александер Квасьнєвскі поділяє оцінку в цій постанові Сенату Речіпосполитої Польської і прагне, щоб в подібному, самокритичному з обох сторін дусі, була оцінена важка польсько-українська минувшина. Президент Александер Квасьнєвскі уважає, що історія є передовсім джерелом дослідів. Спір щодо її інтерпретації не може бути жевріччим огником конфліктів між народами.

Під цю пору ведеться праця над спільною декларацією президентів Польщі й України в справі нашої важкої минувшини. Можна сподіватись, що вона буде проголошена під час відвідин президента Речіпосполитої Польської в Україну в місяці травні цього року.

Нав'язуючи до інших питань, порушених у Вашому листі, повідомляю, що існуючі в Польщі правні закони створюють приватним особам, таким як церкви, місця релігійних культів, можливости домагатися своїх маєткових прав щодо забраних їм державою у певний час, сакральних чи інших об'єктів публічного вжитку. В парляменті ведуться праці над урядовим проєктом "Закон про відшкодування з причини втрати майна дорогою нарушення права", на підставі якого була б створена можливість відшкодування для польських громадян української національности, які були пошкодовані через акцію "Вісла".

В імені Президента Речіпосполитої Польської бажаю пана запевнити, що Польща прив'язує велику увагу до того, щоб українська громадськість в нашому краю мала всі можливости до плекання своєї народньої ідентичности, її розвитку, згідно з демократичною засадою рівности всіх громадян в обличчі права. Ми є рівнож зацікавлені тим, щоб відносини з незалежною Україною, як рівнож українською діяспорою у світі укладались в якнайкращій формі.

З повагою

(Підпис)

ЗАЯВА
ПРЕЗИДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Наближається ще одна трагічна дата в історії українського народу – 50-річчя акції "Вісла", в результаті якої 200 тисяч українців були насильно виселені з їх прадідівських земель, котрі згідно польсько-радянського договору від 19 вересня 1944 року відійшли до Республіки Польща.

Сьогодні в умовах демократичної Польщі та незалежної України, далеко не все зроблено для засудження антиукраїнських репресій в 1945-1947 роках і поновлення законних прав депортованих. Зокрема, чимало жертв депортації не отримали компенсації за втрачене майно, поля, ліси, будівлі. Є випадки дискримінації жертв депортації з боку державних, виконавчих та судових органів. Етнічним українцям, що нині проживають на території Польщі і є її громадянами, не повернуто споруди церков та приміщень для культурно-просвітницької роботи. Чимало пам'яток української культури в Польщі перебувають в занедбаному стані.

Демократична партія України, стоячи на позиціях незмінності кордонів, що склалися після Другої світової війни, виступає за зміцнення дружніх зв'язків між Польщею і Україною як фактора стабільности в Європі і вважає, що проблеми, порушені у цій заяві, повинні вирішуватися на рівні законодавчих і виконавчих органів обох сусідніх держав – України і Польщі – з неодмінним врахуванням інтересів депортованого та автохтонного населення.

27 березня 1997 року, м. Київ

ЗВЕРНЕННЯ
ПРЕЗИДІЇ СЕКРЕТАРІЯТУ СВІТОВОГО КОНҐРЕСУ УКРАЇНЦІВ У 50-РІЧЧЯ АКЦІЇ "ВІСЛА"

Багато горя зазнав наш народ від окупантів, які на протязі століть приходили на наші землі. Одною з таких трагедій останнього часу є ганебна акція "Вісла".

У 1947 році комуністичний уряд Польщі раз назавжди хотів розв'язати проблему корінного українського населення в межах сучасної польської держа ви. Жорстоким терором та насильством

депортував біля 150 тисяч українців з українських етнічних земель Підляшшя, Надсяння, Лемківщини та Бойківщини. Знищили багато церков, пам'яток культури, але українського духа знищити не змогли.

Сьогодні українська громада в Польщі під проводом Об'єднання Українців у Польщі добре зорганізована та сильна. Вже від довгих років вона робить старання, щоб уряд Польщі засудив політику попереднього комуністичного уряду, ганебну акцію "Вісла", як злочин проти українського народу. Президія Секретаріяту СКУ завжди підтримувла становище ОУП. Ми з признанням схвалили рішення Сенату Польщі, який вже в 1990 р. засудив акцію "Вісла". На жаль, не зробив це уряд Польщі.

Тепер, в 50-річчя цієї трагедії знову звертаємось з закликом до Президента, Сейму та уряду Польщі засудити акцію "Вісла" і, згідно з міжнародними законами, вибачитися перед потерпілими та признати їм відповідне відшкодування.

Звертаємось до Президента та уряду України, щоб підтримав оправдані вимоги української громади Польщі. Уважаємо, що задля добросусідських відносин між державами Польщі та України справа ця мусить бути позитивно розв'язана.

Просимо всі наші складові організації, центральні, крайові та громадські проводи активно підтримувати заходи ОУП.

У 50-ту річницю клонимо наші голови в пошані всіх тих, що потерпіли від акції "Вісла".

Звертаємось до українців у всіх країнах нашого поселення, щоб гідно відзначити цю трагічну подію в історії нашого народу.

Торонто, 1997 р.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНҐРЕСОВИЙ КОМІТЕТ АМЕРИКИ В 50-РІЧЧЯ БЕЗСЛАВНОЇ АКЦІЇ "ВІСЛА"

Як здорове, родюче дерево, людина вростає коріннями своїх культурних надбань за століття в землю, на якій були виплекані і створені найкращі досягнення її життя. Святими і дорогими є місця, де ступив свій перший крок, де виглядав першу Різдвяну зірку і де спочив в мирі прах предків. Не зробите добра, вирвавши коріння здорового дерева з родючої землі, з котрої воно плекало поживні соки з дня свого народження. Так було вирвано з корінням з рідних земель більш як 650-тисячне поселення українського народу, проживаюче на східних територіях Польщі в 1944-1947 роках і вивезене примусово

частинно в СРСР, а опісля на північний захід Польщі. Мотивацією цих шахматних гор не було жадне стихійне лихо чи непридатність земель для життя, а тільки злобна ненависть до ближнього та бажання знищити і ліквідувати українське меншинство, яке називало ті землі своєю Батьківщиною, і прагнуло до розквіту та збереження рідної української культури, будучи за межами України.

Керуючись протигуманною політикою, уряд тогочасної Польщі почав з вересня 1944 року переведення примусового виселення українського народу з Польщі до Совєтського Союзу, вживаючи брутальну військову силу. Менш, як за два роки часу майже 500 тисяч українців насильно викинені з рідних домівок і вивезені до СРСР. Багато замордовано, зокрема духовенство, церкви понищено.

Другий етап поневірянь українського населення в Польщі почався з січня 1947 року, коли Генеральним Штабом Війська Польського було розроблено акцію, яка стала відома під назвою акція "Вісла", переселення українців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Бойківщини та Надсання на німецькі території, приєднані до Польщі після війни. Ніхто не питав тих людей їхньої згоди, навіть не мали часу, щоб, принаймі, зібрати свій життєвий доробок для переїзду. Їх, як злочинників, зірвано о 4-ій годині рано з дозволом на 2-годинне пакування і гнано на чужі для них землі. Ще гіршого трактування зазнали інтеліґенція, духовенство, які були ув'язнені без судових вироків на кілька років та заслані у табір Явожно.

Людство повинно пам'ятати свою історію, як славну так і безславну, тим паче, щоб ніколи не повторити тих самих помилок, від яких страждають його сини і доньки. Тому, в час 50-ої річниці ганебної акції "Вісла" Український Конґресовий Комітет Америки одною з найважливіших резолюцій на XVII Конґресі Українців Америки намітив, як окрему зовнішню акцію, привернення уваги світу до героїчної боротьби УПА та трагедії безславної акції "Вісла". З цією метою заплянованo висвітлення цієї історичної події окремими статтями в *Українському Квартальнику,* а також виготовити та передати Польському урядові меморандум та звернення з вимогами засудити акцію "Вісла" та створити програму регабілітації переселенців та їх компенсат. На місцевому рівні, закликаємо всю українську громаду пом'янути та вшанувати всіх пострадальних від цієї акції церковними Богослуженнями, науковими конференціями та жалібними сходинами.

Крайова Екзекутива УККА

Ню Йорк, 1997 р.

ЗВЕРНЕННЯ
ДО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ВІД УЧАСНИКІВ ДРУГОГО СВІТОВОГО КОНҐРЕСУ СВІТОВОЇ ФЕДЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЛЕМКІВСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

1. Другий Світовий Конґрес Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань зібрався в Україні в 50-ту річницю акції "Вісла", метою якої була етнічна чистка на споконвічних українських землях — Лемківщині, Надсянні, Холмщині і Південному Підляшші. Повне вирішення українського питання в Польщі: українська меншина в цій країні повинна була зникнути.

2. Внаслідок акції "Вісла" була ліквідована етнографічна група українського народу — лемки, яких позбавлено їх споконвічних етнічних земель, завдавно непоправної шкоди їх самобутній культурі та поставлено під загорзу її, вже у майбутньому, подальший розвиток.

3. Каральна акція "Вісла" була здійснена польською державою проти народу, який був одним із головних учасників антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні. Мільйони українських солдат брали участь у боях за визволення Польщі та Европи і не одна сотня тисяч із них загинула в цих боях і похована на території Польщі. Такого прецеденту світова історія ще не знала.

4. Акція "Вісла" не закінчилась у 1947 році, вона продовжувалась на державному рівні у вигляді фальсифікації історичних подій і нечуваного в історії людства шельмування українського народу, з якого створено образ ворога. Витворено стереотипи, згідно з якими відповідальність за польсько-українські конфлікти у минулому несе не держава, яка здійснювала на українських землях жорстоку колонізаторську політику, а поневолений український народ, який не хотів підкорятися і боровся за свободу проти своїх гнобителів.

Ці сформовані в минулому стереотипи антиукраїнського спрямування дожили до наших днів. Їх відгомін спостерігається у змісті і дусі Спільної заяви Президентів України і Польщі "До нерозуміння і єднання".

5. Другий Світовий Конґрес Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань проходить напередодні шостої річниці відновлення української державности. Учасники Конґресу складають найщиріші вітання всьому українському народові, засвідчують свою єдність з ним і підтримують його зусилля у розбудові Незалежної Української Держави.

6. Учасники Конґресу відзначають, що не вирішені ряд

проблем, які поставив Перший Світовий Конґрес у 1993 році у своїх Зверненнях до Президента і Верховної Ради України та Президента і Сейму Республіки Польща.

Досі Сейм РП не поставив на порядок денний обговорення проблем, породжених акцією "Вісла". Досі українці в Польщі живуть як вигнанці, оскільки законодавчі акти, що стосуються акції "Вісла", не скасовані. Немає також відповідної політичної оцінки депортації українців із споконвічних етнічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя в 1944-1946 рр. і акції "Вісла" в 1947 р. з боку Верховної Ради України.

7. Однією з головних нерозв'язаних проблем, які породила акція "Вісла" є етнічне відродження споконвічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя. Ця проблема може бути розв'язана лише на державному рівні, на основі державної Програми етнічного відродження, яка має бути розроблена Урядом Республіки Польща.

Така програма повинна передбачати:

- створення сприятливих умов для повернення на свої етнічні землі депортованих у наслідок акції "Вісла" та їхніх родин;
- відшкодування потерпілим у наслідок акції "Вісла" їх моральних і матеріяльних втрат;
- економічне, духовне і культурне відродження сіл, збереження пам'яток культури.

Конґрес сподівається на підтримку цих вимог з боку Уряду України у міждержавних стосунках з Республікою Польща. Ставлячи ці проблеми, учасники Конґресу виходять з того, що саме так були вирішені аналогічні проблеми, пов'язані з депортацією народів у колишньому СРСР: німців, калмиків, народів Північного Кавказу і Криму. Саме так вирішується проблема етнічного відродження репресованих народів — німців, кримських татар і ін. Урядом України. Українська держава витрачає на це значні кошти. На державному рівні відбулось вшанування в 1994 році пам'яті депортації кримських татар, болгар, вірмен і греків.

8. Депортація українців з Польщі в 1944-1946 рр. була насильницькою і супроводжувалась актами терору. Угода між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 року та документи державних архівів України і Польщі показують, що українське населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Південного Підляшшя було наперед приречене на депортацію, що в 1947 році підтвердила акція "Вісла".

Депортовані практично втратили все своє майно, в тому числі

землі і ліси, які тепер стали об'єктом приватизації. Не зважаючи на це, насильно виселеним до УРСР в 1944-1946 рр. досі не надано статуту депортованих. На переселених в 1944-1945 рр. не розповсюджується закон України "Про статус ветеранів війни, ґарантії їх соціяльного захисту". Жертвам депортаційних акцій і їх родинам не забезпечено навіть спрощеного переходу українсько-польського кордону з метою відвідання і впорядкування могил своїх предків.

9. Учасники Конґресу вважають, що необхідне глибоке дослідження трагедії українського народу у XX столітті, зокрема трагедії українців на найбільш західних українських етнічних землях — Лемківщині, Надсяння, Холмщині і Південному Підляшші, з'ясування причин спалаху нечуваної жорстокости, яка привела до масових репресій, голодоморів, концтаборів, депортацій, винищення народів за етнічною ознакою.

10. В Україні проживає найбільша громада українців, депортованих з Лемківщини в 1944-1946 рр. Самобуття лемківської культури потребує захисту, глибокого дослідження і всебічної підтримки. Цього не можна зробити лише на громадському рівні. Необхідне створення державного інституту дослідження проблем історії культури Лемківщини, державного ансамблю пісні і танцю Лемківщини та державного музею народного мистецтва лемків.

Лемківська культура заслуговує на підтримку з боку держави також у зв'язку із спекуляціями у вигляді політичного русинства ворожих українському народові сил, які проявляються у Карпатському реґіоні. Належна оцінка цим спекуляціям була дана на Першому Світовому Конґресі у 1993 році. Другий Світовий Конґрес Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань повністю підтверджує цю свою позицію.

11. Конґрес закликає органи державної влади, політичні і громадські організації України активно протистояти антиукраїнським акціям шовіністичних і реваншистських екстремістських сил і угрупувань в Україні і за її межами.

12. Учасники Конґресу висловлюють впевненість у тому, що Україна буде опорою для українських меншин, розсіяних по всіх континентах, що за її підтримкою будуть захищені права, інтереси, честь і гідність українців в усьому світі.

ОБЛАСНЕ СКТ "ЛЕМКІВЩИНА"

м.Івано-Франківськ, вул.Грушевського, 18, тел.2-01-97

Президентові України
п. Леонідові Кучмі

м. Івано-Франківськ
01.09.1999

Вельмишановний пане Президент!

Ми, уповноважені представники суспільно-культурного товариства "Лемківщина" Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл., звертаємось до Вас, як керівника держави і гаранта Конституції України, щоб ще раз нагадати Вам про існування складної проблеми сотень тисяч людей, які в 1945-46 і 1951 роках були евакуйовані з Польщі. Більше п'ятдесяти років тому фактично була знищена ціла етнографічна група лемків, яка століттями проживала в Бескидах.

За часів існування СРСР і комуністичного режиму в Польщі ці питання не піднімалися. Розпад червоної імперії, утворення Української держави і нових відносин в Європі створило якісно нові умови для відстоювання прав людини. Злочини більшовизму щодо великих і малих народів засуджені, на рідні землі повертаються калмики, чеченці, інгуші, татари. Здійснюється компенсація вивезеним на примусові роботи в Німеччину, реабілітовують вивезених у Сибір. На державному рівні було відзначено 50-річчя депортації татар.

Нічого не робиться тільки для депортованих з Польщі українців. Ми вважаємо, що проти населення Лемківщини, Холмщини та Надсяння було вчинено геноцид, проведена етнічна чистка, якої Польща добивалася століттями і з легкої руки антифашистської коаліції і СРСР нарешті її досягла.

На підставі договору від 9 вересня 1944 р. між Комітетом Національного визволення Польщі і УРСР із споконвічних батьківських земель було виселено понад 450 тисяч автохтонних українців на територію бувшого СРСР. В договорі сказано, що евакуації підлягають всі громадяни Польщі "української, білоруської, російської і русинської національностей". У Польщу повертаються... "всі поляки і євреї, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року" (витяг з договору). "Вирівнювання" кордону проходило ще в 1951 році.

Евакуйовані українці залишили засіяні поля, будівлі, хатнє добро, культові споруди, цвинтарі. В УРСР компенсація за майно була символічною, в повоєнних рублях, які люди проїли під час голоду 47-49 років. Переселенці поселялися в стареньких хатах і приміщеннях. Деякі з них так і не зуміли піднятися на ноги. За поля, ліси, зароблені тяжкою працею, ніякої компенсації не було, а худобу, коней і сільсько-

господарський реманент забрали в колгоспи в 1948-50 роках.

Крім матеріяльних втрат, евакуйовані зазнали великих моральних збитків. Люди втратили своє історичне коріння, історичну батьківщину, родинні зв'язки і знайомства. Ще сьогодні є випадки, коли близькі і знайомі люди зустрічаються вперше за 55 років на зборах, з'їздах чи фестивалях. Є проблеми з приватизацією землі, житла.

Другим етапом геноциду була акція "Вісла" на теренах Польщі в 1947 р., внаслідок якої ще 200 тис. українців, які чудом уникли евакуації на Україну, були розселені по західній частині Польщі по 2-3 родини без права повернення додому. Колишній нацистський табір Осьвенцім став каторгою для найбільш "ненадійних" громадян – священиків, вчителів і інших свідомих громадян. Там, в Явожно, в кінці XX століття в мирний час замордовано більше 3-ох тисяч жертв етнічної чистки.

Сьогодні наше майно, будинки продаються з молотка, але для українців чиняться всякі перешкоди при їх купівлі. Поля і ліси перетворені в заповідники, забудовуються або заростають хащами і бур'янами. Нищаться дорогоцінні пам'ятки духовної і матеріяльної культури. Багато сіл зникло з лиця землі, інші переіменовані на польський лад, занедбані і знищені цвинтарі, а нащадки переселенців не мають змоги поїхати на могили предків.

Протягом 40 років Об'єднання Лемків Польщі та інші українські громадські організації добиваються від польського уряду і всіх правових інстанцій ліквідації наслідків акції "Вісла", повернення законним власникам полів і лісів, створення умов для національного відродження, культурного та економічного розвитку. Але їхні старання марні – ніхто не звертає на це уваги, а підтримки української держави вони не мають.

Така байдужість з боку уряду України до порушених нами проблем, дає змогу нехтувати вимоги лемків в Польщі щодо ліквідації наслідків акції "Вісла". Проживаючи малими групами на вигнанні, вони не можуть утримувати свої церкви, не мають українських шкіл, читалень, тоді як на Україні польська меншина процвітає. Вчинивши етнічну чистку в центрі Европи в середині 20-го століття, грубо поправши права людини, Польща вступає сьогодні в Европейський союз і ніхто не заперечує цьому.

Подібні заходи по встановленню справедливості проводять в Україні громадські товариства "Лемківщина", "Холмщина" і "Надсяння". В червні 1992 року відбувся 1 Всеукраїнський Конгрес СФЛ у Львові. На цих форумах обговорено проблеми депортації та акції "Вісла", засуджено геноцид. Прийнято ряд резолюцій і звернень,

які були опубліковані в пресі, направлені в Верховну Раду, Кабінет Міністрів і Президенту України.

В 1996-97 рр. проведено 2 Всеукраїнський і 2 Світовий Конґрес лемківських організацій. Наші вимоги були підтверджені і доповнені. Протягом 1992-98 років наші представники зустрічалися з членами Кабінету Міністрів і Верховної Ради України, з народними депутатами М. Косівим, М. Горбалем, І. Пронюком, І. Біласом, В. Костицьким, І. Курасом, послами України в Польщі Г. Удовенком, П. Сардачуком, Д. Павличком, Головою ВРУ О. Морозом, Міністрами О. Шульгою та В. Євтухом. В урядові інстанції відправлено десятки листів від первинних осередків, передано в ВРУ 25 тис. підписів громадян на підтримку наших вимог.

Здавалось, що наш голос почуто і будуть прийняті якісь рішення. Кабінет міністрів України 21.02.1995 року своїм дорученням за №20117/83 зобов'язав ряд міністерств України вивчити наші вимоги і дати пропозиції для їх реалізації. Змістовні листи надійшли з Державного Комітету України у справах національностей та міграції (№10-211/5 від 14.03.1996 року, №13-257/7 від 17.05.1996 року, №14-96 /5 від 22.01.1998).

Ми мали велику надію на розвиток польсько-українських відносин на Ваші, п. Президенте, зустрічі з Президентом Польщі перед вступом її в Європейський Союз. На жаль, наші сподівання і тут не здійснились. Навіть дозволу на спрощений (без закордонного паспорта) виїзд в Польщу для пенсіонерів, уродженців тих місць не отримано – вони не проживають в 50-кілометровій зоні, а могили їх предків далеко за межами цієї зони. Не розповсюджуються на евакуйованих "Зміни до Закону про статус учасника війни...".

Створюються умови для поселення русинського сепаратизму, проведення з'їзду русинів на Закарпатті або повної польонізації решток лемків. Люди зневірились, втратили усяку надію на справедливість. Виконуючи їх волю і бажання, ми звертаємось до Вас, п. Президенте, і найвищих органів влади України з такими вимогами:

1. Виконати розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.02.1995 р. за № 20117/83.
2. Дати політичну та правову оцінку договору від 09.09.1944 р. між Комітетом Національного визволення Польщі і УРСР з відповідними заходами виправлення моральних та матеріяльних кривд.
3. З метою підтримки українців в Польщі, дати політичну оцінку акції "Вісла" та знущанням в концтаборі Явожно в 1947–1950 рр. Мирне населення Бескидів не повинно відповідати за збройні суточки на Волині в 1941–43 рр.

4. Спільно з польською стороною вирішити питання про надання колишнім громадянам Польщі, українцям і їх дітям можливість без закордонного паспорта відвідувати батьківські оселі і могили предків.
5. Спільно з урядом Польщі розробити державну програму відродження Лемківщини на етнічних землях, яка передбачала б можливість повернення депортованих на свої етнічні землі, повернення поля і лісів, будівель, культових споруд, розвиток освіти, культури, шкільництва та інших національних потреб.
6. Просимо ще до виборів Президента прийняти нашу делеґацію для з'ясування концептуальних положень і створення комісії для практичної реалізації вищеназваних питань.

За дорученням

Голова обл. СКТ "Лемківщина"
Співголова товариства "Лемківщина" в Україні,
Член президії Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань
С. Криницький

ЗМІСТ

Від Редактора 7
On the 50th Anniversary of Action "Wisla" 9

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРІЇ

Юліян Тарнович: Польська політика в Лемківщині 11

АКЦІЯ "ВІСЛА" В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН XX СТОЛІТТЯ

Микола Кугутяк: 50-ліття акції "Вісла": історія і сучасність 29
Микола Геник: Проблема національної деформації земель у польській суспільно-політичній думці першої пол. XX ст. 33
Володимир Комар: Національна політика Польщі на західньо-українських землях на передодні Другої світової війни 43
Іван Козловський: Депортації українського населення з Польщі у 1944-1946 рр. 53
Роман Дрозд: Основна мета акції "Вісла" 64
Степан Копчак, Л. Коваль: Акція "Вісла": причини і наслідки 78
Григорій Керниця: Участь військових структур Польщі, Чехо-Словаччини і Радянського Союзу у реалізації депортаційної політики на Закерзонні 85
Степан Чапуга: Боротьба ОУН-УПА проти депортаційної політики Польщі та СРСР у 1944-1947 рр. 92
Степан Криницький: Боротьба української громади за ліквідацію наслідків операції "Вісла" 99
Ярослав Мандрик: Депортаційні акції в оцінці української та польської громадськости 105

Степан Макарчук: Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави 110
Михайло Дзвінка: Тріяда: ґеноцид – суд – реституція 120

СПОГАДИ

Морди в селі Завадка Морохівська 133

Іван Кирпан: Спогади про важкі післявоєнні роки та переселення в Україну 141
Іван Лико: Концтабір в Явожні: "Праця ушляхотнює людину" 159

ДОПОВІДІ

Марія Дупляк: Трагедія Лемківщини 195
Катерина Мицьо: Акція "Вісла" як найвища форма народовбивчої державної політики Польщі 204
Юрій Гошко: Дослідження Лемківщини на сучасному етапі 217

ДОКУМЕНТИ

Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з теритоії Польщі і польських громадян з території УРСР 223
Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. 230
Ухвала Сенату Польської Речіпосполитої з 3-го серпня 1990 р. 231
Ухвала учасників Днів Пам'яті і Скорботи, присвячених 50-річчю початку депортації українського населення із споконвічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя 232
Звернення до Президента України Леоніда Кучми і голови Верховної Ради України Олександра Мороза 233
Звернення до Президента Республіки Польща Лєха Валенси і Сейму Республіки Польща 234
Президентові України Леонідові Кучмі 236
Президентові України Леонідові Кучмі і голові Верховної Ради України Олександрові Морозу 236
Заява учасників віча, присвяченого 50-річчю початку депортації українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, проведеного у Львові 23 жовтня 1994 р. 237
Лист Українського Конґресового Комітету Америки до Президента А. Квасьнєвского та Сейму Польщі 238
UCCA's letter to the President and Parliament of Poland 242
Відповідь канцелярії Президента Польщі Александра Квасьнєвского 247
Відповідь канцелярії Президента Польщі Александра Квасьнєвского (переклад з польської) 249
Заява Президії Національної Ради Демократичної Партії України 251
Звернення президії секретаріяту Світового Конґресу Українців у 50-річчя акції "Вісла" 252

Український Конґресовий Комітет Америки в 50-річчя безславної акції "Вісла" 253
Петиція Світової Федерації Лемків 254
Звернення до Президента України та голови Верховної Ради України від учасників Другого Світового Конґресу Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань 258
Звернення Обласного СКТ "Лемківщина" 261